

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

1996 жылдың қарашасынан бастап екі айда бір рет шығады

А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

А. Yesevi UKTÜ Bülteni
№3 (79)

ҒҰҒ
ҒҰҒ

Вестник МКТУ им. А. Ясауи
Қыркүйек-қазан

ҒҰҒ
ҒҰҒ

Bulletin of IKTU named A. Yasawi
2012

Қоғамдық ғылымдар сериясы

БАС РЕДАКТОР

техника ғылымдарының докторы, профессор
ЛЕСБЕК ТӘШІМҰЛЫ ТӘШІМОВ

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА

ЕРГӨБЕК Құлбек Сәрсенұлы
филология ғылымдарының докторы,
профессор

-Бас редактордың орынбасары

ӘБІЛДАЕВА Гүлжан Елібайқызы

-аға редактор

БАЙҒҰТ Мадина Жүсіпқызы

-көркемдеуші редактор

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

А қ ы л д а с т а р а л қ а с ы :

Ағдарбеков Т.А., Айнурал С., Ақбасова А.Ж., Байдәулетов И.О., Байжігітов Қ.Б., Бахтыбаев А.Н., Беркімбаев К., Жолдасбаев С., Жұмабаев М.Ж., Исмаилов А.И., Кенжетай Д., Мұхамеджанов Б., Мырзалиев Б.С., Накипов Б., Нұсқабаев О., Раимбердиев Т.П., Тәукебаева Р.Б., Тұртабаев С.Қ., Сейдинов Ш.М., Шалқарова Ж.Н.

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, №232 куәлік берілген. Индекс №75637

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, ОҚО,
Түркістан қаласы, ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан
даңғылы, №29, 131-бөлме
☎ (8-725-33) 3-11-15 (133), E-mail: islam2006-
82@mail.ru.

*Журнал Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Көлемі 70x100 1/6. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 13.7. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 425. ©

ФИЛОЛОГИЯ

Р.Б.ТАУКЕБАЕВА

кандидат филологических наук, профессор

Р.ШАФИГУЛИНА

магистрант МКТУ им А.Ясауи

О СПЕЦИФИКЕ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Бұл мақала аударма ерекшеліктеріне, атап айқанда көркем мәтінді аудару ерекшеліктеріне арналған.

This article is devoted to specificity of translation, in particular translation of artistic texts.

Современный этап языкового развития социума и усиление образовательной и культурной интеграции государств в мировом сообществе предполагает обширные познания в области перевода различного характера текстов, в частности с английского языка. В этой связи существенному, теоретико-практическому анализу подвергаются переводы текстов, касающиеся всех сфер деятельности человека, основными из которых являются экономическая, дипломатическая, научно-техническая и социально-культурная. Известно, что существует большое число работ (В.Комиссаров, А.В.Кунин, Л.С.Бархударов и др.), написанных практикующими переводчиками или исследователями в области перевода, касающиеся основных лингвистических, функционально-стилистических, прагма-коммуникативных особенностей перевода текстов и дискурса в указанных сферах с английского языка и наоборот.

Одной из самых широко исследованных сфер подобным анализом является искусство перевода, в частности перевода художественного текста. Сфера художественного текста представляет собой специфическую среду, интерес к которой проявляется критиками-профессионалами, читателями и писателями. Перевод текстов, отражает не только языковые, но и этноментальные, межкультурные и коммуникативные особенности языков: в данном случае английского и русского. В связи с этой мыслью, следует обратить внимание на лингвокультурологические аспекты перевода.

Теория экспликации языковой картины мира представляет собой обширную и общую идею, которая проявляется в психологическом воспроизведении происходящих действий. Так, экспликацией языковой

картины мира можно назвать какое-то определенное действие или даже слово в процессе общения, ибо только коммуникация побуждает к действиям, ассоциативным представлениям. Задача каждого переводчика – правильно передать содержание и не упустить ни одного концепта, так как ключевые слова часто повторяясь, призваны привлекать внимание читателя.

В центре внимания современной антрополого-ориентированной лингвистики находится проблема взаимодействия человека, языка и культуры. Вопрос о взаимовлиянии языка и культуры, впервые сформулированный в трудах античных философов, получил развитие в работах В. фон Гумбольдта, полагавшего, что материальная и духовная культура неразрывно связаны с языком, воплощаясь в нём и определяя картину мира народа; в исследованиях Э. Сепира и Б. Уорфа, сформулировавших теорию «лингвистической относительности», констатируется, что различия между национальными культурами детерминированы различиями языков [1.39].

Теория экспликации языковой картины мира включает в себя и универсальное общечеловеческое содержание, обусловленное объективностью и реальностью мира как объекта познания, и национально-специфическое содержание, базирующееся на особенностях культурно-исторического развития народов, что позволяет исследовать языковую картину мира в лингвистическом аспекте путём установления фактов межъязыкового сходства и различия и моделирования семантических полей языка, и в культурологическом аспекте с целью выявления национально-специфического способа мышления нации, её мироощущения и мировосприятия [2.29].

Ученый – лингвист В. Маслова предлагает следующее определение этому понятию: «Теория экспликации языковой картины мира отражает способ речемыслительной деятельности, характерный для той или иной эпохи, с ее духовными, культурными и национальными ценностями».

Язык – стихийно возникшая в человеческом обществе и развивающаяся система членораздельных звуковых знаков, служащая для целей коммуникации и способная выразить всю совокупность знаний и представлений человека о мире [3.28].

Язык определенного народа – это точное зеркало его жизни, быта, окружающей его среды. Он является основным инструментом

формирования и проявления мировоззрения народа, его взглядов на реалии жизни. «В процессе формирования значений действительность «давит» на язык, стремясь запечатлеть в нем свои черты...» [4.10].

Язык, являясь точным зеркалом культуры и жизни народа, подвергается изменениям или дополнениям, если таковые имеют место в окружающем мире различных народов. На любом этапе развития национальной культуры язык этноса отражает ее полностью и адекватно.

Таким образом, теория экспликации языковой картины мира представляет собой не застывший статичный набор концептов и символов, а динамичную систему, находящуюся в постоянной эволюции.

Теория экспликации языковой картины мира отражается в ключевых словах – “концептах”. Термин “*концепт*” в лингвистике одновременно и старый и новый одновременно. В 1928 г. С.А.Аскольдов опубликовал статью «Концепт и слово», где определял “*универсалию*” (концепт) как «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределённое множество предметов одного и того же рода» [5.267]. Но до середины прошлого века понятие “концепт” не воспринималось как термин. Лишь в 80-е гг. XX в. вновь возникает понятие “концепта” как термина, который служит объяснению единиц психических процессов человеческого сознания.

Перевод концептов с одного языка на другой напрямую связан с культурным и социальным содержанием переводимого концепта, придаваемым ему в рамках определенной культурной среды. От того, как понимает рассматриваемый концепт определенный народ, носитель языка, зависит его передача на данном языке. Таким образом, внешняя формальная передача концепта с одного языка на другой должна отражать всю гамму лингвокультурологических свойств, приобретенных им в силу определенного исторического, культурного, психологического опыта носителя языка [6.25].

Перевод, как языковой феномен является очень древним видом человеческой деятельности. Как только в истории человечества образовались группы людей, языки которых отличались друг от друга, появились и “билингвы”, помогавшие общению между “разноязычными” коллективами. С возникновением письменности к таким устным переводчикам-“толмачам” присоединились и переводчики письменные, переводившие различные тексты

официального, религиозного и делового характера. С самого начала перевод выполнял важнейшую социальную функцию, делая возможным межъязыковое общение людей.

Следует отметить, что концепт тем весомее и значительнее, чем богаче национальный, сословный, классовый профессиональный, семейный и личный опыт человека, пользующегося экспликацией языковой картины мира.

“Концептосфера” национального языка тем колоритнее, чем насыщеннее вся культура нации – ее литература, фольклор, наука, изобразительное искусство (оно также имеет непосредственное отношение к языку и, следовательно, к национальной “концептосфере”), она также соотносима со всем историческим опытом нации и религией, в частности.

Известно, что исследуя перевод, как особый вид речевой коммуникации, теория перевода не ограничивается анализом его языковых способностей, ибо перевод – это не только взаимодействие языков, но и взаимодействие культур, как было сказано ранее. «...в переводе находят свое отражение ситуация порождения исходного текста и ситуация перевода. Едва ли удастся адекватно описать процесс перевода, не учитывая того, что он осуществляется не идеализированным конструктом, а человеком, ценностная и психологическая ориентация которого неизбежно сказывается на конечном результате...» [7.215].

Следует отметить, что ряд ученых установили, что переводчик в равной (или почти в равной) степени владеет как исходной, так и переводящей культурами. Но по-нашему мнению, это далеко не так, и в большинстве случаев «...переводчик весьма приблизительно оценивает, а, следовательно, и переводит те или иные элементы или целые категории исходного текста в сопоставительно-культурном плане...» [8.9].

В процессе переводческой деятельности необходимо отметить, что литературно-художественный стиль, в ряду стилей занимает самостоятельное, особое место. Он выполняет эстетическую функцию, хотя одновременно направляет действия людей, текст воспитывает, убеждает, одухотворяет, вдохновляет... пишет ученый-лингвист М.Львов [9.142].

Литература отражает мир средствами не только логического, но преимущественно чувственного познания, в художественных образах,

создаваемых и передаваемых в формах речи. Соответственно вышесказанному, эстетика творческой деятельности охватывает мир не только прекрасного, но и безобразного, не только возвышенного, но и низменного, оценивает его восторженно или иронически. Литература обогащает духовный мир человека, помогает воспринимать мир в его бесконечном многообразии и сложности. Писатель использует накопленные веками богатства языка, но и он обогащает его, ибо ему не хватает не только слов – он ищет новые конструкции художественного текста: так родилась онегинская строфа. Литературное пространство крупного прозаического произведения, такого как «Война и Мир» Л.Н.Толстого, требует разных стилей. В этом романе сосуществуют и взаимодействуют и народно-поэтический стиль, и французско-русские диалоги, и обширные научные монологи, и тексты официальных документов, и эпистолярный стиль, и афоризмы, и пародии, и солдатский юмор, и разговорно-бытовой стиль различных социальных уровней.

Перевод художественных текстов осложнен высокой смысловой загруженностью, и переводчику, зачастую, приходится создавать текст на другом языке заново, а не воспроизводить его с другого языка.

Общеизвестно, что художественные произведения очень богаты фразеологическими единицами. Передача фразеологических единиц – очень трудная задача. В силу своего семантического богатства, образности, лаконичности и яркости фразеология играет в языке очень важную роль. Она придает речи выразительность и оригинальность, и при переводе фразеологизма переводчику надо передать его смысл и отразить его образность, найдя аналогичное выражение в русском языке и не упустив при этом из виду стилистическую функцию фразеологизма. Огромное значение при переводе фразеологизмов уделяется контексту.

Фразеологизмы – особый тип сочетаний, основной особенностью которых является «частичное или полное несоответствие плана содержания плану выражения, что определяет специфику идиомы» [10.127] и, безусловно, будет влиять на выбор приемов и способов перевода.

С наибольшими трудностями приходится сталкиваться переводчику при работе с фразеологическими единицами, основанными на современных реалиях. Лишь некоторые из них быстро становятся популярными и проникают в международные словари, например: “Ангелы ада” – “Hell’s Angels”, “Поле чудес” – “the Land of Wonders”.

Кроме того, следует упомянуть об исторических выражениях или крылатых фразах различного рода. Трудность заключается в том, что иногда они имеют по несколько соответствий, как в языке оригинала, так

и в языке перевода. Рассмотрим фразу, авторство которой приписывают вождю Английской революции Оливеру Кромвеллю.

“Put your trust in God... and keep your powder dry!”

Если в контексте прослеживается военная тематика, то выражение можно перевести дословно: “Положитесь на Бога и держите порох сухим!” Но исторически сложилось так, что выражение стало очень популярным в английской культуре и зачастую употребляется в бытовых ситуациях и не вызывает каких-либо исторических ассоциаций.

Для повышения образования каждого человека важно знакомиться с шедеврами мировой литературы. Однако не каждый может познавать произведения на языке-оригинале. Лишь благодаря писателям-переводчикам нам становятся доступны неоценимые сокровищницы всемирной литературы.

Художественный перевод должен быть всесторонне осмыслен с точки зрения оригинала, здесь уже не обойдешься только знанием иностранного языка, здесь нужно особое чутье, мастерство - уметь чувствовать языковые формы, игру слов, и уметь передать художественный образ. Например, если, во-первых, в сознании русского народа “душа” противопоставлена “телу” (душа и тело), то у англичан в соответствующем выражении противопоставлены mind «разум» и “body” «тело» – “mind and body” (ср. также: камень с души свалился – it is a load off smb's mind); во-вторых, это слово в русском языке – в отличие от английского – является частотным и входит в целый ряд выражений, которые редко переводятся на английский язык со словом “soul” – наиболее близким русскому слову в семантическом отношении, но далеко не покрывающим всего многообразия его проявлений. Из 34 русских фразеологизмов со словом душа, приводимых С.Г.Тер-Минасовой, лишь 4 переведены с использованием слова “soul” (в основном в значении человек – not a soul); чаще используется “heart” «сердце» (15 раз): всей душой – with all one's heart, работать с душой – to put one's heart to one's work; встречается также слово conscience «совесть»: кривить душой – to act against one's conscience» [11.162-170].

Ученые считают, что текст – не хаотическое нагромождение единиц разных языковых уровней, а упорядоченная система, в которой все взаимосвязано и взаимообусловлено. Цельная оформленность единиц предыдущих уровней – слова и предложения – не противоречит возможности их членения на более элементарные компоненты. То же происходит и с текстом. Его системность и структурированность не отрицает, а, наоборот, предполагает возможность его формального (архитектонического) и содержательного (композиционного) членения.

Так, произведения крупных форм (книги) делятся на части, главы, абзацы, разрабатывающие свои локальные темы и поэтому обладающие определенной формальной и содержательной самостоятельностью. Она проявляется, например, в возможности публикации или сценического исполнения отдельного фрагмента из романа, повести, драмы. Но подобная “автосемантия текстового отрезка” имеет относительный характер, ибо требует обязательной опоры на целый текст. Иными словами, категория членимости выступает в нерасторжимом диалектическом единстве с категорией связности [12.71].

Таким образом, текст – это и есть языковая ткань произведения, в которой отразились душа человека, его интеллект, цели, стремления. Текст представляет собой снятый может языкового творческого процесса, представленного в виде конкретного произведения [9.163]. Перевод художественных текстов – это искусство, ничего общего не имеющее с ремеслом и что означает – переводчик должен быть наделён писательским даром. Искусство перевода имеет свои особенности, и всё же у писателей-переводчиков гораздо больше черт сходства с писателями оригинальными, нежели черт различия. Об этом прекрасно сказано в романе
«Юнкера» А.И.Куприна:
«... для перевода с иностранного языка мало знать, хотя бы и отлично, этот язык, а надо ещё уметь проникать в глубокое, живое, разнообразное значение каждого слова и в таинственную власть соединения тех или других слов».

ЛИТЕРАТУРА

1. Сукаленко Н.И. Теория экспликации языковой картины мира. М.: 1987. –126 с.
2. Борисова Л.И. Лексические трудности перевода научно-технической литературы с английского языка на русский. / Л.И.Борисова. – М.: ВЦП, 1999. – 34 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: 1985, стр. 28/383.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. / Л.С.Бархударов. – М.: Международные отношения, 2005. – 17 с.
5. Нелюбин Л.Л. Лингвостилистика современного английского языка (учебное пособие). / Л.Л. Нелюбина. – М.: МОПИ им. Н.К.Крупской, 2000. – 419 с.
6. Урысон Е.В. Теория экспликации языковой картины мира VS. Обиходные представления (Модель восприятия в русском языке) / Е.В.Урысон // Вопросы языкознания. 1998. –№ 2. – 35 с.
7. Комиссаров В.Н. Слово о переводе – М.: Международные отношения, 1973. –215 с.
8. Практические основы перевода. English <=> Russian. -Серия: Изучаем иностранные языки.- СПб.: «Издательство Союз», -2001, 9с
9. Львов М.Р. Основы теории речи. –М.: Академия, 2002, стр. 142.
10. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург. СОИОЗ. 2000, с. 127
11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –М., 2000. –264 с.
12. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М., 2000. – 192 с.71

К.Б.УРАЗБАЕВ

кандидат филологических наук, доцент
МКТУ имени А.Ясауи

Д.АЙСИЕВА

магистрант МКТУ имени А.Ясауи

ОБ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Мақалада шетелдік БАҚ-та кездесетін ағылшын тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің орны мен ерекшеліктері қарастырылған. Осы тілдік бірліктерді фразеологизмдермен шатастырмай шетел тілдерін оқыту барысында мәдениетаралық факторларына студенттердің назарын аударып, үйрету жолдары көрсетілген.

A place and features of English set phrases occurring in foreign mass media have been considered in the article. The article deals with some ways of training students in making distinctions between these language units and phraseological units, and the article presents some Intercultural factors in foreign languages teaching as well.

Последние десятилетия характеризуются стремительным ростом массовой коммуникации и новых информационных технологий, которые привели к созданию единого информационного пространства, особой виртуальной среды, образованной совокупностью множества медиапотоков. Всё это не могло не сказаться на процессах производства и распространения слова, на особенностях речеупотребления и характере языковых изменений. Языкотворчество выходит за рамки художественного текста и становится характерной особенностью современной лингвокультуры. Законодателем языковой моды становятся средства массовой информации [1. 5].

Изучение иностранного языка связано не только с лексическими и грамматическими трудностями, но прежде всего – с переносом навыков общения и поведения, усвоенных на родном языке, на язык иностранный. Это ведет к ошибкам в вербальном и невербальном поведении, которые часто не осознаются иностранцем, но на которые чутко реагируют носители языка. Такие ошибки могут вести к недоразумениям и конфликтам. Некоторые лингвисты считают, что диалог между представителями разных культур чаще терпит фиаско не из-за языковых факторов, а из-за незнания культурного фона. Поэтому перевод не только выполняет функцию средства межъязыкового и межкультурного общения, но и играет активную роль в становлении и развитии национальных литератур и языков, а также в распространении иностранных, культурных ценностей. Для изучающего иностранный

язык и для переводчика представляется весьма актуальным знать различия в культурных доминантах и языковых реализациях последних [2. 184].

В нашем случае, история вопроса одной из категории лексических единиц как устойчивые словосочетания состоит в выявлении особенностей функционирования устойчивых словосочетаний в текстах электронных периодических изданий, в определении их национально-культурной специфики. В лингвистических работах по фразеологии исследователи используют обозначения «устойчивое словосочетание» (УС), «фразеологический оборот», «фразеологическая единица» (ФЕ), «фразеологизм» и другие. В нашем исследовании мы используем термин «устойчивое словосочетание», следуя за Лариным Б.А. и Мокиенко В.М. Так, Б.А.Ларин считает, что «простое слово - одно слово, как бы оно ни было сложно по семантической структуре, как бы оно ни было идиоматично, непереводаемо на другой язык, не относится к области фразеологии, - это объект лексикографии и лексикологии. Только словосочетания входят в круг наблюдений и становятся предметом исследования фразеологии. Однако не все, не всякие словосочетания» [3. 126]. Ученый следует за сторонниками того взгляда, что словосочетания, «как простейший вид выражения синтезирующей мысли, являются расчлененными единствами речи, относящимися к синтаксису. Но те словосочетания, в которых внутренняя спайка составляющих слов обусловлена семантическим единством, смысловой целостностью, не могут быть объектом синтаксического изучения - они настолько приближаются к лексике, как составные лексемы, что их надо рассматривать либо вполне самостоятельно - во фразеологии, либо в плане лексикологии, лексикографии, как это и делалось до недавнего времени. <...> стало очевидным, что богатейший фонд словосочетаний любого языка неоднороден, что одна часть его тяготеет к предложению и относится к синтаксису, другая приближается к слову - это "неразложимые сочетания" (акад. А.А.Шахматов), "устойчивые сочетания" (С.И.Абакумов и др.), т.е. тесные единства из нескольких слов, выражающие целостное представление. Они разложимы лишь этимологически, т. е. вне системы современного языка, в историческом плане. Эта часть словосочетаний должна быть выделена из синтаксиса, но не может быть передана в ведение лексикологии, - именно она и составляет предмет фразеологии [4.126].

Относительно того, как определяют понятие устойчивой организации слов, обнаруживаются свои особенности. С этой точки зрения для нас интерес представляет работа Т.А.Лапаевой [4], в которой отмечается, что термин «устойчивое сочетание» принадлежит к числу универсальных терминов лингвистической науки и используется в различных лингвистических дисциплинах (лексике, фразеологии, синтаксисе). Однако вследствие своей универсальности этот термин имеет широкое и неопределенное содержание.

Большинство ученых относят к устойчивым сочетаниям (УС) воспроизводимые, готовые единицы языка (В.В.Виноградов, Н.М.Шанский, С.Г.Гаврин), воспроизводимые единицы с ограничением в выборе переменных (В.Л.Архангельский), разновидность несвободных сочетаний с ограничением сочетаемости (И.А.Мельчук), сочетания, обладающие воспроизводимостью, но не обладающие выводимостью значения. Теми же свойствами обладают и фразеологические единицы (ФЕ), вследствие чего происходит смешение и совмещение этих двух феноменов» [4. 75].

Основным свойством устойчивых сочетаний Т.А.Лапаева считает устойчивость и разграничивает «узкую» и «широкую» ее трактовки. Представители первой, В.В. Виноградов и Н.М. Шанский, склонны отождествлять устойчивость с воспроизводимостью, а последнюю считать простой повторяемостью единицы по форме и содержанию; при этом устойчивость признается универсальным свойством ФЕ. Шанский употребляет устойчивое сочетание как синоним термина «фразеологизм», полагая, что «в отличие от свободных сочетаний слов фразеологические обороты предстают перед нами как устойчивые сочетания слов, воспроизводимые, существующие в виде целостных по своему значению и устойчивых в своем составе и структуре образований».

Представители второй трактовки определяют устойчивость как явление комплексного порядка, как «ограничение в выборе переменных» на лексическом, семантическом, морфемном и синтаксическом уровнях, которое связано с ограничением внутриккомпонентных связей, поэтому устойчивыми сочетаниями являются прежде всего фразеологизмы. По его мнению, «понятие устойчивости неразрывно связано с понятием вариантности и невариантности и с представлением о пределе варьирования одной и той же ФЕ» [5. 6]. Вместе с тем ученый считает, что термин «устойчивость» не точен и правильнее было бы говорить

о константности (постоянности) ФЕ.

Другая часть исследователей понимает под устойчивостью «предсказуемость» совместного появления элементов в сочетании, а основным признаком устойчивости считает ограничение сочетаемости. Он называет устойчивым такое сочетание определенных элементов, в котором последние встречаются чаще, чем в других сочетаниях. Тем самым, по мнению Лапаевой, формируется еще одно понимание УС – это несвободные сочетания определенного типа; все УС несвободны, но не все несвободные устойчивы. При этом разграничиваются признаки устойчивости и идиоматичности, выдвигая утверждение, что устойчивость и идиоматичность – это совершенно независимые свойства сочетаний. Устойчивость понимается им как мера ограничения сочетаемости, а идиоматичность – как мера семантической неделимости. Проанализировав термин «устойчивое сочетание», Лапаева выводит следующее: «Итак, в современной научной литературе сформировались две трактовки термина «устойчивое сочетание»: во-первых, он используется как синоним терминов «фразеологизм», «фразеологическая единица»; во-вторых, он служит универсальным обозначением всех видов несвободных сочетаний, включая ФЕ.

Как представляется, устойчивость является главным, но не единственным признаком УС, определяющим объем и границы названного класса единиц. Если применить наиболее часто употребляемые в научной литературе показатели «устойчивость – воспроизводимость – идиоматичность», то можно предложить следующую характеристику УС, отграничивающую их от ФЕ: УС – это устойчивые и воспроизводимые сочетания, тогда как ФЕ – это устойчивые, воспроизводимые и идиоматичные единицы языка. Таким образом, не всякая устойчивость может быть показателем фразеологичности, не всякое смысловое единство может служить показателем идиоматичности того или иного сочетания; взятые по отдельности, сами по себе, названные признаки не могут быть основанием для интеграции или дифференциации наделенных ими оборотов.

В соответствии с предложенным пониманием термина «устойчивое сочетание» полагаем целесообразным употреблять его для обозначения большого пласта словосочетаний, занимающих переходное положение между свободными словосочетаниями и

фразеологическими единицами, к которым относим составные термины, фиксированные наименования, перифразы, словосочетания с метафорическим характером или ограниченной сочетаемостью одного из компонентов и др.» [4. 77]. Таким образом, вслед за Т.А.Лапаевой, мы принимаем широкую трактовку термина «устойчивое сочетание (словосочетание)», употребляя его для обозначения большого пласта словосочетаний, занимающих переходное положение между свободными словосочетаниями и фразеологическими единицами, считая, что термины «фразеологизм», «фразеологическая единица», «фразеосочетание», «фразеологический оборот», «устойчивое сочетание» и «устойчивое словосочетание» синонимичны друг другу.

Познания о собственной культуре, а также традициях других стран, человек черпает из книг, журналов, средств массовой информации (СМИ), в частности из Интернета – глобального информационного пространства. Электронная коммуникация – дополнительный способ самовыражения средствами языка. В этой связи вполне очевидным представляется положение о том, что язык, обслуживающий коммуникацию в Интернете, подвергается трансформации в самых различных аспектах: на уровне лексики, правил построения высказываний и связного текста, жанрово-стилистических норм, соотношения устной и письменной речи, коммуникативных стратегий и тактик. Тенденция к изучению живого языка в процессе его функционирования в современном языкознании приобретает все большее количество сторонников, поэтому коммуникативный аспект интернет-общения предстает весьма привлекательным объектом исследования для лингвистов.

Сопоставляя систему цветообозначений в разных языках, необходимо отметить особенность любого языка. Следовательно, если в английском языке группа основных цветообозначений включает 11 слов (white, black, red, orange, yellow, green, blue, purple, grey, pink, brown), то в русском языке она состоит из 12 цветов (белый, черный, красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый, серый, розовый, коричневый). Вполне понятно, что есть ряд универсальных явлений, связанных с общечеловеческой картиной мира. Однако нельзя забывать и о наличии национальных особенностей, присущих только данной культурной общности людей.

Английское УС the blue-chip index является неотъемлемой частью британской действительности: «Dramatic as 2009 was for London's equity

markets - a year in which the blue-chip index tumbled to its lowest point for six years before soaring 54pc for the fourth best calendar-year performance in its history - it ended with little more than a whimper (Telegraph.co, 31.12.09) (Драматичным годом для лондонских рынков акций, как и 2009, оказался год, когда индекс синих фишек достиг самой нижней отметки за шесть лет, прежде чем стремительно повыситься до 54%, четвертый самый лучший показатель года – он закончился более, чем плачевно).

Английское УС а Blue Moon так же имеет свои особенности: «While revellers see out the first decade of the 21st century, astronomers will enjoy witnessing the 13th moon of the year. Most years have twelve full moons, with one every four weeks - indeed the word 'month' comes from 'Moon.' However, each solar calendar year is around eleven days longer than a lunar year. This means that nearly every three years there is an extra full moon – also known as a 'Blue Moon'» (Telegraph.co, 31.12.09). (Пока празднующие провожают первое десятилетие 21-го столетия, астрономы проводят время, встречая 13 луну в году. Обычно в году 12 полных лун, по одной на каждые четыре недели - на самом деле слово “month” (месяц) произошло от “moon” (луна). Однако, каждый солнечный год на одиннадцать дней дольше, чем лунный год. Это значит, что почти каждые три года появляется дополнительная полная луна - также известная, как «Синяя Луна»).

«Blue Peter» – это многосерийная детская передача телеканала BBC. Название «Blue Peter» было придумано Хантером Блэром; флаг Blue Peter (флаг отплытия использовался как морской сигнал, указывая на то, что судно готово отплыть; таким образом, выбрав данное наименование, Хантер Блэр хотел, чтобы название передачи отражало собой тему «морских приключений» [http://en.wikipedia.org/wiki/Blue_peter]. Заголовок «Valerine Singleton is feeling a bit Blue» можно перевести буквально: «Валерин Синглтон чувствует себя немного синей», то есть причастной к тому цвету, который был выбран для передачи «Blue Peter». Переосмыслить значение данной фразы нам помогает статья в словаре Кунина «be in the blues» - хандрить, находиться в унынии, меланхолии. Следовательно, перевод может быть следующим: «Валерин Синглтон пребывает в меланхолии/тоскует» [6. 93].

Словосочетание a mass of grey suits восходит к значению «ничем не примечательный, безликий»: «Chinese Communist Party officials are

rushing to have cosmetic surgery as they face ever-growing media attention. No longer content to meld into a mass of grey suits, China's politicians increasing want to stand out from the crowd like their Western counterparts» (Telegraph.co, 01.01.10) (Представители китайской коммунистической партии спешат воспользоваться услугами косметической хирургии с тех пор, как их внешность стала объектом пристального внимания СМИ. Не желая больше растворяться в массе серых костюмов, все большее число китайских политиков стремятся выделиться из толпы, как и их западные коллеги).

В Oxford Dictionary of Idioms выражение «men in (grey) suits» – powerful men within an organization who exercise their influence or authority anonymously. переводится, как «влиятельные люди, чьи власть и авторитет проявляются скрыто в пределах какой-либо организации». Таким образом, журналист, сам того не желая, написал, что представители китайской коммунистической партии стремятся проводить чистую политику. Произошло преобразование – двойная актуализация значения.

Словарь устойчивых словосочетаний с цветovým прилагательным неисчерпаем. Каждый день журналисты экспериментируют, играют с формой и значением таких словосочетаний, сознательно отступая от общелитературной нормы и привычки, создавая фразеологические неологизмы. Сопоставление устойчивых словосочетаний с цветovým прилагательным на основе словарных статей выявило, что в толковых словарях русского и английского языков значение прилагательных определяется по-разному: в русском видно стремление к обобщению, в английском – к конкретизации, детализации их семантики и употребления (это показано на примере прилагательных белый – white).

Как установлено, в основе вторичной номинации лежит ассоциативный характер человеческого мышления; ассоциации могут устанавливаться по сходству или по смежности, а также соотносятся с фоновым знанием носителей языка о данной реалии: белые кровяные тельца, белая голова, *aқ сүйек*, *white matter*.

Сравнение семантики и структуры устойчивых словосочетаний с цветovým прилагательным в материалах словарей и в электронных периодических изданиях показало, что в словарях отражена кодифицированная норма языка, то есть та, которая уже успела устояться в литературном языке. Но информации, заключенной в

существующих современных фразеологических и толковых словарях, оказывается недостаточно, чтобы определить и понять новые устойчивые словосочетания, возникающие в языке электронных СМИ. Поэтому необходимо проводить дальнейшие исследования в области преобразования устойчивых словосочетаний с целью своевременного выявления устоявшегося значения.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Добросклонская Т.Г.* Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. –М.: Флинта: Наука, 2008.
2. *Швейцер А.Д.* Перевод как акт межкультурной коммуникации //Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: Сб. науч. тр., –М., 1999, вып. 444.
3. *Ларин Б.А.* История русского языка и общее языкознание. - М., 1977. Мокиенко В.М. Русский фразеологический словарь. –М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. - 400 с. (соавт.: В.П. Фелицына).
4. *Лапаева Т.А.* Устойчивые сочетания в системе языковых единиц //Вестник Новгородского государственного университета. 2007. - № 44. - С. 75 - 77.
5. *Архангельский В.Л.* Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. –Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1964. –315 с.
6. *Кушни А.В.* Англо-русский фразеологический словарь. –М., 1984.

Қ.А.САДЫҚБЕКОВ

филология ғылымдарының кандидаты,
СДУ-нің доценті

**МӘМЛҮКТЕР МЕМЛЕКЕТІНДЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕ
ЖАЗЫЛҒАН ДІНИ ЖӘДІГЕРЛІКТЕР**

Эта статья, в основном, посвящена тем литературным памятникам, которые до сих пор исследуются и в то же время остаются загадкой для нас. Автором работы будет предпринята попытка раскрыть состав и структуру, определить время и место создания надписи, а также затронуть проблему авторства и степень изученности.

This article, is generally devoted to those literary monuments which are still researched and remain a riddle for us. The author of this work will undertake an attempt to reveal the structure, to define time and a place of creation of an inscription, and also to mention a problem of authorship and study degree.

Мәмлүктер дәуірінен бізге келіп жеткен тарихи жәдігерлердің үлкен бір тобын діни әдебиеттер мен трактаттар құрайды. Себебі мәмлүктер ислам дінін берік ұстанған мұсылман мемлекеті болғандықтан, көптеген төл туынды және араб тілінен аударма діни әдебиеттер дүниеге келген. Жалпы мәмлүктер мемлекетінде өмір сүрген қыпшақтар және олардан шыққан сұлтандардың барлығы о баста мұсылман болмаған көрінеді. Кіші Азия мен Орта Азиядан барған мұсылман қыпшақтардан бөлек А.Инан моңғол шапқыншылығы Дешти қыпшақ даласынан көптеген шаманист немесе жартылай шаманист қыпшақтардың Мысырға бассауғалап келіп паналағанын және олар өз кезегінде Мысырда қыпшақ тілінің, дала қыпшақтарының әдет-ғұрыптарының сіңісуіне септігін тигізгенін айтады. Сондай-ақ араб лингвистерінің қыпшақ тілін үйрету үшін жазған сөздіктері мен оқулықтарында кездесетін Қырым қыпшақтары мен Алтай шаманист түркілері тіліне тән «табынатын пұт» мәнінде қолданылатын «абақ, чалу, сын», «мазардың күмбезі» мәніндегі «құрған» сөздері осы шаманист дала қыпшақтары арқылы кіргендігін алға тартады [1. 55.]. Алайда алғашқыда құл, босқын болып келген бұл қыпшақтар Мысырға келген соң ислам дінін қабылдап, кейбірі мәмлүктер мемлекетіне қарасты ірі қалалардың әкімі, тіпті сұлтандық дәрежесіне дейін көтерілгені тарихтан белгілі. Мысалы үшін, Қыпшақ теологы Берке Факих «Иршадүл мүлүк уәс-сәлатин» атты ислами заңдарды түсіндіретін фикых кітабын Александрия қаласы әкімі Бачманға арнаған болатын. Ал Бачман, кезінде моңғол басқыншыларына қарсы ұзақ жылдар соғысқан, 1236 жылы солардың қолынан қаза тапқан дала қыпшақтарының атақты қолбасшыларының

бірінің есімі болған. Демек сол қыпшақтардың ұрпақтары Мысырға келіп мұсылман болған соң да оның есімін ұмытпай ұрпақтарына беріп отырған. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Яғни мәмлүктер жерінде араб тілінде жазылған діни әдебиеттердің көптеп аударылуында осындай мұсылман емес әлкелерден ауып келген қыпшақ тілділерге ислам дінін насихаттап үйрету мақсаты да болған сияқты. Енді осылардың бірнешеуіне арнайы тоқталып, тіліміздің тарихын, тіл мәдениетін арнайы зерттеу нысанына алып жүрген зерттеушілерімізге аз да болса мәлімет берелік:

Иршадұл Мүлүк уәс-салатин мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған діни шығармалар ішіндегі ең көлемділерінің бірі. Қолжазба 56 тараудан және 93 бөлімнен тұрады. Әр бет 8 арабша, 8 түркіше, жалпы 16 жолдан тұратын бұл еңбек, классикалық араб тілінде жазылған діни трактаттың жолма жол аудармасы болып табылады. Еңбектің авторы және аудармашысы жөнінде ешбір мәлімет жоқ. Тек Берке Факих атты қыпшақ ғұламасы Александреияда көшірмесін жасап, сол кездегі қала әкімі Бачманға сыйға тарқаны жөнінде жоғарыда атап өттік. Еңбек мәмлүк сұлтандарына жөн сілтеп, жол көрсету мақсатында жазылған [2. 19]. Александрияда дүниеге келген бұл еңбектің жалғыз ғана нұсқасы осы күні Стамбулдың Сүлимания кітапханасында 1016 номермен сақтаулы.

Қолжазба бөлімдерін Стамбул университеті әдебиет факультеті студенттері өзара бөліп алып, диплом жұмысын жазса, Р.Топаралы 1992 жылы еңбек материалдары бойынша докторлық диссертация (PhD) қорғап, сол жылы Түрік тіл қоғамы баспасынан монографиялық зерттеу еңбек ретінде жарияланған [3]. Монгографияда қолжазбаның мәтіні, сөздігі және тілдік ерекшеліктері жайында зерттеулері орын алған.

Китаб фил-фыкһ араб тілінде жазылған бір фыкһ кітабының қыпшақша жолма-жол аудармасы. Соңғы кездерге дейін еңбектің атауы да, авторы да, көшірушісі де белгісіз болып келген еді.

Қолжазбаның алғашқы бетіндегі жазуын ғана оқи алған зерттеушілер қолжазбаның атауын Китаб фил-фыкһ, яғни «фыкһ кітабы» деп тіркеген және ғылым әлеміне де осы атаумен белгілі болған. Себебі еңбектің жалпы құрылымын танытатын, еңбектің авторы мен жазылған жері және уақыты жайында мәлімет берілген қолжазбаның соңғы беттері сақталмаған. Алайда соңғы жылдары

зерттеу нәтижесінде қолжазбаның атауы *Зияу-л-Манәуия гала-л-Муқаддимату-л-Фазнауия*, еңбектің авторының *әш-Шайх әл-Имам әбу-л-Бәка Мухаммед ибн Ахмет ибн әз-Зия әл-Қурәши әл-Ханафи* екендігі анықталған [2.8-9]. Қолжазбаның жалпы көлемі 266 парақ. 140 а бетіне дейін 6 қатар арабша, астына алты қатар қыпшақ тілінде жолма-жол аудармасы жасалса, 140 б беттен соңына дейін 7 жол арабша 7 жол қыпшақ тіліндегі аудармасы берілген. Қолжазбаның мәтін бөлігі түгелдей сақталса да, еңбектің атауы, авторы жазылу уақыты мен орны секілді мәліметтер қамтылған соңғы жағы жоғалған. Қолжазба Ыстанбулдың Сүлеймания кітапханасының Айна-София бөлімінде 1360 манускрипте сақтаулы. Түгелдей діни мазмұнға құрылған бұл еңбек өзге фикһ еңбектеріндегідей ислам дінінің тірегі болған қағидаларды, яғни парыздарды, уәжіптерді, сүннеттерді жан-жақты талдап түсіндіруге арналған. Намаз оқудың, дәрет алудың шарттары мен әдептерін, ілім үйренудің және онымен амал етудің, зекет берудің, қажылық жасаудың артықшылықтары жөнінде айтылады.

1987 жылы Түркияның Ерзурум қаласындағы Ататүрік университетінің Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің бір топ бітіруші түлектері дипломдық жұмыс ретінде қолжазба мәтінінің транскрипциясын жасап, индекс сөздігін түзген болатын. Қыпшақ ескерткіштерін зерттеудің маманы Р. Топаралы да 1993 жылы аталмыш университетте ескерткіш тілінің морфологиялық ерекшеліктерін жариялаған. Сондай-ақ Астанадағы Түркі академиясының аға ғылыми қызметкері Е. Қуанышбаев 2006 жылы Түркияның Мармара университетінде PhD докторлық диссертация жұмысын қорғаған [2]. Жұмыста сол күнге дейін белгісіз болып келген қолжазбаның авторы, атауы, көшірмешісі анықталып, ескерткіштің жалпы мазмұны, құрылымы және қысқаша тілдік ерекшеліктері сипатталған. Жұмыстың құндылығы ретінде қолжазба мәтінінің толық транскрипциясы мен еңбекте орын алған сөздердің индекс сөздігі түгелдей берілгендігін атауға болады. Дегенмен еңбекті қазіргі қыпшақ тілдері, соның ішінде қазақ тілі, қазақ мәдениеті мен әдебиеті тұрғысынан салыстыра зерттеуде таптырмайтын тарихи құнды дереккөзі екендігін айтуға болады.

Муқаддимату-л-Фазнауи фил-Ибат. Мәмлүк қыпшақтары дәуірінен қалған діни әдебиеттерге шолу жасалған зерттеу еңбектерінің өзінде бұл еңбектің аты сирек аталады. Көп зерттеушілер жоғарыда сөз болған *Китаб фил-фикһ* ескерткішімен шатастырған.

Екеуінің бір еңбек екенін алға тартады. *Китаб фил-фикһ және Муқаддима-мату-л Ғазнауи*-дің зерттеушілері Е.Қуанышбаев пен Й.Т.Демирджи екі еңбекті салыстыра отырып, бұл жәдігерліктердің арабша түпнұсқасының бір екендігін, тек екі түрлі аудармашының қолынан шыққан екі басқа еңбек екендігін анықтаған [2. 9, 3. 132]. Бұл еңбек те жоғарыда атап өткен жәдігерліктер секілді ислам дінінің Ханафия мәзһабы бойынша ғибадаттың қыр-сырын түсіндіруді негізге алған. Еңбектің авторы ислам жұртшылығына танымал фақиһ ғалым (ислам заңгері) Ғазнауи. Еңбекті қыпшақ тіліне тәржімалаған аудармашысы, көшірушісі белгісіз. Қолжазба 248 парақтан тұрады. Жалғыз ғана нұсқасы осы күні Ыстанбулдың Сүлеймания кітапханасы Рәйсұл Қуттаб бөлімінде 389 номермен сақтаулы ескерткіш бойынша Й.Т.Демирджи 1987 жылы магистрлік диссертация деңгейінде жұмыс жасаған. Онда қолжазба мәтінінің транскрипциясы, индекс сөздігі және факсимилесі берілген [4]. Ескерткіш әлі еш жерде жарияланып, тілдік ерекшеліктері жан-жақты зерттеліп, қазіргі түркі тілдерінің ешбіріне аударылмаған.

Китаб фил-фикһ би-лисан ит-Турки (Түрік тіліндегі фикһ кітабы). 429 парақтан тұратын бұл көлемді жәдігерлік осы күні Ыстамбул Ұлттық кітапханасында Фейзуллаһ Ефенди бөлімінде 1046 нөмірде сақтаулы. Зерттеушілер ислами шарифат заңдарына қатысты бірнеше фикһ кітаптарынан жинақталғанын алға тартады. А.Инан қолжазбаның бөлім атауларына қарап екі кітаптан жинақталғанын айтады. Алайда еңбекті зерттеу нысанына алып, 1989 жылы докторлық диссертация қорғаған Мехмет Емин Ағар ескерткіштің тілін, бөлімдерін бір-бірімен салыстыра отырып, бір адамның қолынан шыққан бір ғана еңбек екенін, әлгі атаулар басқа-басқа кітаптар емес, бір кітаптың тарауларына берілген атаулар екенін анықтаған [5]. Қолжазбаның жалпы мазмұны ислами шарифат заңдарына негізделіп екі үлкен тараудан тұрады. *Китаб ад-Дауа* (*Сот кітабы*) деп аталатын I тарауда сот процесінің әділ де дұрыс жүргізілуі үшін қажетті алғы шарттар жан-жақты қарастырылса, "Жинаят" (қылмыс) деп аталатын екінші тарауда қылмыстың түрлері және оларға берілетін жаза түрлері қарастырылған. М.Е.Агар диссертациясында түркі тілінің даму тарихы және бұл үдерісте қыпшақ тілінің, оның ішінде мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған ескерткіштердің алар орны жайында, Мәмлүк қыпшақтары тарихына, түркі қоғамындағы құқық мәселелерін жан-жақты қарастырғанымен ескерткіштің тілдік ерекшеліктеріне арнайы

тоқталмаған және қолжазбаның транскрипциясын, индекс сөздігін берумен ғана шектелген. Одан басқа ескерткіш еш жерде толыққанды зерттеу нысанына алынбаған.

Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди. Еңбек 10 ғасырда араб тілінде жазылып, XV ғасырда Асанбай ибн Судунның қолымен мәмлүк қыпшақтары тіліне аударылып Сұлтан Қансу Гауриге сыйға тартылған. Авторы ислам әлеміне Имам Әбу Ләйс деген атпен белгілі болған және ислами ілімдердің өркендеуіне зор үлес қосқан әс-Самарқанди, Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзхабының ұлы фикыһ ғалымдарының бірі болған. Толық аты жөні **Әбу-л Ләйс Наср бин Мухаммед бин Ахмед бин Ибраһим әс-Самарқанди** [6. 90]. **Китаб Муқаддима** (кіріспе кітап) Самарқанди шығармаларының ішінде мәмлүк қыпшақтары тіліне аударылған жалғыз еңбегі және Ханафия мазхабының негізін салушы Имам Ағзам Әбу Ханифаның «әл-Фыкһул-акбар» атты еңбегіне түсіндірме ретінде жазылған бес томдық «Шәрху-л Фикһул-Әкбар» атты үлкен еңбегінің кіріспе бөлімі болып табылады. Еңбек негізінен Әбу Ханифа мәзхабының негізгі шариғи қағидаларын қамтиды. Түгелімен діни мазмұнға құрылған бұл еңбек ислам дінінің бес парызының бірі намаз оқуды және намаз шарттарының бірі болып табылатын дәрет алуды үйретуге арналған. Әлемнің қолжазбалар сақтаушы көптеген кітапханаларында еңбектің бірнеше нұсқалары бар көрінеді (кей зерттеушілердің айтуынша, 30-дан аса). Алайда мәмлүктер тілінде жасалған аударманың түпнұсқасы Ыстамбулдың Айа – София музейі кітапханасының түрік манускриптері каталогында 1451 манускрипте сақтаулы. Қолжазбаның жалпы көлемі – 47 парақ (94 бет). Әр бетте 6 жол арабша мәтін және астында қыпшақша жолма-жол аудармасы берілген. Атақты поляк түркітанушысы А.Зайончковский 1959-жылы Будапештте, 1962-жылы Варшавада қолжазбаның фотофаксимилесін француз тілінде түсініктеме бере отырып жариялаған болатын [7].

Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған діни сарындағы жәдігерліктер арасынан тұңғыш рет тек осы **Китаб Муқаддима** ғана қазіргі әліпбиімізбен транскрипцияланып, қазақ тіліне аударылып, тілдік ерекшеліктері бойынша 2009 жылы кандидаттық диссертация қорғалды [8], материалдары бойынша 20-ға жуық ғылыми мақалалар жарияланды.

Осы аталған діни мазмұнға құрылған ескерткіштерден басқа 249 парақтан

тұратын *Коня Йусуф Агадаки Тержұма фикһ кітабы* Кония қаласы, Юсуф Аға кітапханасында 5409 (7-407) номерде тіркеуде тұрса, *Шәрх ел-*

Мәнардың бірнеше нұсқасы Сүлеймания-Лалели-де 757, 792, Кылыч Али Паша-да 31, Нуруосмания-да 1376 және Бурса қаласы Орхан Китаплығы-Хараччыоғлу-нда 697 номерде сақтаулы тұр. Бұлар Мысыр жерінде жазылып, кейін Османлылар дәуірінде Түркия жеріне алып келінген жәдігерліктердің осы күнге дейін анықталғандары ғана. Бұлардан басқа да Түркияның, Мысырдың толып жатқан ескі жазбаларды жинақтайтын кітапханаларында тіліміздің тарихы мен әдебиетіміз, мәдениетіміз бен өркениетіміз, дініміз бен діліміз үшін өте құнды жәдігерліктер сырлы сандық іспетті әлі күнге өз зерттеушілерін күтуде.

Жалпы түркілік діни жәдігерліктерден христиан дінін уағыздайтын «Кодекс Куманикус» ескерткіші қазақ және ТМД ғалымдары тарапынан егжей-тегжейлі қарастырылғаны белгілі. Халқымыздың тілі, тарихы тұрғысынан бұл еңбектің құндылығында дау жоқ. Дегенмен түркілік төл мәдениетіміздің, түркілік ислам дәстүрінің қайнар көзі болып табылатын ислам дінін түсіндіріп насихаттауға арналған осындай жәдігерліктеріміз қазақ ғылымында да, тіптен ТМД елдерінде арнайы зерттеу нысанына алынбақ түгілі мәмлүк қыпшақтарынан қалған ескерткіштер жайында сөз етілген еңбектерде аты да аталмай келеді. Сондай-ақ діни сарындағы шығармалардың денінің жазылу дәуірі мәмлүктер кезеңінің соңғы дәуірін (XV-XVI ғ.) қамтиды. Бұл біріншіден, Мәмлүктер мемлекетінің Османлылармен тікелей саяси және мәдени қарым-қатынастарының әбден шарықтау шегіне жеткен кезеңі болып табылады. Соның салдарынан мәмлүк жерінде әрі лексика, әрі грамматикалық жақтан оғыз тілі элементтері басым бір мәмлүк қыпшақ тілі пайда болып, осы кезеңде жазылған *Китаб Муқаддима*, *Китаб фил-Фих* секілді тағы да басқа діни сарындағы шығармаларда оғыз элементі басым болғандықтан бұл ескерткіштер қазіргі ғылымда қалыптасқан көзқарас бойынша *оғыз-қыпшақ* тілді ескерткіштер қатарына жатқызылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. İnan A. XIII-XV Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri //TDAY s. 53-71.
2. Kuanıřbayev E. Kitab fi'l-Fıkh (Giriř-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Doktora Tezi. İstanbul, 2006.
3. Demirci J.T. Memlük Kıpçak Edebiyatına Katkılar. // Türkoloji Dergisi XI. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ankara, 1992. s. 131-142.
4. Demirci J. Muqaddimetü'l-Gazneviyye fi'l-'ibâdât (Ziyâü'l-Ma'neviyye) tercümesi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamıř Yüksek Lisans Tezi). Ankara, 1987.
5. Ağar M.E. Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi: İstanbul, 1989.
6. İslam Ansklopedisi. 4 cild. Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi. -Eskişehir, 1997. - 847 s.
7. Zajaczkowski A. Le traite arabe Mukaddima D'Abou-l-Lait As-Samarkandi. -Warszawa, 1962. - 108 p.
8. Садықбеков Қ.А. «Китаб Муқаддим Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткішінің тілдік ерекшеліктері. Фил. ғыл. канд. диссерт. қолжазбасы. – Алматы, 2009.

Р.ТАУКЕБАЕВА

кандидат филологических наук, профессор

С.БАЙРАМКУЛОВА

магистрант МКТУ им. А.Ясауи

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА ИГРЫ В РОМАНЕ С.МОЭМА «ТЕАТР»

Бұл мақалада «Театр» романындағы С.Мозмның стильді ойын концептісіне доминант ретінде талдау жасалған.

This article is devoted to analysis of game concept as a stylistic dominant in the novel "Theatre" by W.S.Maugham.

Общеизвестно, что каждому талантливому автору художественного произведения свойственен собственно-неповторимый стиль. В лингвистическом аспекте индивидуальный стиль автора есть «стиль, основанный на индивидуальном использовании форм слова, самих лексем, уходящих корнями в языковую синонимию, порождающую речевую синонимию. Слог как индивидуальный стиль речи состоит из отбора общеязыковых и общестилевых средств, их комбинирования в конкретных условиях речи и жанра для раскрытия темы, идейного и эстетического содержания и самой личности говорящего или пишущего» - таково научное определение индивидуального стиля [1.289]. Существует также литературоведческое определение индивидуального стиля автора, согласно которому «индивидуальный стиль- это такой способ организации словесного материала, который, отражая художественное видение автора, создает новый, только ему присущий образ мира» [2.33], констатирует ученый-литературовед И.Ю.Подгаецкая.

Исследуя феномен индивидуального стиля автора художественного произведения, проф. Г.О.Винокур размышляет о том, что «...типические формы авторского поведения откладываются на структуре поэмы как особое наслоение, как бы сообщающие поэме ее «собственное лицо», делающее ее в свою очередь типической и характерной, непохожей на остальное, особенной. Речь идет здесь, таким образом, о том, что обычно называют индивидуальным авторским стилем, индивидуальной манерой автора» [3. 82].

Исходя из вышесказанного, следует отметить, что классик мировой литературы, Сомерсет Моэм легко и свободно писал в разных жанрах, и успех его объяснялся не только высокохудожественным

содержанием его произведений, но и неповторимым «моэмовским стилем» - емким, ироничным, непринужденным.

В процессе анализа творчества писателя, вопреки распространенному мнению о том, что для С.Мозма не составляло большого труда создавать свои произведения, классик вспоминал: «Диалог давался мне без малейших усилий, но когда дело доходило до описаний, я запутывался во всевозможных подвохах. По несколько часов я мучился над двумя-тремя фразами и не мог с ними сладить.» [4.43].

Известно, что концепты «игра», «игровые элементы» в процессе создания произведений являются лейтмотивом творчества С.Мозма в целом и романа «Театр» в частности, что свидетельствует о великом мастерстве писателя. Общеизвестно, что стилевая доминанта (доминанта функционального стиля) определяется как «свойственный тому или другому функциональному стилю ведущий принцип отбора языковых средств и их текстовой организации, обусловленный базовыми экстралингвистическими стилеобразующими факторами и тем самым создающий специфику функционального стиля» [5.456]; понятие стилевой доминанты художественного произведения является относительно новым, поскольку долгое время «...специфика не только стиля, но даже произведения в целом рассматривалась ... в «приеме», «системе приемов», «сумме приемов»» [6.301].

Феномен игры в процессе создания художественного творения и его влияние на развитие человека и мира был рассмотрен в научных исследованиях ряда философов-культурологов (Э. Берн, Х. Ортеги-и-Гасет, Л. Витгенштейн, Й. Хёйзинга и др.)

С точки зрения философии, игра есть «один из важнейших феноменов человеческого существования. Обычно игру противопоставляют труду, в лучшем случае видят в ней тренировку перед серьезным делом или необходимое восполнение монотонной односторонней деятельности» [7.289].

Феномен игры вызывал живой интерес и у писателей XIX-XX века («Страсть игрока» Э.Т.А. Гофмана, «Пиковая дама» А.С.Пушкина, «Игрок» Ф.М. Достоевского и др.). Игра рассматривалась ими как действие, требующее собранности, волевых и умственных усилий. Исследователи определяют феномен игры в художественной литературе как «отступление от условленности общественных правил, взамен которых выдвигаются другие, более низкие. Игра – это разрыв установленных

связей, естественных и социальных, а игроки – общество в обществе, точнее, «мир обществом отверженных людей» [8.376].

Анализируя сущность игры и ее взаимосвязь с культурой, Й.Хейзинга констатирует: «Игра - это функция, которая исполнена смысла. В игре вместе с тем играет нечто выходящее за пределы непосредственного стремления к поддержанию жизни, нечто, вносящее смысл в происходящее действие. Всякая игра что-то значит...» [9.21].

Безусловно, стилевой доминантой романа С.Мозма «Театр» являются игровые элементы произведения, пронизывающие произведение и находящие свое выражение в поступках и мыслях героев. Исходя из вышесказанного, можно выделить следующие виды проявления игры в романе: 1) игра на сцене (игра как профессия); 2) игра в повседневной жизни (игра как притворство, неискренность), включающая в себя игру с обществом, игру с самим собой, игру воображения.

Особое внимание следует уделить символичности названия романа, в нем скрыта шекспировская метафора «вся жизнь – театр...». Концепция игры в романе близка трактовке этого феномена ученым-литературоведом М.М.Бахтиным: «Игра – это особый вид коммуникации, где последняя является актом творческого взаимодействия коммуникантов. Игре, как особому виду человеческой деятельности, свойственен процесс диалогизма и полилогизма» [10.28].

Литературный шедевр С.Мозма роман «Театр» всецело соответствует всем параметрам применения вышесказанных концептов игры. В романе автор подразумевает не только лицедейство на сцене, но и притворство в жизни. Сценическая игра в том или ином смысле является частью жизни всех героев романа. Преимущественно игра как профессия рассматривается автором в раскрытии актерского мастерства Джулии Ламберт в сравнительном аспекте с другими персонажами. Примечательно, что в романе упоминаются имена реальных актрис и актеров: это Сара Сиддонс, Элеонора Дузе, Бенуа Констан Коклен и др. Прежде всего автором исследуется сценический талант главной героини и конкретно описываются роли, исполняемые Джулией Ламберт: Беатриче (комедия У.Шекспира «Много шума из ничего»), Магда (драма Г.Зудермана «Родина»), Нора (драма Г.Ибсена «Кукольный дом») и др.

Непосредственный анализ сценического искусства Джулии Ламберт

представлен в четырнадцатой главе романа: «Не то чтобы она сознательно кого-нибудь наблюдала и копировала, просто когда, она бралась за новую роль, на нее неизвестно откуда мощной волной набегали смутные воспоминания, и она обнаруживала, что знает о своей новой героине множество вещей, о которых раньше и не подозревала. У Джулии часто возникал в памяти кто-нибудь из знакомых или даже случайный человек, которого она видела на улице или на приеме. Она сочетала эти воспоминания с собственной индивидуальностью, и так создавался характер, основанный на реальной жизни, но обогащенный ее опытом, ее владением актерской техникой и личным обаянием» [11.452] – «She was not aware that she deliberately observed people, but when she came to study a new part vague recollections surged up in her from she knew not where, and she found that she knew things about the character she was to represent that she had had no inkling of. It helped her to think of someone she knew or even someone she had seen in the street or at a party; she combined with this recollection her own personality, and thus built up a character founded on fact but enriched with her experience, her knowledge of technique and her amazing magnetism»[12.130].

В данном эпизоде автор выявляет главное отличие Джулии Ламберт от других актрис – она не просто механически исполняет свою роль на сцене, ее игра есть комбинация актерской техники, ее жизненного опыта и неповторимой индивидуальности.

Сценическая игра противопоставляется С.Мозмом игре в повседневной жизни, что позволяет нам читатель судить о неискренности главной героини в соответствии с содержанием ее внутренних монологов: « "Господи, я достаточно потрудились для этого", - подумала Джулия, но вслух она сказала:

- Откуда ты знаешь?» [11. 386] - « "God, I've worked for it," thought Julia, but aloud said: "How d'you know?"» [12.46]; «О, да, аппетит у них завидный. ("Господи, хоть бы они подавились!")» [11. 451] - «"Yes, they seem to have enjoyed their food." ("My God, I wish it could have choked them.")» [12.139].

Интуитивно и пронизательно главная героиня чувствует, какой хотят ее видеть окружающие, и с легкостью играет саму себя (как заданную роль) роль в повседневной жизни. При знакомстве с родителями Майкла она - скромная, благовоспитанная девушка: «Джулия интуитивно поняла, что должна скрыть в себе актрису и, без

всякого усилия, без сознательного намерения, просто потому, что чувствовала - это должно понравиться, стала играть роль простой, скромной, простодушной девушки, всю жизнь спокойно жившей на лоне природы» [11.384] - «She felt instinctively that she must conceal the actress, and without effort, without deliberation, merely because she felt it would please, she played the part of the simple, modest, ingenuous girl who had lived a quiet country life» [12.45]. Джулия – естественная и светская дама в общении с ценителем искусства, меценатом лордом Чарлзом Темерли: «Она чувствовала, что ему хочется видеть в ней дитя природы. Джулии это вполне подходило. Ей не надо было прилагать усилий, чтобы казаться искренней, открытой и девически восторженной» [11.420] - «She felt that he wanted her to be a child of nature. That suited her very well. It was no effort for her to be ingenuous, frank and girlishly delighted with everything.» [12.90].

Джулия играет роль высокомерно-снисходительной женщины в обращении с начинающей актрисой Джун Денвер: «Она умела в мгновение ока переходить с подмостков в обычную жизнь, но сейчас без всякого усилия со своей стороны Джулия продолжала изображать надменную, холодную, величавую, хотя и учтивую героиню пьесы» [11.491] - «Julia could in the twinkling of an eye leap from her part into private life, but now without an effort she continued to play the imperious, aloof, stately and well-bred woman of the play» [12.179]. По своей натуре и образу жизни С.Мозм презирал лицемерие и притворство, и в романе «Театр» автор устами сына Джулии Роджера резюмирует: «Ты всегда играешь. Эта привычка - твоя вторая натура. Ты играешь, когда принимаешь гостей. Ты играешь перед слугами, перед отцом, передо мной» [11.543] - «You never stop acting. It's second nature to you. You act when there's a party here. You act to the servants, you act to father, you act to me» [12.245].

Стоит, однако отметить, что, несмотря на осуждение притворства в повседневной жизни, Роджер не есть исключение этого общества, он, как и все герои романа, играет в повседневной жизни: «Роджер был очень вежлив с гостями. Выполнял обязанности сына хозяина дома как настоящий светский человек. Но Джулии показалось, что внутренне он отчужден, словно играет роль, которой не может целиком отдаться. У нее было неуютное чувство, что он не принимает всех этих людей такими, какие они есть, но хладнокровно судит их со стороны» [11.448] - «Roger was very polite to the guests. He did his duty as part host

like a man of the world. But it seemed to Julia that he held himself in some curious way aloof, as though he were playing a part in which he had not lost himself, and she had an uneasy feeling that he was not accepting all these people, but coolly judging them» [12.125].

Игра в повседневной жизни характерна и для супруга Джулии Майкла Госселина: «...он инстинктивно стал держаться и даже думать, как профессиональный офицер» [11.399] - « ...he fell instinctively into the manner and way of thinking of the professional soldier»[12.62].

Игра воображения является немаловажным видом проявления концепта игры, ибо она есть неоднозначное истолкование явлений, некое искажение действительности путем непрямого видения. Автор наделяет главную героиню неотъемлемым качеством творческого человека - богатым воображением: «...словно при вспышке молнии, она увидела сына кардиналом, в окружении подобострастных прелатов, обитающих в роскошном палаццо в Риме, где по стенам висят великолепные картины, затем - в образе святого в митре и вышитой золотом ризе, милостиво раздающим хлеб беднякам» [11.542] - « ...in a flash she saw him as a cardinal, inhabiting a beautiful palazzo in Rome, filled with wonderful pictures, and surrounded by obsequious prelates; and then again as a saint, in a mitre and vestments heavily embroidered with gold, with benevolent gestures distributing bread to the poor» [12.242]. Феномен игры воображения особенно ярко раскрыт в следующем отрывке: «Джулия была так довольна разыгранной ею мизансценой, что, войдя в комнату и, пожалуй, излишне громко защелкнув дверь, она гордо прошла враз-вперед, милостиво кивая направо и налево своим раболепным вассалам. Она протянула лилейную руку для поцелуя трепещущему старому мажордому (в детстве он часто качал ее на колене), и, когда он прижался к ней бледными губами, она почувствовала, как на нее что-то капнуло. Слеза» [11.397] - «She was so pleased with her performance that when she had got into her room and somewhat noisily locked the door, she paraded up and down bowing right and left graciously to her obsequious retainers. She stretched out her lily white hand for the trembling old steward to kiss (as a baby he had often dandled her on his knee), and when he pressed it with his pallid lips she felt something fall upon it. A tear» [12.61].

В литературоведении известно, что ряд исследователей творчества С.Мюэма определяет индивидуальный стиль писателя как сухой, сдержанный и лаконичный. Сдержанность стиля прозаика объясняется,

в первую очередь, тем, что классик отказывается от позиции автора, имеющего категорическую точку зрения и навязывающего ее читателю. С.Моэм предпочитает выразить свое личностное мнение имплицитно, используя определенные стилистические средства. Рассмотрев стилистические особенности романа «Театр», нам представляется более целесообразным характеризовать стиль классика как явление емкое, всеобъемлющее, вобравшее в себя все грани поистине великолепного классического стиля в создании литературных шедевров. Резюмируя вышесказанное, можно констатировать, что концепт игры и игровых элементов преобладает в творчестве С.Моэма и в частности, в романе «Театр».

ЛИТЕРАТУРА

1. *Жеребило Т.В.* Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, испр-е и дополн. - Назрань: Пилигрим, 2010. -486 с.
2. *Подгаецкая И.Ю.* Границы индивидуального стиля / И.Ю. Подгаецкая // Современные аспекты изучения: теория литературных стилей. - М.: Высш. шк., 1982. -С. 32-59.
3. *Винокур Г.О.* Биография и культура. - М.: ЛКИ, 2007. -97 с.
4. *Ионкис Г.Э.* Уильям Сомерсет Моэм: Грани дарования. Моэм У.С. подводя итоги: (Эссе, очерки)/ Сост., вступ. ст., коммент. Г.Э.Ионкис. - М.: Высш. шк., 1991. -559 с.
5. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка.* /Под редакцией М.Н.Кожинной. -М.: "Флинта", "Наука", 2003. - 696 с.
6. *Киселева Л.Ф.* О стилевой доминанте // Теория литературных стилей: Современные аспекты изучения. - М., 1982. -С. 300-315.
7. *Философия: Энциклопедический словарь /* Под ред. А.А.Ивина. -М.: Гардарики, 2004. - 1072 с.
8. *Мани Ю., Олесина Е.* Мировая художественная культура XX века. Литература. - СПб.: Питер, 2008. -464 с.
9. *Хёйзинга Й.* Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер. с гол. Д.В.Сильвестрова. - М.: Прогресс-Традиция, 1997. -416 с.
10. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. -М.: Искусство, 1986. - 445 с.
11. *Моэм У.С.* Собрание сочинений. В 5 т. Т. 2. Театр. - М.: Художественная литература, 1991. -571 с.
12. *Моэм Уильям С.* Театр. Книга для чтения на англ.яз. - М.: Междунар. отношения, 1979. - 288 с. - W. Somerset Maugham. Theatre.

С.Ж.ЧАКАНОВА

кандидат педагогических наук, доцент
МКТУ им. А.Ясауи

КОММУНИКАТИВНАЯ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Бұл мақалада шетелден келген студенттерге орыс тілін коммуникативтік әдіспен оқытудың тиімді жолдары қаралады.

This article deals with some easy ways of teaching the communicative techniques of teaching the Russian language to foreigners.

Учеными подчеркивается, что ввод учебного материала для расширения представления о системе изучаемого языка, использование теоретизированных объяснений оказывают на учащихся отрицательное воздействие, так как последние не ощущают роста умений и навыков пользования языком; отмечается снижение интереса к языку, восприятие его не как средства общения, а как совокупность грамматических определений, правил и изолированных слов.

Вышеизложенное свидетельствует о том, что практические цели, выдвигаемые обучающимися, обусловлены не только их индивидуальными интересами, но и речевыми потребностями общества, современными условиями его развития. В связи с этим считается возможным осуществление типологизации целей обучения на профессиональные (получить специальность преподавателя-русиста, переводчика и др.), утилитарные (язык обучения вне страны проживания), образовательные (школьники в своих странах) и т.д.

Таким образом, выбранная цель определяет степень активности и уровень владения языком, обуславливает круг тем, ситуаций, формы речи, виды речевой деятельности, характер систематизации и организации грамматического материала, лексические темы занятий и т.п. Успешность обучения будет зависеть от того, насколько преподаватель осознал цели, выдвинутые учащимися, насколько способы презентации учебно-языкового материала соответствуют практическим целям, т.е. конкретные цели обучения подчиняют себе основные стороны учебного процесса, включая и учебный материал.

Речевая направленность учебного процесса предусматривает активное использование языка в процессе обучения в целях общения таким путем, при котором фонетические, лексические и грамматические навыки формируются синхронно с коммуникативными умениями, а обучающиеся включаются в

непосредственный акт общения между собой (или с преподавателем). Реализация речевой направленности требует такой классификации упражнений и стратификации языкового материала, которые ориентированы не на членение по аспектам языка, а направлены на возможную лексикализацию грамматики, доминирование условно-коммуникативных и собственно коммуникативных упражнений. В аспекте настоящего исследования плодотворной представляется мысль о лексикализации грамматических явлений, что свидетельствует о значимости лексического аспекта в обучении иностранцев. С другой стороны, данный принцип предполагает такую последовательность презентации, которая отражает связь изучаемых языковых единиц с речевыми ситуациями, частотными и типичными для их функционирования.

Коммуникативность – это отношение к языку как деятельности, что обуславливает важность функционального подхода к отбору и организации языкового материала. Отвергая линейный подход к систематизации языкового материала, ученые-методисты выдвигают функциональный подход, в соответствии с которым в центре внимания «оказываются особенности их (языковых средств) функционирования во взаимодействии с элементами разных уровней, участвующими в передаче смысла высказывания» [1.8]. Функциональный подход к отбору материала проявляется в том, что изучение языковых фактов в практическом курсе русского языка для иностранных осуществляется не в том порядке, какой принят в лингвистике, а подчиняются требованиям практического общения, т.е. внешние и внутренние компоненты акта речи осваиваются на уровне их реального функционирования в речевом процессе. Поэтому сущность коммуникативной методики и заключается в том, что усвоение закономерностей языковой системы происходит одновременно в процессе речепорождения. Согласно существующей концепции единицей обучения выступают речевое действие, коммуникативно-речевые единицы, компонентами которого являются интенция (речевая потребность) и синтаксическая структура, актуализирующаяся через конкретное лексическое наполнение.

Для овладения системными характеристиками изучаемых лексико-грамматических категорий предлагается выделение специальных этапов обобщения: повторительных уроков, уроков-обобщений, сопроводительных и систематизирующих курсов грамматики и т.п.

Осуществление ситуативно-тематической организации речевого материала максимально приближает процесс овладения языком к реальной коммуникации. Под ситуацией нами понимается не совокупность внеязыковых обстоятельств, а система взаимоотношений собеседников, отраженная в их сознании, а под ситуативностью – соотносительность высказывания с этими взаимоотношениями и обстоятельствами. Ситуативно-тематический принцип предусматривает создание на занятиях речевых – учебных и естественных ситуаций: тематическая лексика объединяется с грамматическим материалом на базе ситуаций.

В современной методике справедливо утверждение о том, что из всех уровней языка (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) синтаксис непосредственно связан с процессом коммуникации и представляет коммуникативную основу для употребления других языковых единиц в речи. Поэтому одно из существенных применений категории коммуникативности – это изучение лексики и морфологии на синтаксической основе: слова и формы приобретают коммуникативность, проявляют лексические и морфологические закономерности через предложение. Однако при этом отмечается, что пользование языком возможно именно тогда, когда «достоинством учащегося становятся отдельные формы слова, словосочетания, типы предложений непосредственно и органично связанные, однако, с фрагментом действительности, ими обслуживаемым и важным для коммуникативных нужд учащихся» [2. 15].

«Концентризм и этапность в обучении позволяет распределить учебный процесс и учебный материал на определенные концентры и этапы, которые определяются конечными и промежуточными целями обучения» [3. 117].

Вузовский курс обучения русскому языку иностранцев подразделяется на начальный, основной и продвинутой этап обучения. На начальном этапе включающим три концентра, закладываются основы языкового знания и владения языком на минимизированном материале. Именно здесь «должна быть сформирована базовая компетенция в разных видах речевой деятельности» [4.12]. Данный этап не зависит от будущей специальности студентов.

На каждом этапе предусмотрена реализация тематического и лексико-грамматического концентризма, что позволяет обучающимся с первых же шагов обучения конструировать отдельные фразы

(элементарные, затем развернутые), двигаться от легкого к более сложному, трудному, от усвоенного к новому и т.д. Таким образом, единицы речи постепенно и последовательно от этапа к этапам, от центра к центру осваиваются во всех новых связях и различных ситуациях.

Рассмотренные выше методические принципы в своей совокупности составляют теоретическую базу коммуникативной методики обучения русскому языку в иноязычной аудитории и представляют собой исходную платформу для разработки технологии коммуникативного обучения лексическому аспекту в иноязычной аудитории.

Учебная деятельность, как и любая другая, протекает наиболее успешно там, где она максимально мотивирована. Коммуникативно ориентированное освоение лексики требует стабильного уровня мотивации на всех этапах обучения, и высокого уровня на начальном этапе. Большую роль в учебном процессе играет учебная мотивация, которая в большей степени зависит от таких факторов, как организация процесса обучения, характер и качество учебного материала, методическое мастерство преподавателя и др.

Собственная педагогическая практика, наблюдения за процессом овладения русским языком студентами-иностранцами Международного казахско-турецкого университета им. А.Ясауи позволили выделить основные факторы, обеспечивающие высокую учебную мотивацию в овладении русской лексикой:

- 1) отбор лексических тем занятий и речевых ситуаций, соответствующих коммуникативным потребностям студентов;
- 2) увеличение объема вводимого на занятии речевого материала, обеспечивающего коммуникативные потребности обучающихся;
- 3) осознание обучающимися социальной значимости содержания речевого материала;
- 4) достаточный интеллектуальный уровень материала, способствующий мыслительной активности студентов;
- 5) обеспечение индивидуальных стратегий продуктивного усвоения лексического материала обучающимися.

Анализ реальных условий жизнедеятельности студентов-иностранцев, оценка системы актуальных жизненных потребностей поможет преподавателю-практику создать и организовать учебные ситуации таким образом, что цели учения постепенно станут целями в

структуре деятельности. При обучении необходимо придерживаться данного условия, так как коммуникативный подход базируется не на реальности самой ситуации, а на реальности деятельности в ситуации. Важность этого фактора подтверждается результатами апробации созданного нами русско-турецкого тематического словаря, первые темы которого «Речевой этикет» могут войти в ряд подтем «Университет», «Библиотека» и др. Ведь для студентов, которые впервые встретились в новой группе, весьма значимым является информация друг о друге и т.п. Опора на начальные разделы словаря помогут им реализовать свои коммуникативные потребности, так как в них представлены «Приветствие», «Знакомство», «Прощание», «Обращение» и др. [5. 23].

Эмоциональный настрой учащихся зависит от выбора тем уроков и ситуаций общения, от соответствия их коммуникативным интересам студентов, живущих в нашей республике. А выбор тем и ситуаций, в свою очередь, обосновывает отбор тематической лексики.

Обеспечение формирования речевых навыков и положительный их перенос на новые ситуации осуществляется путем системного ввода достаточного и возможного объема речевого материала для обогащения словарного запаса обучающихся. При коммуникативном подходе ситуативно-тематическое предъявление учебно-языкового материала способствует созданию благоприятных условий для увеличения объема вводимой на занятии лексики.

Другим не менее важным фактором является осознание студентами-иностранцами социальной значимости изучаемого материала, который позволяет обеспечивать высокий уровень речемыслительной деятельности, мотивировать потребность осознанного осмысления грамматических категорий и их форм для перенесения их в другую ситуацию. В итоге усвоение грамматики осуществляется при большом внимании и заинтересованности обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Леонтьев А.А.* Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах //Словарь ассоциативных норм русского языка /Под ред. А.А.Леонтьева. М., 1977. С. 5-16.
2. *Востенек Х.* О коммуникативности и системности в обучении русскому языку нефилологов //Русский язык за рубежом. 1987, №6. С. 69-73.
3. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Высшая школа, 1990. – 268 с.
4. Принципы обучения иностранным языкам /Под ред. Е.И.Пассова, Е.И.Кузнецовой. Воронеж: НОУ Интерлигва, 2002.- 40 с.
5. *Чаканова С.Ж.* Русский язык. Начальный курс для иностранных студентов. Туркестан: Туран, 2010. -282 с.

K.B.URAZBAYEV

Candidate of Philological Science, Assistant Professor

Z.U.KHALMATOVA

Yassawi University Master Student

STRUCTURAL FORMATION OF TECHNICAL TERMS

Бұл мақалада қазіргі заман ағылшын тіліндегі техникалық терминдерінің жасалу түрлері қарастырылған. Солардың ішінде қысқартылған терминдерінің кейбір түрлері мысал ретінде көрсетілген.

В данной статье рассмотрены типичные формы образования технических терминов современного английского языка. Среди них показаны некоторые типы сокращений рассматриваемых терминов.

The increasing trends of internationalization, globalization, and technology development lead to “more and more specialized communication acts” whereas an increased necessity for communication is hereby merely a logical consequence. The hereby emerging terminology, linguistic, comprehension and cultural barriers that may result in failure of communication in most situations are to be subdued by means of terminology and translation. Despite the high level of standardization, and internationalization, there are many deeply rooted cultural, communicational, and linguistic differences in all domains of related specialized terminologies. It is the task of the terminology expert or the translator, and the translating activity in general, to eliminate or at least diminish this communicational hindrance, by means of terminology with concrete solutions for each particular existing difficulty.

Terminology has a twofold meaning: 1. it is the discipline concerned with the principles and methods governing the study of concepts and their designations (terms, nomens, symbols) in any subject field, and the job of collecting, processing, and managing relevant data, and 2. the set of terms belonging to the special language of an individual subject field. In its study of concepts and their representations in special languages, terminology is multidisciplinary, since it borrows its fundamental tools and concepts from a number of disciplines (e.g. logic, ontology, linguistics, information science and other specific fields) and adapts them appropriately in order to cover particularities in its own area. The interdisciplinarity of terminology results from the multifaceted character of terminological units, as linguistic items (linguistics), as conceptual elements (logic, ontology, cognitive sciences) and as vehicles of communication in both scientific and generic language

contexts. Accordingly, the theory of terminology can be identified as having three different dimensions: the cognitive, the linguistic, and the communicative dimension [1. 15-16].

In this paper, we will submit general linguistic principles concerning technical term formation, during *primary naming* of an original *concept* in a source language and *secondary term formation* in English language. Special reference will be made to the application of these principles in Russian language.

Technical terminology is the specialized vocabulary of any field, not just technical fields. The same is true of the synonyms *technical terms*, *terms of art*, *shop talk* and *words of art*, which do not necessarily refer to technology or art. Within one or more fields, these terms have one or more specific meanings that are not necessarily the same as those in common use. Technical terminology evolves due to the need for experts in a field to communicate with precision and brevity, but often has the effect of excluding those who are unfamiliar with the particular specialized language of the group [5].

Term formation can be carried out in a specific environment, e.g. in a research laboratory, in a manufacturing company, at a conference, in a small enterprise, etc. Usually, term formation is influenced by the subject field in which it is carried out, by the nature of the persons involved in the **process of designation** (*the term **designation** has two meanings: it is the term, name or symbol for a concept as well as the action of forming the term, name or symbol for a concept, carried out by a person called a **namer** or **denominator***), by the stimulus causing the term formation, and of course, by the phonological, morpho-syntactical and lexical structures of the language in which the new concept finds its linguistic expression.

According to Sager, two types of term formation can be distinguished in relation to pragmatic circumstances of their creation: **primary term formation** and **secondary term formation**. *Primary creation* accompanies the formation of a concept and is monolingual. *Secondary formation* occurs when a new term is created for an existing concept in the following two cases:

1. as a result of the revision of a term in the framework of a single monolingual community, e.g. creation of a term in the context of a normative document (*standard*) or *rebaptism* of a term as a result of the discovery of a new entity in the same subject field (e.g. *telephone* is now referred to as *fixed telephone* following the discovery of the *mobile telephone*).

2. as a result of transferring knowledge to another linguistic community in which a corresponding term needs to be created.

Primary and secondary term creations are governed by different motives and show the following differences:

- In the case of *primary term formation* of a term there is no pre-existing linguistic entity, even though appropriate term formation rules exist. With *secondary term formation*, there is always an already existing term, which is the term of the **source language**, and which can serve as the basis for secondary formation.

- Primary formation is quite often spontaneous, whereas secondary formation is more frequently subject to rules and can be planned. [1. 80]

Terms are the linguistic representation of concepts. However, contrary to the situation prevailing in general language, where the arbitrariness (*The term EN “arbitrariness” FR “arbitraire”, “was established in Saussure’s linguistic theory and refers to the immotive relation, i.e. to the inexistence of a physical connection between the signifier and the signified of the linguistic sign*) of the linguistic sign is fully acceptable, special languages endeavor to make the **process of designation** systematic, based on certain specified linguistic rules, so that terms reflect the concept characteristics they refer to as precisely as possible. The aim of the systematization of these principles is to achieve **transparency** and **consistency** in linguistic representation of knowledge. The following general linguistic schemes serve both of these principles:

1. Use of nouns derived from verbs with specific endings to designate concepts which mean procedures and methods, e.g. **lighting** (*освещение*), **congealing** (*замораживание*), **illumination** (*освещенность*), **radiation** (*излучение*) etc

2. Use of nouns derived from adjectives, as opposed to adjectives more frequently occurring in general language, in order to designate properties, qualities and states, e.g. *цветность* (**chromacity**), *пропускаемость* (**transmissivity**), *чувствительность* (**sensitivity**), etc.

3. Use of identical endings when terms are formed to name new species or new parts in the same subject field: **hardware** (*аппаратура*), **software** (*программное обеспечение*), **shareware** (*условно-бесплатная программа*), **freeware** (*свободно распространяемое обеспечение*).

4. Use of *regural patterns* of *complex terms*, which reflect the hierarchical relations between concepts. An example from the language of construction: the terms: *общее освещение* (**general lighting**), *местное*

освещение (local lighting) and направленное освещение (directional lighting), освещение отраженным светом (indirect lighting), освещение рассеянным светом (diffused lighting), аварийное освещение (emergency lighting) [2.25-41].

The term and its related elements need to be further dwelled upon in order to emphasize all potential interaction possibilities that may emerge in the currently continuous process of term formation and hereinafter use. As a term is defined as the designation of a defined concept in a special language by a linguistic expression, the central unit that needs to be carefully analyzed when forming, or using a newly formed term is actually the concept. A term may consist of one or several words that is a simple term or a complex term or even contain symbols, acronyms or shortenings and therefore does term formation imply several conditions that are actually not always complied with in practice. A term should be:

- linguistically correct;
- precise (motivated);
- concise.

A term should permit (if possible) the formation of derivatives. According to some terminologists (as Superanskaya, Urazbayev, etc.) technical terms are formed by analyzed term systems as monocomponential and polycomponential terms. For instance:

alternate - колебаться; изменяться между двумя точками; чередоваться;

alternating current - переменный ток

alternating current neutral - нейтраль переменного тока

background – фон

background area – фоновая область (копии)

background suppression – подавление фона

bottom - низ, основание

bottom edge deletion - пропуск по нижнему краю (дефект качества копии)

bottom edge erase zone - зона засветки нижнего края

developer - проявитель, носитель

developer housing - узел носителя, узел проявления

developer housing dirt shield - экран против загрязнения бункера

[3.35-38]

Polycomponential terms are consisting of two or more words therefore these terms are made by abbreviated forms. On the one hand, shortening

serves the purpose of creating *more concise forms*, especially for frequently used terms, while on the other hand creating names that are easy to remember for lengthy terms which are not clearly recognizable as terminological units. According to space terminology Kubishko and Urazbayev investigated abbreviation type of terms. Referring to Arnold's and Tkacheva's classification of terminology Kubishko pointed out abbreviated forms of space terminology. The following types of abbreviated forms can be distinguished:

- **Initial abbreviations**
- **Clipped forms**
- **Contractures**
- **Hybrids**
- **Acronyms**

Initial abbreviations: They are formed from the first letters of each of the elements of a complex term or name. They are always pronounced letter by letter, For example:

ABMJ < Antiballistic Missile Jammer – станция помех (системы) ПРО; передатчик помех для противодействия (системы) ПРО

FDR < Flight Data Review – ревью полетных данных

COFS < Control of Flexible Structures in Space – управление трансформирующимися конструкциями в космосе

FMECA < Failure Mode Effect and Criticality Analysis – анализ режимов отказов, воздействий и критичности

ACS < Air Conditioning System – система кондиционирования воздуха

Clipped form: A clipped term is formed by truncating the front, middle or back portion of a single-word term, e.g.

OX < Oxidizer – окислитель

COPTER < Helicopter – вертолет

Contractures: This term is introduced by Russian linguist Barisov

1) They are formed by omitting middle part of the word and are used initial and last elements e.g.

GND < Ground – земля, заземление, наземный

2) Contractures are also formed by omitting several elements and joining initial, middle and last letters or elements, e.g.

TRT < Thruster – жидкостный ракетный двигатель малой тяги

Hybrids: They are partly abbreviated words which are appeared in the

result of clipped form elements and meaningful words, e.g.

MDCHEK < Mission Design Check – *проверка конструкции летательного аппарата*

Acronym: Acronyms are formed by combining the initial letters or syllables of all or several of the elements of a complex term or name. Acronyms are always pronounced syllabically just like regular words.

There are some structural groups of English acronyms in space terminology abbreviating by three-, four-, five- and more word combinations:

1) Acronyms that are formed by three terminological combinations and formed by models, e.g.

AAP < Advanced Aerospace Plane – *перспективный ВСК (воздушно-космический самолет);*

ACT < Advanced Chemical Tug – *перспективный МТА (межорбитальный транспортный аппарат);*

BET < Best Estimate Trajectory – *самая выгодная расчетная траектория;*

CAE < Central Assembly Element – *элемент центральной секции (орбитальной станции)*

2) Acronyms that are formed by four-, five- and more combinations, e.g.

ANEP < Advanced Nuclear Electronic Propulsion – *перспективный ядерный электроракетный двигатель.*

Acronyms that are formed by three-, four-, five- and more word combinations might have the following groups:

1) Omitting one element:

HIDE < High Absorbency Integrated Defense – *комплексная система защиты (летательного аппарата) высококачественными радиопоглощающими материалами*

2) Omitting two elements:

VTEC < Variable Value Timing and Lift Electronic Control – *электронная система управления срабатывания клапанов*

3) Omitting three elements:

SAFIRE < Superconducting Accelerator Free-Election Laser with Improved Radio Frequency Efficiency – *лазер на свободных электронах со сверхпроводящим и с улучшенным высококачественным коэффициентом полезного действия*

4) Structure that adds prepositions:

COFS < Control Of Flexible Structure In Space – *управление трансформируемыми конструкциями в космосе*

5) Structure that has conjunction **and**, or with the monosemantic mark **&**, or initial letter of the conjunction entries to the staff of acronym:

O&M < Orientation and Maintenance – *эксплуатация и техническое обслуживание*

ARAIIS < Space Application of Automation, Robotics and Machine Intelligence System – *космическое использование автоматизации, робототехники и систем искусственного интеллекта*

6) Structure that has definite article **the**:

ROTHR < Relocatable Over-The-Horizon Radar – *транспортируемая загоризонтная радиолокационная система [4.7-13].*

Recent years have witnessed an increasing interest in the study of “terminitehnicі” (technical terms – hereinafter shortly “terms” for conciseness), however the study of terminology, namely the theoretical and applied study of terms as coherent systems of lexical items endowed with creative dynamism, remained so far neither clearly defined nor is there a general agreement about its scope. We submit some linguistic investigations of technical terms in different sphere of terminology which are analyzed by linguists and researchers. Here by linguistic analyses technical terms are analyzed by their formation, classification and their components, structures in English and Russian languages. Technical terms have its own peculiarities and similarities comparing with other science.

REFERENCES

1. Sager, J.C. 1990. *A practical course in terminology processing*. Amsterdam: John Benjamins.
2. Sager, J.C. 1997. “Term formation”. In: *Handbook of terminology management*. Sue Ellen Wright & Gerhald Budin (eds.). Amsterdam: John Benjamins.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. *Общая терминология: Вопросы теории*. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
4. Языкова Е.В. *Англоязычная терминология электронного обучения: структура, семантика, особенности функционирования* : автореферат дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.04, 10.02.19. - Ростов-на-Дону, 2010. – 22 с.
5. Кубышко И.Н. *Структурно-семантические особенности сокращений в космической терминологии английского языка* : дисс. канд. филолог. наук: 10.02.04. - Омск, 2006. – 130 с.
6. Уразбаев К.Б. *Терминологическое словосочетание как единица номинации (на материале английской космической терминологии)*. Дисс. ... канд. филолог. наук: 10.02.04. – М.: МПНИИЯ, 1985. – 124 с.

А.ДҮЙСЕН

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

Ж.САЙБЕК

Түркістан Ахмет Ясауи кәсіби колледжінің оқытушысы

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

В статье рассматриваются имя существительное и его сходства и различия в английском и казахском языках.

The article deals with some similarities and distinctions of a noun in the English and Kazakh languages.

XX ғасырдың соңғы жылдары дами бастаған тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі "адам-тіл-мәдениет" және "адам-тіл-ойлау" үштігіне сүйенетін гуманитарлық зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашты. Қазіргі тіл біліміндегі өзекті саланың бірі әр түрлі жүйедегі туыс емес тілдерді салыстыру болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда салыстырмалы типологиялық тіл білімі лингвистикада кеңінен қанат жайып келе жатқан салалардың бірі. Құрылымы әр түрлі тілдерді салыстыра зерттеудің маңыздылығына ең алғашқылардың бірі болып академик Н.Л.Марр терең мән берген. Осы пікірді қолдап, әрі қарай дамытқан Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов, В.В.Виноградов, І.Кенесбаев, Ә.Қайдар, А.Д.Райхштейн, С.Е.Исабеков, З.Қ.Ахметжанова, А.Ислам, т.б. ғалым-лингвистер өз еңбектерінде салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулердің тіл білімінде алатын орны зор екендігін айқындап берді.

Зат есім - заттың, құбылыстың атын білдіріп, кім? не? деген сұраққа жауап беретін *сөз табы* болып табылады. Күнделікті өмірде кездесетін әдеттегі жай нәрселерді ғана емес, табиғат пен қоғамдық өмірдегі ұшырасатын әр алуан құбылыстар мен уақиғаларды, ұғымдар мен түсініктерді де қамтиды. Мысалы: құс, тас, су, шыны, адам, қол деген сөздермен қатар, жаңбыр, найзағай, сайлау, жүріс, капитализм, эволюция, ұғым, ақыл, сана деген сөздер де зат есімге жатады [1]. The noun is a part of speech which has the general meaning expressing substance in the widest sense of the term. In other way, nouns are words that name things, human beings, materials, abstract notions which have the grammatical category of number, case and gender [2].

Кім? деген грамматикалық сұрауға жауап беретін зат есімдерге

жалпы адам атаулары жатады. Адам атаулары деп жалпы адамға тән атауларды (*кісі, бала, қыз, бөпе, шал, кемпір, келіншек, еркек, әйел*, т.б.) туыс атауларын (*әке, шеше, әже, ата, аға, іні, апа, сіңлі, немере*, т.б.), іс-әрекет пен кәсіп-мамандық иелерінің атауларын (*әнші, атишы, арбашы, залым, мұғалім, сатушы*, т.б.), әр алуан қызмет баптары мен лауазым атауларын (*директор, лейтенант, бастық, мырза, ханым*, т.б.), кісі аттарын (*Асан, Әсет, Айбек, Иса, Алма, Рабига, Жәмила, Гүлсім, Жанна*, т.б.) және басқа да осылар сияқты адамға тән атауларды айтамыз. Не? деген грамматикалық сұрау, әдетте, адамнан өзге барлық жан-жануарлардың және күллі заттар мен нәрселердің атауларына қойылады. Жалпы есімдер деп тілдегі әр алуан деректі және дерексіз заттар мен ұғымдарды білдіретін зат есімдер аталады. Мысалы: *ағаш, ат, ас, арал, арба, бас, бала, ақыл, сана, түсінік, ер, ес, ет, дала, су, отын, көмір, кеңсе* сияқты зат есімдердің барлығы жалпы есім болады. Common noun is a noun used to refer to a person, thing or substance: an animal, a family, a nature, a teacher, etc. Жалқы есімдер деп белгілі - бір ғана затты арнайы, даралай атайтын зат есімдерді атаймыз. Мысалы: кісі аттары (*Асқар, Арлан, Ағыбай*, т.б.); үй хайуандарына берілген арнаулы аттар (*Тайбурыл, Теңбілкөк, Ақтабан, Таймас* т.б.); өндіріс, мекеме, ұйым аттары ("Еңбек", "Қайрат", "Түркісіб" т.б.); газет, журнал, фильм, кітап аттары мен жеке шығармалардың аттары ("*Егемен Қазақстан*", "*Өркен*", "*Менің атым Қожа*", "*Қан мен тер*", т.б.); географиялық атаулар (*Алатау, Қаратау, Іле, Ертіс*, т.б.); қала, көше, алаң аттары (*Теміртау, Абай даңғылы, Республика алаңы*, т.б.) тағы басқа жалқы атаулар жатады. Proper noun is the name of a particular person, place, organization, etc. For example, person: Azamat, Arman, place: Almaty, Astana, America, organization: Nur Otan Party, the Bobek fund. Жалқы есімдер мағына жағынан белгілі бір ұғымды білдірмейді, тек бір жеке-дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған белгі - ат ретінде ғана жұмсалады. Морфологиялық тәсіл деп сөздердің жұрнақтардың көмегімен жасалуын айтады [3]. Зат есім ағылшын және қазақ тілдерінде негізгі (simple nouns), туынды (derivative nouns) және күрделі (compound nouns) болып үшке бөлінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі негізгі етіс: аю, аға, құс, бас, шаш, қыз, қыс және ағылшын тіліндегі негізгі зат есім: a box, a bag, a tree, a pen, a cat, etc. Ал, қазақ тіліндегі туынды зат есім: көршілес, қорқақтық, қарындас, басқыш, сорғыш және ағылшын тіліндегі туынды зат есім: a teacher, an agreement, a worker, misadventure, non-smoker, etc. Қазақ тіліндегі күрделі зат есім: қайыната, ҚР, Айбота, ата-ана, жеміс-жидек және ағылшын тіліндегі күрделі зат есім: merry-go-round, sister-in-law, coachman, hand-me-down, etc. According to the morphological structure nouns can be classified in

English and Kazakh languages into: simple nouns, derivative nouns and compound nouns. The simple nouns have only root stem. For example: a box, a bag, a tree, a pen, a cat, etc. Derivative nouns in English language are formed by adding either suffixes or prefixes, sometimes the both. Kazakh derivative nouns are formed by adding suffixes only. For example: a teacher, an agreement, a worker, misadventure, non-smoker, etc. Compound nouns consist of two or more stems. For example: merry-go-round, sister-in-law, coachman, hand-me-down, etc. Сонымен қатар, зат есімнің көпше түрлерінің жасалу жолдарына тоқталар болсақ, зат есімнің көпше түрінде қазақ тілінде -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер көптік жалғаулары жалғанса, ағылшын тілінде –s, –es жалғаулары жалғанады. Мысалы, балалар, адамдар, үйректер, сәбилер, ағылшын тілінде: boxes, letters, books, etc.

Мысалы: *атишы, басшы* деген туынды зат есімдер *ат, бас* деген зат есім түбірлерінен жасалса, *атишылық, басшылық* деген туынды зат есімдер *атишы, басшы* деген зат есім негіздерінен (туынды зат есімдерден) жасалған. Ал, *жақсылық, үлкендік* деген зат есімдер **-лық (-дік)** жұрнағы арқылы жақсы, үлкен деген сын есімдерден туған. Сондай-ақ, *егін, сауын* туынды зат есімдері *ек, сау* деген етістік түбірлерінен жасалса, олардан **-шы (-ші)** жұрнағы арқылы егінші, сауыншы деген туынды жаңа зат есімдер жасауға болады [4].

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есімнің ұқсастықтары мен айырмашылықтары
Кесте 1

Ағылшын тілі	Ұқсастықтары мен айырмашылықтары	Қазақ тілі
<p>In English the noun is divided into:</p> <ul style="list-style-type: none"> • simple nouns; • derivative nouns; • compound nouns. 	<p>Ұқсастықтары: Ағылшын және қазақ тілдерінде де үшке бөлінеді. Зат есімнің көпше түрінің жасалуында ағылшын тілінде –s, –es жалғаулары жалғанса, қазақ тілінде -лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер көптік жалғаулары жалғанады.</p>	<p>Қазақ тілінде:</p> <ul style="list-style-type: none"> • негізгі; • туынды; • күрделі.
<ul style="list-style-type: none"> • The words <i>he, she, it</i> is translated into Kazakh language as <i>ол</i>. He refers to a person or an animal regarded as male. She refers to a person or an animal regarded as female. • English language has 2 cases (the common case –жалпы септік, the possessive case – тәуелдік септік). 	<p>Айырмашылықтары: Ағылшын тілінде зат есімнің септелуі қазақ тіліндегі зат есімнің септелуінен сан жағынан өзгеше болып табылады. Лексикалық мағынасына қарай ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есім 8 топқа бөлінеді, бірақ, зат есімдердің түрлері әр түрлі болып келеді.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Қазақ тілінде ешқандай род категориясы жоқ, <i>he, she, it</i> – ол болып аударылады. • Қазақ тілінде 7 септік (атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) бар.

Зат есімнің ағылшын және қазақ тілдеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттей келе, екі тілде келесідей айырмашылықтар табылды. Олар: 1. Зат есімнің род категориясы. Қазақ тілінде ешқандай

род категориясы жоқ, *he, she, it* – ол болып аударылады. Ал, ағылшын тіліндегі зат есімнің род категориясына келсек, ағылшын тілінде жансыз заттарды, жануарларды, дерексіз ұғымдарды білдіретін жекеше түрдегі үш есім *it* – ол есімдігімен алмастырылады, ал адамдарға байланысты жекеше түрдегі зат есімдер жынысына қарай *she* – ол (әйел адамды), *he* – ол (ер адамды) білдіретін есімдіктермен алмастырылады. Gender – the use of different grammatical forms to show the difference between masculine (male), feminine (female) and neuter, or between human and non-human. Moreover, Kazakh language has not any gender. The words *he, she, it* is translated into Kazakh language as *ол*. He refers to a person or an animal regarded as male: boy scout, man student, male nurse, he goat, he elephant. She refers to a person or an animal regarded as female: she goat, she elephant, girlfriend, girl scout, woman student, lady cashier, female patient, a woman, girl, a daughter.

2. Зат есімнің септелуі. Ағылшын тілінде зат есімнің септелуі қазақ тіліндегі зат есімнің септелуінен сан жағынан өзгеше болып табылады. Қазақ тілінде 7 септік (атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) болса, ал ағылшын тілінде 2 септік (the common case – жалпы септік, the possessive case – тәуелдік септік) бар. Case is the grammatical category which indicates the relation of the noun with other words in a sentence. There are seven cases in Kazakh language and two in English: common and possessive case. Although, common case has not any inflexion, it has a very wide and general meaning. E.g. Nazira is a professor.

The possessive case shows possessions or source of two constructions. Some grammarians call possessive forms genitives. The possessive case is generally formed by adding `s to the noun. Қазақ тіліндегі зат есімнің септік түрлері: Nominative case - Who? Кім? What? Не? - бала, Жанар, Алматы, кітап, көйлек; Genitive case - Whose? Кімнің? Of what? Ненің? -ның, -нің: баланың, Зәмзәмнің, -дың, -дің: Диярдың, үйдің, -тың, -тің: Азаматтың, есіктің; Dative case - To whom? Кімге? To what? For what? Неге? Where? – ға, -ге: Сашаға, Зәмзәмға; -қа, -ке: Азаматқа, Меруертке, -на, -не: досына, дәптеріне; -а,-е: қызыма, ініме; Accusative case - Whom? Кімді? What? Нені? -ды, -ді: Жанарды, -ты,-ті: Алматы, суретті; -ны,-ні: Алманы, бөлмені; Locative case - Where? Қайда? At (by) whom? Кімде? When? Қайда? -да, -де: Жанарда, балада, сөреде; -та,-те: Жандоста, жәшікте; -нда,-нде: кітабында, дәптерінде; Emanative case - From whom? Кімнен? From what? Неден? From where? Қайдан? -нан, -нен: адамнан, орманнан; -дан,-ден: теледидардан, үйден -тан, -тен жұмыстан, еттен; Instrumental case - With whom? Кіммен? With what? Немен? -мен, -ман, -пен, -бен: Жанармен, балғамен, сөзбен, Жолдаспен.

3. Лексикалық мағынасына қарай ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есім 8 топқа бөлінеді, бірақ зат есімдердің түрлері әртүрлі болып келеді. Ағылшын тіліндегі зат есімнің классификациясы төмендегі кестеде берілген.

Кесте 2

Common						Proper		
Countable		Uncountable		Collective		Personal	Geographical	Organization
concrete		abstract	things	human	non-human			
a chair	a city	advice	butter	the Askarovs	an animal	Azamat	Alatau	Bobek
a computer	an iron	love	grass	a crowd	fruit	Diyar	Aral	Elitstroy
a disk	a country	father hood	hair	a family	furniture	Zhanar	Esil Kazakhstan	K-Mobile Nur-Otan
an overcoat	a paper	kindness	sugar	people	goods	Nazira	Kazygurt	Soros

Қазақ тіліндегі зат есімдер келесі түрлерге бөлінеді: Common nouns - жер, кітап, қалам, арыстан, піл, қарлығаш, құмырсқа, боран, дауыл, сел, соғыс; Proper nouns - Абай Құнанбаев, Зәмзәм, Қазақстан, Астана, Алматы, Құлагер, Байкал көлі, Алатау тауы, Достық даңғылы; Concrete nouns - қыз, ұл, көше, гүл, алша, шие, тақта, әріп, сәбіз; Abstract nouns - арман, ой, ақыл, сезім, қуаныш, өтініш, батырлық, ептілік; Human nouns - адам, бала, кісі, ақын, жігіт, бойжеткен, бозбала; Non-human nouns - ағаш, гүл, көлік, ғимарат, мемлекет, теледидар; Material - алтын, күміс, темір, нан, сүт, ет, күріш, су, көмір; Collective nouns - адамзат, құс, ата-ана, жануар, жеміс, табиғат, жанұя.

Қорыта келгенде, зерттеу барысында өзара туыс емес бірі - түркі тілдер тобына, екіншісі -герман тілдер тобына жататын ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есімдердің морфологиялық сипаттары мен жасалу тәсілдерін зерттеу кезінде біршама ұқсастықтар мен айырмашылықтар таптық және зерттеу барысында салыстырмалы – салғастырмалы тәсіл қолданылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3.
2. Askarova S., Badanbekkuzi Z. Modern English and Kazakh grammar in comparison (Morphology). – Алматы, 2008.-376 p.
3. Блқақов А. Қазіргі қазақ тілі, 1974.
4. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия /Бас редактор Нысанбаев Ә. –Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998. ISBN 5-89800-123-9.

А.А.ҚОНЫСОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ АШЫҚ РАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

В этой статье рассмотрены некоторые особенности категории изъявительного наклонения в английском и казахском языках.

The article deals with some peculiarities of the indicative mood in the English and Kazakh languages.

Етістік – ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика-грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты.

Етістіктің лексика-грамматикалық формаларының бай болатын себебі – «ол формалар амал-әрекеттің болу мезгілін, жүзеге асу кезеңін және олардың өту сипатын, яғни бағыты, қарқыны тәрізді жайларды бағдарлатады, демек, етістік шлформалары осы және олардан өзге әр түрлі құбылыстардың көрсеткіштері есебінде қызмет етеді» [1.163].

Шақ, рай, етіс, амалдың жүзеге асу сипаты сияқты жүйе-жүйе категориялар - етістіктің семантика жағынан ең бай формалары.

Бұлар етістіктің нағыз грамматикалық сипаттарының белгілі көрсеткіштері болып есептеледі. Осы тұрғыдан қарағанда, қарастырылып отырған етістік формаларының жүйесі бірнеше грамматикалық категорияларға бөлінеді. Соның ішінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі ашық рай категориясының мазмұны мен формалары, сондай-ақ қызметтері төменде баяндалады.

Салыстырып отырған тілдерде рай категориясы – адам сөйлегенде я жазғанда белгілі бір жайт туралы жалаң хабар беріп қана қоймайды, соған қатысты өзінше түйген көзқарасын, көңіл қошын, ой құбылысын да қоса білдіріп отырады. Өйткені ондайда көңіл, ой құбылысы арқылы айтылатын хабардың анықтығы, қанықтығы, ақиқаттығы, шындығы, айқындығы, неғайбылдығы, күдіктілігі, күңгірттігі, күмәнділігі, болжалдылығы, жорамалдылығы, ықтияттылығы, тыңғылықтылығы, үстіртіндігі, шалағайлығы, орындылығы, мүмкіндігі, ықтималдылығы... тәрізді жай-жапсарлар да, сондай-ақ, аяныш, жалыныш, қуаныш, реніш, жиреніш, өкініш, өтініш... сияқты көңіл күйі жайлары да аңғартылып отырады.

Етістіктің райы – мазмұн жағынан да, форма жағынан да – аса бай категория. Мысалы: мен барайын; мен барайыншы; мен барсамшы; мен бара алмаймын; мен бара қояйын; мен бара салайын; мен барып көрейін; мен барып та қалармын; мен барсам етті; мен барып едім ғой; мен барар ма екенмін; мен барсам керек; мен барған екенмін; менің барғым келеді... тәрізді жай сөйлемдердегі етістік формаларын алсақ, олардың әрқайсысында өзіне ғана тән өзгелерінде жоқ модальдік мән бар [2.110].

Зерттеліп отырған тілдерде сөйлеуші пікірінің ақиқат шындыққа қатысын білдіретін тілдегі тиісті фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдер және олар арқылы берілу жүйесі модальдық категория деп аталады. Ал модальдық категорияның етістік формалары берілетін амал-тәсілдерінің жүйесі етістіктің рай категориясы деп аталады. Ағылшын тілінде етістіктің 3 рай (the Indicative Mood, the Subjunctive Mood, the Imperative Mood) категориясы болса, ал қазақ тілінде 4 түрлі рай (Ашық рай, Бұйрық рай, Қалау рай, Шартты рай) бар.

Екі тілде де етістіктің райлары ашық райлар (индикатив) және ирреальды райлар деп екі салаға бөлінеді.

Ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де ашық райдың (the Indicative Mood) арнаулы грамматикалық форманттары жоқ. Өйткені райдың бұл түрі іс-әрекеттің шындыққа қатысын тікелей уақыт, мерзіммен байланысты көрсетеді. Кез келген етістік лексика-семантикалық мәні жағынан алғанда нақты (реалды) іс-әрекетті білдіреді. Мұндай мағына түбірдің өз бойында болады. Сондықтан ол ешқандай грамматикалық формантты қажет етпейді. Ашық рай (the Indicative Mood) іс-әрекеттің шындыққа қатысын тікелей уақытпен байланысты көрсететіндіктен осы шақ (Present Tense), өткен шақ (Past Tense), келер шақ (Future Tense) деп сараланады.

Ағылшын тілінде ашық райды (the Indicative Mood) кейбір ғалымдар «нөлдік тұлға» [2.111] деп атайды. Өйткені ағылшын тілінде де ашық рай (the Indicative Mood) индикатив тұлғалары арқылы айтылатын хабардың реалды құбылыс екенін білдіреді, тікелей осы шақ (Present Tense), өткен шақ (Past Tense), келер шақ (Future Tense) категорияларымен байланысты және арнаулы көрсеткіштері жоқ.

Ағылшын және қазақ тілдерінде ашық райда арнаулы грамматикалық көрсеткіштер болмайды, неғайбыл райларда арнаулы қосымшалар болады. Арнаулы көрсеткіштері болатыны және болмайтынына қарай, неғайбыл райлар мен ашық рай бір-біріне қарама-қарсы қойылып қаралады. Демек олар «формалары жағынан көрсеткішті және көрсеткішсіз райлар деп танылады да, семантика-грамматика жағынан ашық рай амалдың (әрекеттің, қимылдың) реалды екенін, ал

неғайбыл райлар амалдың реальды емес екенін білдірулеріне орай бір-біріне қарсылас категориялар деп танылады» [3.226].

Екі тілде де ашық рай, амалды (әрекетті...) реальды етіп көрсететіндіктен, мезгіл ұғымымен – өткен, қазіргі және келер шақтармен байланысты болады да, сөйлеу тілінде сол осы шақ (Present Tense), өткен шақ (Past Tense), келер шақ (Future Tense) шақ формалары арқылы көрінеді, мысалы:

Ann lives in London with her brother.

Анна інісімен бірге Лондонда тұрады.

Бұл сөйлемде *lives* (тұрады) етістігі осы шақ формасында тұрғанын көрсетеді.

Yesterday teacher read the 5th lecture.

Кеше оқытушы 5-ші лекцияны оқып берді.

Бұл сөйлемде *read* (оқып берді) етістігі өткен шақ формасында тұрғанын көрсетеді.

After lesson he will go to the library.

Сабақтан кейін ол кітапханаға барады.

Бұл мысалда *will go* (барады) етістігі келер шақ формасында тұр.

Жоғарыдағы мысалдардан екі тілде де етістіктің ашық рай формасы іс-әрекеттің нақтылығын көрсетіп тұрғанын байқаймыз.

Ашық райдың ең негізгі қасиеті – шақты, шақтың неше қилы мөндерін, реңктерін білдіру болады. Сонымен қатар, шақ формаларының әрі көп, әрі түрлі-түрлі болып қалыптасуына осы категорияның мазмұны, оның формалары және неше алуан модальдық реңктері себеп болған.

Сонымен, ашық рай (Indicative Mood) деп амал-әрекеттің өткенде, қазірде және келешекте болу я болмауын білдіретін негативті грамматикалық категорияны айтамыз.

Ашық рай (Indicative Mood) формалары арқылы айтылатын хабар ақиқат шындықты, реальды құбылысты білдіріп, тікелей өткен шақ, қазіргі шақ, келер шақ категорияларымен байланысты болатындықтан, оның (ашық райдың) нақтылы мазмұны мен формалары шақ категорияларымен байланысты қаралады.

Қорыта келе, ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістіктің ашық рай категорияларының ұқсастықтары басымдау деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Blokh M.Y.* A Course in English Theoretical Grammar. – Moscow: Vysshaya shkola, 1983. -95 p.
2. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ғылым, 1974.
3. *Мусаұлы Ж., Әміренова Р.* Қазақ, орыс тілдерінің салғастырмалы грамматикасы. –Көкшетау: Келешек-2030, 2003.

ЖУРНАЛИСТИКА

Б.СЕРДӘЛІ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

ТЕЛЕОПЕРАТОРДЫҢ ЖАРЫҚПЕН ЖҰМЫСЫ

В данной статье речь идет об искусстве работы со светом в профессии телеоператора.

This article deals with work art with light in a profession of the television cameraman.

Жарық – түсірілімді сапалы бейнелеудің көркемдік тетігі ғана емес, кино мен телевизиядағы бірден-бір шеберлік құралы да. Бұл ретте кадрдағы сезім мен көңіл-күйдің ең нәзік сәттері жарықтың көмегімен айқындалатынын атап өткен абзал. Сондықтан да жарықпен жұмыс жүргізу өнері кәсіби оператор үшін аса маңызды рөл атқарады. Егер белгілі бір түсірілімдегі бірегей кадрлар (портрет, пейзаж, интерьер, натюрморт, т.б.) әр түрлі жарықпен түсірілсе, олардың бейнелік сапасы да бір-бірінен мүлдем бөлек болып шығады, тіптен ол фильмде кері пікір қалыптастырады.

Жарық деген не? Біз мектеп партасында отырып-ақ физика пәнінен жарық сәулесінің энергия легін өзімен бірге ала жүретінін жақсы ұққанбыз. Ол көз арқылы қабылданып, қарашыққа оңды әсер етеді. Мұндай энергия басқа энергия түрлеріне қарағанда ұзақ толқындармен ерекшеленеді. Нақ осы толқын ара қашықтығы жарықтың денеден өту сапасын айқындайды. Төмендегі кестеде электромагниттік сәуле талшықтарының тербелу аясының өте кең, ал толқын мүмкіндігінің одан да ауқымды болатыны сипатталған.

Жалпы радиотолқын инфрақызыл сәулелер арқылы тарайды. Көзге көрінетін немесе көрінбейтін ультракүлгін сәулелердің табиғаты ұқсас көрінгенімен, олар толқын қашықтығына байланысты әртүрлі әрекет жасайды. Осыған қарағанда сәулелі энергияның арақашықтығы денеге әртүрлі әрекеттер арқылы дариды, ол тек керемет сезім мүшесі – көз арқылы ғана қабылданады.

Электромагниттік ауытқуға ұшыраған сәулелер жиынтығы

<i>Электр толқындары</i>	<i>1000 км</i>
<i>Радиотолқындар</i>	<i>1 км</i>
<i>Герц сәулелері</i>	<i>1м – 1мм</i>
<i>Инфрақызыл сәулелер</i>	<i>0,001 мм-ге дейін</i>
<i>Көзге көрінетін сәулелер</i>	<i>390-770 нанометр</i>
<i>Ультракүлгін сәулелер</i>	<i>10⁻¹⁰ метрге дейін</i>
<i>Рентген сәулелері</i>	<i>Молекулалар мен атомдар</i>
<i>Фарыштық сәулелер</i>	<i>10¹³ метрге дейінгі атомдық бөлшектер</i>

Ақ түстің шағылысқан ағымы призманың жәрдемімен үздіксіз сәулелерге бөлініп жатады, сондықтан оның ауытқыған электромагниттік өрісі төмендегідей болады [1]:

Күлгін – 390-440 нанометр

Көк – 440-480 нанометр

Аспан көк – 480-510 нанометр

Жасыл – 510-575 нанометр

Сары – 575-585 нанометр

Қызғылт сары – 585-620 нанометр

Қызыл – 620-770 нанометр

Көзге көрінетін сәулелік энергия жарық қуатының жалпы ағымында айтарлықтай маңызды орын алмайды (390-770 нанометр ғана). Бұл тек қана спектрдің линза көмегімен берілетін жарығы іспетті. Яғни, ол әртүрлі жарықтарды адамдардың көзбен қабылдауына мүмкіндік береді.

Толқын қашықтығының әртекті болуы біздің көзімізге түр-түстің айырмашылығын байқауға мүмкіндік береді. Көз торларының сезімталдығы көру спектрінің барлық аймағында бірдей бола бермейді. Сезімталдықтың ең жоғары деңгейі оның сары-көк бөлігінде ғана кездеседі (555 нанометр).

Жарық қызуы. Әдетте қалыпты температура тиісті нормаларға сәйкес қара түске теңестіріліп, өлшенеді. Яғни, барлық нысандардың түр-түсі қара денемен салыстырыла сипатталады. Өйткені қара түс түр-сипаты жағынан нысан түсіне сай келеді.

Қанық қара түс (абстрактылы ғылыми құрал) жылу сәулесін беруші (мұны «Планкалы сәулелендіруші» деп те атайды) түр-түстің әрбір қызуында белгілі бір спектрлік құрамды береді. Оны нақты білу үшін нысандағы бұлыңғыр аумаққа әлсіз жарықты түсіріп, салыстыра қараймыз. Абсолютті қара дененің сәуле шашу спектрі осы өлшеммен ғана айқындалады.

Біз үйдегі қалыпты кернеудегі электр жүйесіне жалғанған лампа ішіндегі нәзік вольфрамды спиральдың ақ түс беріп жарқырайтынын жақсы білеміз. Кернеуді күшейткен кезде спираль сымы қатты жарқырап, ақырында күйіп кетеді, яғни вольфрам балқиды.

Енді осы секілді қайтар бағыттағы электр жүйесінің кернеуінде кездесетін өзгеріс процестерін қарастырып көрейік. Қалыпты кернеуде вольфрамды сым бірте-бірте солғын тартып күнгірттене береді, сонан соң ашық қызыл түске енеді, әрі қарай қызыл түске боялып, күнгірт

кызылға айналады, сосын күнгірт-сарғыш тартып, сұр түске ауысады. Металды еріткен кезде де дәл осындай құбылыс байқалады. Мысалы, мартен пешінде балқып жатқан металл әбден қызған соң өте ашық ақ түске айналады да, ыдысқа құйып, суытылған соң лампа сияқты қызыл түстен сұр түске ауысады.

Кез келген дененің қызуы – молекулалардың қозғалысы болып есептеледі, сондықтан молекула неғұрлым жылдам қозғалған сайын қызу да соғұрлым жоғарылай береді.

Сонымен байқағанымыздай, әрбір температурада жарық қызуына сәйкес келетін белгілі бір сәуле болады екен. Температураны төмендете отырып, біз молекулалардың қозғалысын да әлсірете аламыз. Бұл процесс $273,16^{\circ}\text{C}$ -қа тең абсолютті нөл температурасында ғана кездеседі. Металл салқындаған кезде температура шамамен $600\text{--}800^{\circ}\text{C}$ -қа тең келіп, температура абсолютті нөлді көрсеткенде темір мүлдем қара денеге айналады.

Жарық пен түр-түс температурасының көрсеткіші қондырғыларды буландыру арқылы іске асырылады. Цельсий градусы бойынша ең жоғары температура 273°C -қа дейін көтеріледі. Мысалы, 4000°C -тық температура 4273K жарық температурасына тең болады.

Көк және қызыл бояулардың үйлесімі түсірілім процесіне қарай әр түрлі жарық беру арқылы әрқилы сәулелердің көмегімен жасалады, осыған байланысты бейненің түрі де қалыптасады. Сәуледегі қызыл түс неғұрлым көп болса, экрандағы жарық қызуы да төмендей береді. Мысалы, ыстық жалынның жарық қуаты 1800K -ға, орнатылған лампаның жарық қуаты 2650K -ға, ал гологенді лампаның температурасы 3200K -ға тең делік. Бұл жерде жарық күшінің оншалықты қуаты болмағанын байқаймыз. Егер біз 200 Вт -тық күші бар 3200K жарық қуатының алдына аспан көк түсті фильтр қойсақ, жарық температурасын 5500K -ға дейін көтере аламыз. Бірақ бұдан лампаның қуаты артпайды. 5500K – нақты заттың түсірілімі кезінде жарық температурасын бағалаудың күнделікті тәжірибесінде қолданылатын цифр ғана. 1500 өлшемі 4800K деңгейінде болатын күннің тура жарығының қуаттық температурасы мен 6500K болатын бұлтты күннің жарық температурасының аралық шамасы ғана [2].

Жарық қуатының шкаласы өте кең:

0 – абсолютті нөл қуаты – (-273°C)

1700 – сіріңке жалыны

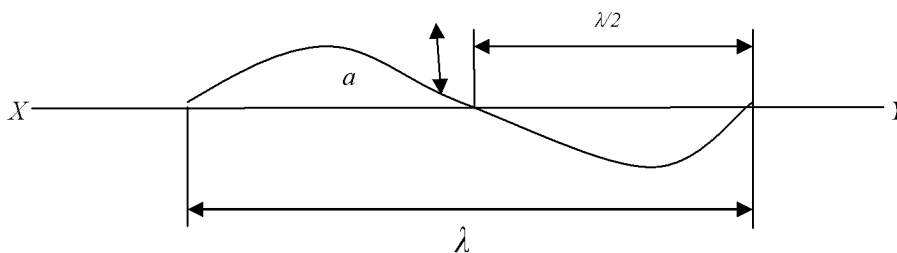
- 1800 – шырақ жалыны
- 2650 – 100 Вт-тық лампа
- 3050 – 500 Вт-тық прожекторлық лампа
- 3200 – галогенді лампа
- 4800 – тура түскен күннің жарығы
- 5500 – газдың интенсивті жану алауы
- 6500 – бұлтты күннің жарығы
- 800/1000 – сұр-көгілдір аспан
- 2000 – жасыл-көгілдір аспан
- 22000 – көгілдір аспан

Жарық таралымы. Біркелкі кеңістікте жарық түп-тура бір сызықтың бойымен таралады. Бұл көлеңке деңгейімен оңай айқындалады. Кез-келген заттың көлеңкелі сұлбасы кеңістікке тура түседі. Мұнда ырғақты қозғалыстармен қатар электромагниттік сипаттағы көледенен ауытқулар да пайда болады. Оның формуласы мынадай:

$$C = \lambda x \nu$$

Бұл жерде C – жарықтың және басқа да электромагниттік толқындардың жылдамдығын, λ – толқынның қозғалысын, ν – ауытқудың жиілігін білдіреді.

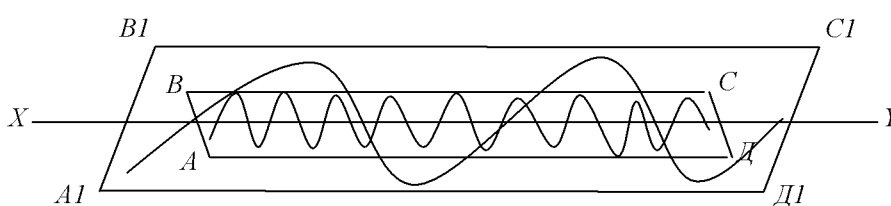
$C = 300000$ км/секундты құрайтындықтан, бұл электромагниттік сәуленің барлық түрлеріне арналған тұрақты өлшем болып табылады. Демек, $\lambda x \nu$ – тұрақты өлшем. Толқынның ұзындығы қысқарған сайын ауытқудың жиілігі де жоғарылай түседі, нәтижесінде $\lambda x \nu$ қосындысы барлық уақытта 300000 км/секундқа тең болып қала береді. Жарық ағынының ауытқу жиілігі шамамен, 10^{14} -ке тең. Ауытқу жарық таралымына перпендикулярлы бағытта өрбиді (1-сурет).

1-сурет

1-суретте XY өсі бейнеленген. Бұл жарықтың таралу бағытының

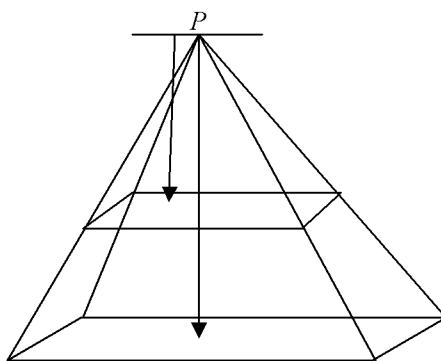
көрсеткіші: a – ауытқудың тербелу шегі, λ – толқынның ұзындығы; $\lambda/2$ – толқын ұзындығының жарты бөлігі. Бір толқын ұзындығының ауытқуы $ABCD$ жазықтығы бойымен өрбиді, ал қалғаны $A1$, $B1$, $C1$, $D1$ және тағы басқа да жазықтықтарда көрініс табады (2-сурет). XU өсі арқылы өтетін мұндай тығыздық өте кең. Әрбір тығыздықтағы толқынның ұзындығы қандай да бір түске немесе түр-түстің белгілеріне сәйкес келіп отырады (2-сурет).

2-сурет

Егер Y нүктесінен X нүктесіне қарай көз салсақ, онда XU сызығы бізге нүкте сияқты болып көрінеді, ал $ABCD$ жазықтығы осы нүкте сызығы арқылы өтетін шексіздікке айналады.

Жарықтандырудың мөлшері жарық көзінің қашықтығына да байланысты. Жарықтандырудың құбылуын толық түсіну үшін және оларды өзгерту үшін жарық көзіндегі сәулені барлық жарық ағымының көздерімен салыстыра қарастырған жөн. Мұнда P нүктесіндегі пирамиданың ішкі биіктігін ескеру қажет болады (3-сурет). Жарық 1 метр биіктікте орналасуы қажет, ал екінші жарық қондырғысы 2 метр арақашықтыққа бекітілуі тиіс.

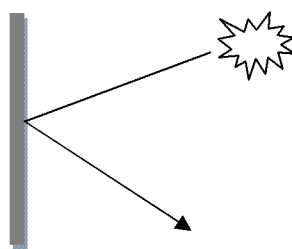
3-сурет

Жарықтың шағылысуы екі негізгі жағдайда кезігеді:

- жарықтың түсу бұрышының шағылысу бұрышына тең келуі;
- жарықтың түсу және шағылысу сәулелерінің бір нүкте бойында жатуы.

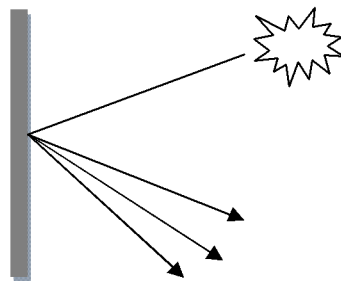
Әр түрлі зат жарық қабатын әрқилы шағылыстырады.

1. **Айна.** Жарық айнаға ешқандай кедергісіз сол қалпында түседі. Шағылысқан сәуле айналасына тиісті мөлшерде жарық бере алады. Мұны «бағытталған айналы шағылысу» дейді (4-сурет).

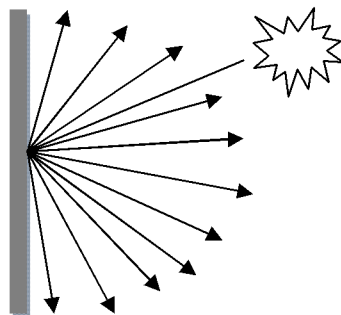
4-сурет

2. **Тегіс қабат** (металл, ағаш, керамика т.б. беткі жағы). Тегіс қабатқа түскен жарықтың сәулесі шашыраңқы түрде көрініс табады. Бұл «шашыраңқы шағылысу» болып табылады (5-сурет).

5-сурет

3. **Ақ қағаз.** Ақ қағаз бетіне шағылысқан жарық оның барлық тұсына бірдей тарайды. Мұнда біз жарықтың нақты нүктелі сәулесін көре алмаймыз. Қағаздың қай жағынан қарасақ та, жарық бірдей түсіп тұрған сияқты көрінеді. Бұл «диффизді-шашыраңқы шағылысу» болып табылады (6-сурет).

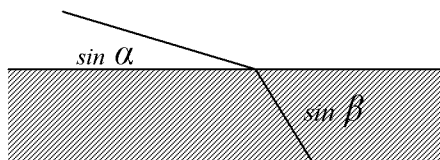

6-сурет

Жарықтың «сынуы». Жарық түскен нысан шегінде сәуленің бір бөлігі ғана шағылысады да, қалған бөлігі шағылысу бағытын өзгертіп, жаңа бағытқа қозғалады. Жарықтың мұндай ауытқуы «жарықтың сынуы» деп аталады. Жарықтың қақ бөлінуі жарық сәулесінің бір нысаннан екінші нысанға алмасуы барысында кездеседі. Бұл нысанға түскен жарық пен тығыздықтан қақ бөлінген сәуленің бір нүктеге қадалуы сипатында көрініс табады.

Жарық бұрышының синусы мен қақ бөлінген бұрыш синусының қатынасы – сәуле қандай да бір түрде шағылысса да бәрібір тұрақты болады.

Төменде тегістіктің әр түрлі қабатындағы сәуленің қақ бөлінуінің формуласы берілген (7-сурет).

7-сурет

Ауа – 1,0009

Орғшыны – 1,49

Шеңберлі шыны – 1,51

Канадалық бальзам – 1,54

Флинтті шыны – 1,61

Ауыр шеңберлі шыны – 1,61

Ауыр флинтті шыны – 1,92

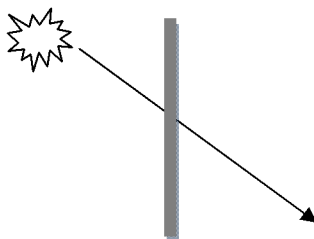
Алмас – 2,42

Белгілі бір нысан жарықтың өтуіне қаншалықты кедергі жасаған сайын, оның оптикалық тығыздығы да соғұрлым сәуле жиілігін

арттыра түседі.

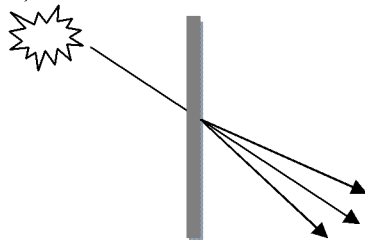
Жарықтың өтуі:

1. **Шыны.** Жарық көзі шыны арқылы толық әрі анық өтеді. Бұл «жарықтың тікелей өтуі» болып табылады (8-сурет).

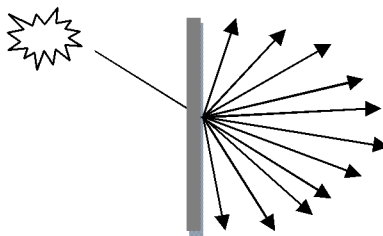
8-сурет

2. **Бұжыр шыны, арказоль, диффузды мата.** Мұнда жарықтың шағылысқан көзі ашық дақ сияқты болып көрінеді. Материалға түскен әлсіз сәулес өте кең ауқымда тарайды да, ол бірте-бірте жарықтың жұмсақ сәулесіне айналады. Бұл «жарықтың тікелей шашыраңқы өтуі» болып табылады (9-сурет).

9-сурет

3. **Сүт түсті шыны, мақталы ақ мата, шыны түстес мата, ақ қағаз.** Мұндай материалдармен керілген нысан тұтастай біркелкі жарқырайды. Қай жағынан қарасаң да, оның толықтай ашық түсі көрінеді. Мұны біз «жарықтың диффузды тікелей өтуі» деп атаймыз (10-сурет).

10-сурет

Көріп отырғанымыздай, оператор үшін кадрдағы бейненің сапасы қаншалықты қымбат болса, жарықтың да маңызы одан кем соқпайды. Сондықтан ол жарықпен жұмыс барысында жоғарыдағы барлық талаптарды қатаң сақтауға және оны шеберлікпен кәдеге асыруға міндетті. Бұл түптей келгенде телесюжет әзірлеуде маңызды орын алмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Моргунов В.* Видеосъемка и постановка света / <http://videojournal.dp.ua>.
2. *Кривенко Ю.* 10 схем света для съемки портрета в студии / <http://photokubik.com>.

А.К.СӘДІБЕКОВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистр-оқытушысы

**ЖУРНАЛИСТІҢ КӘСІБИ ЭТИКАСЫН ЗАҢДАСТЫРУ –
УАҚЫТ ТАЛАБЫ**

В данной статье говорится о профессиональной этике журналиста. Приводятся различные мнения об изданиях, дальних от норм профессиональной этики журналиста. Приводятся доводы в пользу необходимости узаконить кодекс профессиональной этики журналиста.

This article deals with professional ethics of the journalist. The author presents various opinions on editions far from norms of professional ethics of the journalist. Arguments in favor of need to legalize the code of professional ethics of the journalist have been given in the article.

Кейінгі жылдары журналистік этика, яғни кәсіптік әдеп туралы сөз баспасөз беттерінде көп айтылып жүр. Журналистің кәсіптік әдебін терең біліп, оны зерттеу – Қазақстан журналистикасы үшін зәру мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы дүние жүзі бойынша, алғаш қоғамдағы моральдық қарым-қатынастарды жан-жақты зерттеп, әр түрлі пікірлерді жинақтаған Аристотель деп айтуға болады. Оның «Никомахова этика» атты еңбегін зерттеушілер этика ғылымының бастауы деп біледі. Ал, ұлы ойшыл Әл-Фараби этиканы, ең алдымен, жақсылық пен жамандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарастырған көрінеді. Сондықтан, оның этика жөніндегі тұжырымдамаларында жақсылық, мейірбандық категориясы басты орын алады. Ғұламаның этикалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол адам баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы, сондықтан да оны құрметтеу, қастерлеу керек деп түсінеді [1].

Журналистің кәсіби этикасына келер болсақ, бұл – қоғамдағы ең маңызды мәселелердің бірі. Қазіргі таңда БАҚ саласы мамандары мен аудиториясы арасында немесе респонденттері мен сыналушы субъектілердің бір-бірімен келісе алмай сотқа жүгінуге тура келетін жәйттар көптеп орын алуда. Мұндай жағдайлардың орын алуы журналистердің кәсіби этикасы төңірегіндегі біліктілігінің аздығын көрсетеді. Сонымен қатар елде журналист этикасына арналған кодекстің, ереженің болмауы себеп деп ойлаймыз. Дәл осы тақырып қазіргі таңда мерзімді басылым беттерінде қызу талқыға түсіп жатыр. Себебі, бұл мәселеге мемлекет басшысы арласты, нақты тапсырмалар берді. Демек, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың да көңіл бөлуі тек емес екендігін көрсетеді. Еліміздің бас газеті «Егемен Қазақстан» газетінде журналист Кәмшат Әбдірайымның «Журналист этикасы мен ақпарат мөлдірлігі уақыт талабы» аталатын мақаласында: «...журналистика көбіне келелі әңгімелерден тыс қалып жатады. Бұл жолы Елбасы тарапынан арнайы

назар аударылып, журналистер этикасына қатысты құжат дайындау, ақпарат берудің бұрмаланбауы және шынайылығын қамамасыз ету туралы сөз қозғалуы қуанышты және ол айтылғандар бүгінгі Қазақстан журналистикасының басты қажеттіліктері. Әйтпесе, ел бірлігіне іріткі салар жалған ақпараттардың неге апарып тірері де белгісіз, сондықтан журналист этикасын заңдастырып, ақпараттың мөлдірлігіне талап қою – өте орынды» - деп жазды [2]. Елбасының Үкіметке елді жалпыға ортақ еңбек қоғамына жұмылдыру жөнінде нақты тапсырма беруі, оның ішінде Мәдениет және ақпарат министрлігіне қоғамдық ұйымдармен бірлесіп, журналистік этика кодексінің жобасын және отандық БАҚ-тарды жаңғырту жоспарын әзірлеуді жүктеуі – төртінші биліктің қоғамдағы рөлі мен қызметін лайықты бағалаудың нақты дәлелі десек қателеспейміз [3].

Олай болса, қоғам мен БАҚ этикалық кодекске зәру деген сөз. Соңғы уақытта елімізде түрлі қоғамдық ұйымдар журналист этикасы тақырыбында түрлі іс-шаралар өткізіп жүр.

Ал, Ресей ғалымдары журналистикадағы этикалық ғылымға көңіл аударғанына біраз уақыт болды. Мәселен, ғалым Р.Г.Бухарцев қазіргі таңдағы кәсіби этиканың табиғатын, этика мен журналистің шығармашылық даму үрдісінің байланысын ашық дәлелдесе, зерттеуші В.А.Казакова журналистің жұмыс істеу барысындағы әдептілік қарым-қатынастардың түрлерін жан-жақты атап көрсетті. Ал, ғалым В.М.Теплюк журналистің әлеуметтік мәселелердегі жауапкершілігі мен дерек, дәйектерді қолданудағы этикалық нормаларды қарастырады. Баспасөз зерттеушілері Г.В.Лазутина мен Д.С.Авраамов журналистің кәсіби этикасын бүгінгі жаңа тұжырымдар мен көзқарастар негізінде қарастырса, ғалым М.А.Федотов журналист этикасын БАҚ туралы заңның негізгі тармақтарымен байланыстыра отырып зерттейді [4].

Этика дегеніміздің өзі не? Осы сауалға жауап іздеп көрсек? Этика термині ежелгі гректің «*ethos*» (этнос) деген сөзінен пайда болған. Алғашқыда бұл сөз мекен ету, орта, үй, жануарлар апаны, құс ұяшығы деген мағынаны білдірді. Кейіннен әдет-ғұрып, салт-сананы, мінез-құлықты білдіретін сөзге айналғанды [3]. Ал, бүгінгі журналистің кәсіби этикасы жөнінде елімізде өте аз зерттелген. Осы маңызды мәселемен арнайы айналасып жүрген ғылыми мамандар да жоқтың қасы. Сондықтан, алдағы уақытта журналист этикасы туралы мәселелерді жан-жақты терең зерттеу қажеттілігі бүгінгі өмірден туындап отыр. Жалпы, этика – философиялық категория. Ол педагогика, психология, филология және заң ережелерімен

сабақтас, салалас, құрамдас болып келеді.

Этика теориялық жағынан заң-ережелерден тұратын құрылым. Объектісі – мораль, адамгершілік, ізгілік. Табиғатына формальдылық жат. Ол қоғамның, жалпы адамзат дамуының қозғаушы күші, нормасы. Журналистік жауапкершілік – этикалық жауапкершілік. Қоғамымызда этикалық заңдылықтар нормалары сақтала бермейді. Бұл – этикалық проблема. Журналистік дәстүрлер сабақтастығының сақталмауы аға ұрпақ тәжірибелерінен қол үзу проблемадан туындаған мәселелер жиынтығы. Сондай-ақ, этика адамгершілік пен мораль туралы теориялық заңдар мен практикалық талап-тілектерді зерттеп, қалыптастыратын ғылым саласы. Яғни, адамдардың қоғамдағы өмір сүру нормалары мен бір-бірімен қарым-қатынасы жайлы ұғымды танытады. Еңбек сүйгіштік, адалдық, достық, сыйластық, сыпайылық, өзінді-өзін дұрыс ұстай білу, жақсы мінез осының бәрі этика критерийлерін анықтайды. Өйткені, журналистің кәсіби мамандығы мұндай қасиеттерсіз табысқа жетуі қиын. Этикалық нормалардың заңда жасалмаған тұстарын журналист өзі ақылымен, сана-сезімімен ұғып-білуге тиіс. Ол адамгершілік идеал мен азаматтық парыздан туындайды [5].

Ендеше, этика кәсіби моральдың құрылымын зерттейтін ғылым десек, журналистке моральдық нормаларды ұстану – ең бір қажетті қасиет. Журналистердің жазған материалдары, ең бастысы одан шыққан қорытындылары көптеген бұқара халықтың мүддесіне тиісті болып табылады. Себебі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғамның көзқарасы, оқиғаны түсінуі үнемі өзгеріп отырады. Журналистке қойылатын моральдық талаптың қиындығы жоқ, тек талапты дұрыс пайдалана білу қажет. Тіпті, егжей-тегжейлі қабылданған кодекстің өзі журналистің аяқ-асты тап болған оқиғасына түсінік бере алмауы мүмкін. Бұл кезде тек журналистің кәсіби этикасы мен ар-ұяты ғана ең қажетті де маңызды рөл атқарады. Журналист этикасы – қоғамда, әлеуметтік ортада БАҚ өкілінің ұстанымымен, қызметімен, сондай-ақ, белгілі тұлғалар, ұжымдық топтармен арадағы қарым-қатынастармен тікелей байланысатындықтан оның кәсіби шеберлігіне де ықпал етуші негізгі фактор бола алады. Қоғам және халық арасындағы үлкен жауапкершіліктің өзі журналистке моральдық-этикалық және имани игі қасиеттерді игеруін талап етеді.

Себебі, журналист – кәсіп иесі. Сондықтан оның әрбір қимылы белгілі бір адами, кәсіби заңдармен шектелуі тиіс. Кейбір журналистер еш нәрсеге жіті мән бермей, кәсіби әдептілік сатысының биігіне «өзінің өмір сүру

қағидасы» арқылы көтерілуі тиіс. Алайда, кейде журналистер шектен шығу салдарынан тіпті арсыз атанып та жатады. Бұл жағдайда өз қатесін дер кезінде түзетуге шешім қабылдамаса, оның алда әлі де талай қиындықтарға тап болары сөзсіз. Журналистер арасындағы мұндай өрескел жайттар көбінесе өзін-өзі жоғары бағалаудан келіп туындайды. Көп ретте олар өз бойындағы қабілеттің жоқтығын есепке алмай жатып, барлық кінәні тек кәсібіне арта салады. Сондықтан да ең алдымен, журналистика мамандығын таңдау үшін оның маңыздылығы мен қажеттілігін терең сезіну қажет.

Кәсіби мораль – еңбек етуші әр қызметкердің жұмыс істеу барысында өзін ұстауы. Яғни, белгілі бір іс-әрекеттен пайда болады. Оның қызметі – кәсіби топ мүшелерінің өз-өздерін ұстау арқылы еңбектің жақсы көрсеткіштерін көрсетіп, қоғамдағы өз орнын ақтай білу. Еңбек пен кәсіби моральдың арасында айырмашылық бар. Еңбек моралі қоғамға қызмет етеді. Ал кәсіби мораль кәсіби топ пен қоғамға қызмет етеді. Кәсіби және жалпы моральдың өзара байланысынан «кәсіби борыш», «кәсіби жауапкершілік», «кәсіби ар-ұят», «кәсіби міндет» т.б. қосымша осы сынды қажетті мағыналар пайда болды.

Кәсіби міндет баршамызға белгілі журналистің іс-әрекетіндегі кәсіби тәрбиелік қарым-қатынастан туындайды. Бұл кәсіби тәрбиелік қарым-қатынаста «кәсіби жауапкершілік» пен «кәсіби ар-ұяттың» тығыз байланыстылығы айқын көрінеді. Журналист ар-ұяты адами болмысымен бірге өсіп-өнеді. Журналистің ар-ұяты – күллі іс-әрекетінің өлшемі, көрсеткіш нәтижесі іспетті. Егер де журналист тәрбиелік, этикалық заңдылықтарды бұзып, оған қайшы келетін іс-әрекет жасаса, ар-ұятының деңгейі тереңірек айқындала түседі. Осы ретте данагөй ғұлама Әл-Фараби: «Қайырымдылық екі түрлі болады: этикалық және интеллектуальдық. Интеллектуальдық – жанның ақыл-парасаттық жағына жататын, қайырымдылық, мәселен, даналық, парасат ақыл-ойдың тапқырлығы мен өткірлігі, ұғымталдық. Этикалық қайырымдылық – жанның ұмтылу жағына жататын қайырымдылық, мәселен, ұстамдылық, батылдық, жомарттық, әділдік. Жаман қылықтар да осылайша бөлінеді. Этикалық қайырымдылықтар мен жаман қылықтар адам жанында адамгершілік сападан туатын әрекеттердің белгілі бір уақыт бойына көп рет қайталануы және оған бой үйренуі нәтижесінде пайда болып, тұрақтайды», - деп кезінде өзінің құнды еңбектерінде жазады [6].

Журналист моралі – шынайы ақпаратты тауып алу құқығын шектеп, кедергі келтіріп отырған жөнсіздікке қарсы кәсіби топтардың берген жауабы іспетті пайда болған дүние. Жалпы кәсіби моральды белгілі топтарға қатысты қарастырған дұрыс. Ал, норма – кәсіби моральдың ең алғашқы элементі болумен бірге, мінез-құлық, ар-ұжданның қоғамға қажетті, ортақ әрі әдеттегі нұсқаларды анықтап, мойындалмаған әрекеттерге тыйым салу секілді негізінен

сүзгіштің рөлін атқарады. Мұнымен қатар, журналист жеке басының тәрбие деңгейін, мәдениеттілігін, әдептілігін қоғам алдындағы парызын қалай түсінетіндігін аңғартатын этикалық мәселелер бар. Этикалық талаптар, нормалар жазылмаған заң деп те аталып жүреді, олардың орындалуы не орындалмауының журналистер қауымы үшін маңызы өте зор.

Дүние жүзілік журналистер одағында журналистің іс-әрекетімен ұстанымдары жайында декларация бар. Онда да БАҚ өкілдері үшін көптеген жайлар қарастырылған. Тоғыз бөлімнен құралған. Онда журналистердің мінез-құлқы және ақпарат таратудағы әдеби жазылған.

1. Қоғамдағы адамдардың құқықтарын сыйлауын бірінші кезекке қою;
2. Сондай-ақ, халыққа адал қызмет атқару;
3. Журналист міндетті, тек фактілі ақпарат таратуға;
4. Журналист қолындағы ақпаратын, фотосуреттерді және құжаттарды шындық жолында ғана пайдалануға міндетті;
5. Журналист қоғамға қауіп төндіретін ақпарат жазғанда мейлінше абай болуы тиіс;
6. Сонымен қатар, журналист өз кәсібіндегі құпияны сақтауға міндетті;
7. Журналист өзіне есеп бере білуі керек;
8. БАҚ өкілі өзінің кәсібінде мынадай жайлардан аулақ болуы керек: фактілердің әдейі бұрмалануы, өсек, қорлау, дәлелсіз айыптаулар жазудан, пара алудан сақ болуы тиіс;
9. Ең соңғысы журналист «төртінші билік» атағына лайық болып, заңдарды қатаң сақтап, жоғарыда аталған принциптерді адал орындауы керек,[6]-делінген.

Қорытындылай келе еліміздегі БАҚ-та жария көріп жатқан материалдардың қоғамға берер тәрбиесі орасан екенін ескерсек журналистиканың кәсіби этикасы турасында кодексті қабылдау қажет. Журналистиканың функциясы мен принциптерін толық аша алатын этикалық нормаивке қазіргі қоғам өте мұқтаж.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. www.google.kz/kazgazeta.kz/
2. Әбдірайым К. Журналист этикасы мен ақпарат мөлдірлігі – уақыт талабы. // «Егемен Қазақстан» газеті. №392-393. 14 шілде, 2012.
3. Сүлейменов Ж. Адал жолдан адаспау үшін журналистің этикалық кодексі керек. //«Егемен Қазақстан» газеті. №431-435. 28 шілде, 2012.
4. Ким М.Н. Основы творческой деятельности журналиста. - Москва: Питер, 2011. 198-199 с.
5. Лазутина Г.В. Профессиональная этика журналиста. - Москва. Аспект Прес, 2011. 8 с.
6. Эл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. 195-196 б.

Б.СЕРДӘЛІ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

ТЕЛЕПОРТРЕТ

В данной статье рассказывается о технике создания телепортретов, которая требует от оператора выполнения большого круга работ, начиная от анализа пластической формы и цвета лица героя и кончая поисками наиболее выразительного освещения.

This article deals with some equipment of creation of teleportraits which demands performance of a big circle of works from the operator, beginning with the analysis of a plastic form and complexion of the hero and finishing with searches of the most expressive lighting.

Жанр – форма мен мазмұн бірлігі арқылы негізі қаланған көркем шығарманың типі. Ол шығармашылықтың көптеген саласына – көркем әдебиетке, журналистикаға, фото және сурет өнеріне, театр және кино туындыларына да тән. Осылардың ішінде телевизия өнерінде жанр заттың бейнесін әр қырынан түсірудің негізінде қалыптасты: олар телепортрет, телесюжет, теледебат, телерепортаж, телесұхбат, телеэтнод, телешоу, реалити-шоу, т.б. болып түрлене береді. Қазіргі кезде телевизия жанрлары іштей модернизациялауға, яғни түрленуге ұшырауда. Олардың басқа өнер салаларымен бірігуі, өзара ықпалдасуы байқалады.

Кино өнері мен телевизияда белгілі дәрежеде сурет өнерінің портрет, пейзаж, интерьер, натюрморт сияқты жанрлары қолданылып жүр. Көлемді телетуындыларда көп адам қатысқан көріністерде күрделі инженерлік-пиротехникалар арқылы жанрлардың жаңаша типпен байығанын сеземіз.

Тележанрлардың ішінде, әсіресе, портреттің жөні бөлек. Себебі мұнда адам образы әр түрлі пішінде, оператордың түрлі планда түсірген шеберлігі арқылы көрініс табады.

Театр, кино, телевизияда адам көркем шығармадағыдай сюжеттің басты кейіпкері болып табылады. Шығарманың негізгі идеясын көрерменге сол адам жеткізеді. Туындыда айтылған ой, автор идеясы осы кейіпкер арқылы көрермен жүрегіне жол табады. Ал оның жанды бейнесін оператор камерасы арқылы түрлендіре жеткізу тіпті маңызды болмақ.

Телепортретте басты кейіпкердің мінез-құлқы, оның іс-әрекеті әр қырынан, әр түрлі көзқарастар арқылы қабылдануы мүмкін:

1. Кейіпкердің сын-келбетіне, оның мінез-құлқына, іс-әрекетіне

автордың көзқарасы тарапынан баға берілуі.

2. Басты кейіпкер туралы екінші бір кейіпкердің баяндауы.

3. Басты кейіпкердің өзіне-өзі баға беруі.

4. Кейіпкердің телеоператор түсірілімі арқылы сипатталуы.

Кейде оператордың ішкі шығармашылық толғаныстары басты кейіпкерге берілетін бағаны толықтыруы да мүмкін. Бұл адамның өзі туралы және басқа кейіпкерлер туралы мәліметін байыта түседі. Нәтижесінде туындының басты қаһарманы туралы белгілі бір көркем портрет пайда болады.

Экрандық өнерде басты кейіпкердің сан қырлы бейнесін жасау үшін әр түрлі тәсілдер қолданылады: ол автор баяндауы арқылы, кейіпкердің өз әңгімесі арқылы және басқа қатысушылардың пікірі арқылы атқарылуы мүмкін. Дегенмен, осылардың ішінде оператор жасаған телебейне айрықша рөл атқарады. Әрбір қатысушының өз пікірі, өз көзқарасы болуы мүмкін, дегенмен сол көзқарас пен ұстаным телеоператор ұсынған байламды толықтырады. Мысалы: басты қаһарман (егер ол көрікті адам болса) өзінің көркем бейнесімен айналаға әсер етеді, сол әсемдікке сүйсінген басқа кейіпкерлер де эфирде бойларын тіктеп ұстап, телепортрет маңызын аша түседі. Мұны біз «Сен сұлу» бағдарламасының кейіпкерлерінен анық байқаймыз. Осылардың барлығының өзара үйлесімі арқылы оператор әр түрлі көзқарастардың жиынтығын сомдап, нәтижесінде басты қаһарманның біртоға емес, сан қырлы бейнесін жасай алады. Жалпы реалистік шығарманың кейіпкерлері бір қырынан ғана көрінеді, тек қана біржақты ақ бояудан жасалады десек, қателесеміз. Әр адам жақсы және жаман кейіптердің қарама-қайшылығынан тұрады. Аталған қаһармандардың шығармада қай қырынан бейнеленетіндігі оператор үшін маңызды болмақ. Көптеген көріністерді түсіру барысында қаһарманның көрерменге әсер ететін көркем бейнесін жасау, оның өмірдің әр түрлі жағдайындағы әлеуметтік-психологиялық сипатын ашу және мұны телетүсірілімде нанымды дәлелмен шығару – оператордың алдына қойылған негізгі міндет.

Қалай болғанда да, телепортрет жасау шеберлігі оператордан қыруар жұмысты талап етеді. Ол түсірілім алаңын таңдаудан бастап, кейіпкердің көркем бейнесін жасауға дейінгі бірталай шаруаны қамтиды. Адам бетінің пластикалық үйлесімін көрсетудің де өзіндік күрделілігі бар: оның көз жанары, бет-пішін ерекшелігі – түсірілім нәтижесін бере алады.

Оператордың негізгі міндеті – басты қаһарманды экранда бейнелі етіп шығару, оның шынайы кескін-келбетін таныту. Композициялық шешім арқылы портреттік кадрларды орайы келгенде орта және ірі планда алмастыра көрсету – оператордың талғампаздық жұмысының негізі болып табылады.

Адамның бет пішіні – түс палитрасын айқындайды, сонымен қатар барлық көріністің колористік композициясын құрайды. Кейін олар монтаждалған кадрды көру нәтижесінде толықтай қалыптасады.

Егер орта және жалпы пландағы түсірілімнің біріндегі түс бұзылып кетсе, барлық эпизодтың колористік бірлігі бұзылады. Бұл әсіресе көп камералы түсірілімде байқалады. Әр түрлі камерамен түсірілген түсірілімдегі түстің айнып кетуі – бір түстен екінші түске ауысқан кезде жиірек ұшырасады. Көп камералы түсірілімдер, әсіресе, монтаж жасағанда қиындыққа ұрындырады. Түрлі сападағы камера арқылы түсіріліп, әрқалай монтаждалған эпизодтың барлығында да адамның бет-бейнесінің түрліше болып өзгеріп кетпеуі оператор үшін маңызды болмақ. Орта планда «суық» түспен түсірілген кейіпкер портреті жалпы планда «жылы» түспен қайта монтаждала түсірілгенде де бәрібір қалыпқа келмеуі мүмкін. Бұл оператор жұмысының кемшілігін көрсетеді.

Экранды портрет – кейіпкер бейнесінің көркемдік жиынтығын құрайды немесе деректі туындыдағы өмір көрінісінің бір шынайы үзінгін білдіретін жинақтық портрет болып табылады. Бұл бейнені жасауда кейіпкердің сыртқы кескін-келбеті үлкен рөл атқарады: мұнда оның қимыл-әрекеті, сыр-сымбаты маңызды болып келеді.

Бейне көптеген портреттердің үйлесімі арқылы қалыптасады. Статикалық (қозғалмайтын) кадрмен түсірілген түсірілімдердің сюжетті-монтажды композициясының бейнені қалыптастырудағы өзіндік орны бар: олар динамикалық (қозғалмалы) мизансцена арқылы біріктіріледі де, әртүрлі ауқымда түсірілген бірнеше портреттер пайда болады [1].

Жоғарыда келтірілген гипотетикалық мысалдағыдай, егер біз бірнеше қаһарманның бір-біріне ұқсамайтын бірнеше сюжет-портретін жасағымыз келсе және олардың әр түрлі өмір жағдайындағы бейнелерін сомдауға талпынсақ, онда оператор сол қаһармандардың ешкімге ұқсамайтын әрекеті арқылы көркем бейне жасауға тырысуы керек.

Портретті түсіру кезінде операторға суретті жұмсартып түсіретін

оптиканы қолдану міндетті емес. Кейде бір кадрда кейіпкердің беті көлеңкеде, кеудесі жарықта қалып қоюы мүмкін. Орта планды түсірілім кезінде кейіпкердің қолы кадр сыртында қалып қоятын жағдайлар да кездеседі. Ондайда оператор кейіпкердің психологиялық күйін толық бейнелей алмайды.

Беттің қимыл-пішіні арқылы да негізгі ойды беретін жағдайлар да жиі ұшырасады. Мысалы, «Ән-жұмбақ» тележобасында ән әуенін іздеген қатысушы кейіпкердің бет жүзі мен көз жанарының әрекеті оның қуаныш пен күдігін, ойынға тұтастай берілген кейпін аңғартатынын оператор әдемі көрсетіп отырады.

Егер экранның орта шеніне орналасқан бір штрих адамды назар аударуға итермелесе – ол түсірілімнің басты нүктесіне айналады, сол арқылы сюжетте драмалық бір шиеленістің бар екені сезіледі.

Ірі планды алғанға дейін біз басты кейіпкермен етене таныс болып үлгереміз, онымен үнемі қатар өмір сүргендей әсерге бөленеміз. Дегенмен бұл басты қаһарманды басқа кадрлардан ерекшелеп алуға себеп болмайды. Назар түсетін бағытқа ұмтылу үшін міндетті түрде кадр ішінде бос кеңістік берілуі керек. Көрерменнің назары түсетін бағытқа қарама-қарсы монтаждалған кадр көрсетілуі керек: міне, сол кадр көрерменге мағыналық түсініктеме береді.

Адамның көзі бағытталған тұста экранда басты кейіпкердің көрермен арқылы тоқайласатын негізгі көрінісі болуы мүмкін. Бұл оператор үшін үнемі назарда ұстар басты ілік болмақ.

Өте ірі план, С.Эйзенштейннің сөзімен айтқанда, көрерменге басты қаһарман туралы сенім ұялатуға негіз бола алатын түсірілім түрі. Бірақ мұндай ауқымда түсіру жақын орналасқан көрініске көрермен назарын бөліп, пішіндік және артқы қапталдан түсірілетін жарық эффектілерін көрсетуге кедергі жасайды.

Портретте сомдалатын кескінге қарағанда фонның контрасты болғаны жөн. Басқаша айтқанда, адам бетіндегі жарық пен көлеңкенің ортасындағы контрастылыққа қарағанда фонның көлеңкесі мен жарығы арасындағы өтпелі бейнелер жұмсақ болуы керек. Сонда ғана кеңістіктің ауқымын сезіне аламыз. Деректі фильмдерде адам әр түрлі жағдайда көрсетіледі, оқиғаға байланысты құбылып отыратын жағдайлар да бар. Осындайда оператор фон мен кейіпкер арасындағы үйлесімділікті тапса, ол – үлкен жеңіс. Кейіпкер айналадағы әр түрлі жағдайлармен үйлеспей мүмкін, ол тек көркемдік шешім қарастырылған жағдайда ғана әсерлі бола алады. Қысқа фокусты

оптикамен түсірген кезде жоғарғы және төменгі ракурсты абайлап қолданған жөн, бұл көп жағдайда беттің тепе-теңдігін бұзады.

Орта және ұзын фокусты оптикамен түсірілген портрет өте көркем шығады, оның фоны дәл, бейне әсері пластикалық болып шығады. Тіптен орта планда түсірілген адамның сұлбасы екінші ауқымда түсірілгенде де бірінші ауқымдағы адамдарға қарағанда сенімдірек шығады.

Ол үшін объективтің тетігін барынша ашып қойып түсіруге тура келеді. Объективтің диаграммасын $f=1:2$, $f=1:2,8$ өлшемімен ірі және орта планда алғанда ғана жақсы нәтижеге қол жеткізуге болады.

Ертеде бір неандертальдық тау үңгірінде жанған алаудың жанында отырып, болашақты көрмек ниетпен қабырғада қозғалып тұрған өз көлеңкесін шоқтың бір түйірімен ұрып пішінін жоймаққа талпынған екен. Бұл сол замандағы өзінің және өзге замандастарының күйгелек бейнесін ұрпақтарына білдірудің тамаша көрінісі еді. Өзін және айналаны үнемі біліп отыру адамға тән қасиет. Бірақ мұны ұрпақтарына сурет бейнесінде қалдыру өнер туындылары арқылы ғана жүзеге аспақ. Суретші қылқаламынан туған кез келген портрет қабылдануы бойынша субъективті болып табылады, кейде суретші оны түпнұсқаға жақындата жеткізуі де мүмкін. Сондықтан да суретшілер салған көптеген портреттер қоғамның өзіндік көрінісін білдіріп, замандастарының жиынтық бейнесін жасай алады.

Бірақ мүсін мен сурет туындылары статикалық өнер ғана. Бұл мағынада кино мен теледидар анағұрлым көркемдік композиция жасай алады.

Репортажды портрет. Деректі фильм түсіріп жүрген оператордың репортаждық портреттер түсіруі оның еңбегінің ең бір қиын саласына жатады. Өйткені мұндағы оқиға уақыт кезеңіне байланысты әр түрлі кеңістікте дамиды. Оны кідіруге, тоқтатуға немесе қайталауға болмайды. Бұл жерде оператордың шеберлігі қажет: шектеулі уақыт ішінде ол оқиғаның өрбуін негізіне қарай «қиындатып», формасына қарай көркемдеп, қажетінше кадр жинақтай алады.

Хроникалы түсірілімдер өмір ағысындағы оқиғаларды қас қағым сәтте түсіруге тәрбиелейді, шығармашылық шешімді жылдам қабылдауға үйретеді, аяқ астынан монтаждық түсірілімдерді құрастыруға жол ашады, көркем үлгідегі түсірілімнің ең жақсы нүктесін табуға жәрдемдеседі. Кадрдағы адам өзін міндетті түрде шынайы әрі табиғи ұстай білуі керек, ол түсіріп жатқан камераны тіптен елемей тиіс. Мұндай жағдайда адам өзін еркін сезіне алмаса «жабық камера» тәсілі қолданылуы мүмкін. Кейіпкер камераны тіптен көрмегені дұрыс. Камераны әбден еті үйренген,

техниканы елемейтін кейіпкерге ғана қолданған абзал.

Телерепортажды түсіру барысында бұрыннан мәлім жанр талаптары қолданылады: кадр тепе-теңдігінің сақталуы, кадрдағы негізгі композициялық-мағыналық ерекшеліктердің айқындалып тұруы, басы артық алаңдататын деталдардың болмауы, портретке түсетін тұлғаның кескін-келбетінің талапқа сай болуы, т.б.

Қаһарманның ербеңдеген қолы бізге оның бет пішінінен, айтар сөзінен де мол ақпарат беруі мүмкін. Кейде экранда сыртқы бет-келбетінде ешқандай ерекшелігі жоқ адам күрделі түсірілімде камера алдында өте сенімді отыруы мүмкін, «қалай өзіне-өзі сенімді» деп режиссердің өзі таңқалады. Оператор кенеттен әлгі «сенімді» адамды ірі планда жақындата көрсетеді, сонда біз оның бет жүзінің емес, ербеңдеген қолының «сенім ұялатып» тұрғанын байқаймыз [2].

Репортажды портретте композиция еркін өрбиді: кейіпкерлердің, фонның өзгермеуі композиция еркіндігіне ықпал жасайды.

Репортажды түсірілімде оператордың шеберлігі барынша сарқа пайдаланылады. Мұнда оптика, жарық беретін құралдар да жоғары дәрежеде қолданылады.

Заттың сұлбасын бейнелеген репортажды түсірілімде бейтарап – сұр фильтрлер нәтижелі қолданылады, ол объективтің тетігін барынша ашып қойып түсіруге мүмкіндік береді де, оптикалық көріністің жақсы нәтижесін бейнелеп алуға жол ашады. Интерьердегі жасанды және табиғи жарық арқылы портрет түсіргенде оператордың алдына бірнеше міндеттер қойылады: біріншіден, интерьер фон секілді барынша табиғи тартымды болғаны жөн, кейіпкердің өзі бұған барынша қызығып, оның құрамдас бір бөлігіне айналып кетуі тиіс; екіншіден, интерьер мен адамға түсетін жарықтың өте көркем болғаны абзал, ол түсірілген сұлбалардың көлемін, түр-түсін анық көрсетумен бірге адамның да ішкі психологиясын аша алады.

Табиғи жарық кезінде терезеден түскен сәуле адамның жүзіндегі жарық пен көлеңкенің контрастылығын тудырады. Сондықтан мұндай түсірілімде көлеңкені жарықтандыруға тура келеді. Мұны жарық беретін шамдардың көмегімен орындауға болады: қуаты 5500К мөлшеріндегі жарық бергіш құралдар бұған өте қолайлы. Жасанды жолмен берілген жарық әсерлі болуы тиіс, өйткені ол интерьерді жарықтандырумен қатар портретті түсіру кезінде де кеңінен қолданылады.

Ұнамды және ұнамсыз қызығушылықты тудыратын портреттер.

Барлық адамдар өздеріне таныс жандарды сүйкімді, ал бейтаныс кісілерді сүйкімсіз деп екіге бөледі. Ал кино және телевизия өнерінде бұл түсінік

төмендегі синонимдермен алмастырылады: ұнамды, қызығушылық тудыратын адам немесе ұнамсыз, қызығушылық тудырмайтын адам. Бірде-бір режиссер ұнамсыз актерге ұнамды кейіпкерді бермейді. Ал ұнамды адамға ұнамсыз кейіпкердің рөлі тапсырыла береді. Мұндай фактіні көрермен аңғармайды және ол сюжеттің жұмбағы болып қала береді.

Көрсетілімдерде тележүргізушілерді дұрыс таңдау – табысқа жетудің бірден-бір көзі. Мәселенің күрделілігі мынада: тақырыптың негізгі идеясының ұнамды кейіпкердің ауызымен айтылуында. Егер осы жаңалықты дәл сол қалпында жұртты тартпайтын ұнамсыз кейіпкер жарияласа, көрермен оған сенбес те еді. Мұндайда барлық еңбек заяға кетеді. Деректі туындыларды ірі планда көрсеткенде кадрдағы титімдей ақаудың өзін жасырып қала алмайсың. Олар көзге бадырайып ұрып тұрады. «Ақ көңілдің аты арымайды, тоны тозбайды, арамзаның қулығы көзінен білінеді» деген мәтел осыдан қалса керек.

Бейнелеу өнерінің кез келген саласында мінез-құлықтың құпия сырлары ашық көрсетілмейді, ал кино мен телевизияда ондай мінезді жасырып ұстай алмайсың. Өкінішке орай, біздің көрсетілімдерімізде барлық кейіпкерлер ұнамды қасиеттерімен көріне бермейді. Әр түрлі адамдардан сұхбат аламыз, оны түрлі тележүргізушілер жүргізеді. Осы жерде оператордың бейненің жағымды ауқымын аса сезімталдықпен таңдауына тура келеді.

Режиссерлер ірі планы түсірілімдерді жиі таңдайды, бірақ мұндай ауқымның оның кейіпкерлерінің кемшін тұстарын көрсетіп қоятынын олар байқай бермейді. Әсіресе бұл ән салатын әртістерді түсіргенде өте маңызды болмақ. Ән айтқанда оның бетіне күш түседі, мойындары жиырылады, ауыздары ерекше кең ашылады. Сондықтан ірі ауқымды түсірілімдерден гөрі орта ауқымда түсіру мұнда оңды нәтиже бермек. Ал көрерменге өзінің сезім сырларын тындап отырып-ақ жақсы жеткізетін, тек қана тындаушы болып отырған кейіпкер кейпі қызығырақ көрінеді. Бұл түсірілімнің режиссерлік шешіміне еш нұқсан келтірмейді.

Жалпы, портрет жанрының ерекшелігі телевизия үшін студиялық жобаларда маңыздырақ ашылады. Сондықтан операторлар студиялық түсірілімдерде бұл жанрға көбірек иек артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Вольнец М.М.* Принципы работы телеоператора со светом. М., 1997.
2. *Коптеруд Рой, Нельсон Рой Пол.* Как преподносить новости. М., 1998.

ПЕДАГОГИКА

Б.Т.ОРТАЕВ

педагогика ғылымдарының докторы, доцент

С.Ж.ТЕМІРБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
МӘДЕНИЕТІ ЖӨНІНДЕ**

В статье речь идет об исследовательских направлениях, которые были проведены по составляющей культуре учителей.

The article deals with research directions which have been made according to the teacher's culture.

Еліміздің дамыған мемлекеттер қатарында көрінуі, оның экономикасына, білім беру сапасына, білімді де білікті азаматтарының болуына, т.б. құраушыларға байланысты екендігі белгілі. Білім беруді жетілдіру өзекті мәселенің бірі және ол ұзақ, үзіліссіз үдеріс екендігі айқын. Үздіксіз білім беру жүйесінде болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісі оның басқа құраушыларына қарағанда ерекше мән беретін буын болып табылады. Оның себебі, даярланған мамандар білім берудің құраушыларында өздерінің кәсіби іс-әрекеттерін ұйымдастырады. Ал, болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісі бүгін ғана қолға алынып отырған іс-әрекет бағыты емес және оның өзінің даму тарихы бары айқын.

Болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісін жетілдіру күн тәртібіндегі өзекті мәселенің бірі ретінде қарастырылады. Ол жөнінде Ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы Жолдауы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» деген тақырыбында аталғаны еліміздің халқына, оның ішінде педагогтарға айқын. Жолдаудың педагогтар үшін өзіндік ерекшелігі бар екені де белгілі. Елбасы мұнда басымдық берген бағыттардың ішінде, адам капиталына ерекше назар аударды, оның ішінде «Қазақстанда адами капитал сапалы өсуі, ең алдымен, білім беру мен денсаулық сақтауға байланысты екендігін айта келіп, «Біріншіден, оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу; екіншіден, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор; ...бесіншіден, оқу жастарға тек білім ғана беріп қана қоймай, сонымен бірге оларды әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана білуге де үйренуі тиіс;

алтыншыдан, оқыту үдерісінің тәрбиелік құрамдасын күшейту қажет» - деп маңызды іс-шараларды атап көрсетті [1]. Бұл мәселелер білім меңгерту негізін құрайтын оқыту үдерісін ұйымдастыруды, болашақ педагогтарды даярлау сапасын арттыруды алға тартады. Ал, даярлығы толық мәнді және ынталы мұғалім оқыту үдерісін сапалы ұйымдастырудың кепілі ретінде қарастырылады.

Заманауи кезеңнің мұғалімдеріне білім беру мазмұнын дамыту мен қалыптастырудың тарихи жолын айқындау үшін ең алдымен басымдыққа ие негізгі өткен тарихи мәдениетіміздегі білімдерді, заманауи білім беруді анықтау қажет. Бұл білімдер зерттеу кезеңінде бағдар алатын әдіснамалық база ретінде көрінеді. Олар әсіресе бүгінгі күні жаңа кезеңмен, технологиялық мәдениетпен байланысты қажеттілікте артып отыр.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын зерделеу және талдау көптеген ғалымдардың қызығушылықтары кәсіби-педагогикалық мәдениетті және оның жекелеген түрлерін қалыптастыру мәселесін қарастырғандығын көрсетеді:

- гуманитарлық (В.А.Сластенин, Е.Н.Шиянова және т.б.);
- рухани (Б.З.Вульф, М.М.Мукомбаева, Н.Е.Шуркова және т.б.);
- коммуникативтік (В.С.Грехнев, В.А.Кан-Калик, О.О.Киселева, Т.Н.Левашова, А.В.Мудрик және т.б.);
- кәсіби (И.Ф.Исаев, А.А.Молдажанова және т.б.);
- әдіснамалық (Е.В.Бережнова, В.Э.Тамарин, В.В.Краевский және т.б.);
- адамгершілік–эстетикалық (Э.А.Гришин, Н.Б.Крылова, Е.Г.Силева, С.А.Ұзақбаева, К.Ж. Қожахметова, А. Саипов, Д.С.Яковлева және т.б.);
- техникалық (Ю.К.Васильев, К.Ә.Дүйсенбаев, В.А.Комелина және т.б.);
- психологиялық (М.И.Лукьянова, Ф.Ш.Мухаметзянова және т.б.);
- технологиялық (Ю.П.Беспалько, С.А.Жолдасбекова, М.М.Левина, М.В.Николаева және т.б. (педагогикалық-технологиялық (Н.А.Максимова, Б.Т.Ортаев); техникалық-технологиялық (О.Сыздықов, Д.А.Крылов));
- зерттеушілік (Ш.Таубаева және т.б.);
- ақпараттық (Г.Ж.Шуйтенов, К.М.Беркімбаев және т.б.);
- дене (физикалық) (М.Я.Виленский, Б.Қ.Мухамеджанов және т.б.).

Бұл зерттеулерде педагогикалық мәдениет кәсіптік сапалар жүйесінде және педагогикалық іс-әрекет өзгешелігінде көрінетін мұғалімнің жалпы мәдениетінің басты бөлігі ретінде қарастырылады.

Мұнда педагогикалық мәдениет жөнінде айта келіп, философтар, педагогтар, психологтар кәсіби-педагогикалық мәдениетті кәсіптік деңгейде субъекті іс-әрекеті мен қарым-қатынасын құраушы педагогикалық қызмет, педагогикалық қарым-қатынасты және жеке тұлға болып табылатын педагогикалық еңбекті жүзеге асыруға бағытталған адам туралы ойды түсінеді. Сонымен, кәсіби-педагогикалық мәдениетті тасымалдаушылар педагог мамандар, ал педагогикалық мәдениет кәсіптік деңгейде және кәсіптік емес деңгейде тәрбиелік практикамен шұғылданатын адамдарға тән.

Бүгінгі таңда мәдениетке, технологиялық мәдениетке философиялық, педагогикалық зерттеулер жүргізіліп, сәйкес еңбектер мен сөздіктерде «мәдениет», «технологиялық мәдениет» ұғымдарына анықтамалар мен түсініктер берілген. Мәдениетке қатысты негізгі мазмұндауды төменде беруді дұрыс деп таптық.

Орта ғасырда дәнді дақылдарды өңдеудің латын сөзімен **culture** деп аталатын едәуір прогрессивті және жетілдірілген жаңа тәсілдері пайда болғанда, оның бұл ойдағы, мағынадағы ұғымның қаншама өзгеретінін және кеңейетінін ешкім де болжамады. Егер **agriculture** термині біздің уақытымызда дәнді дақылдарды өңдеуді білдірсе, XVIII-XIX ғғ. өзінде **culture** сөзі өзінің алғашқы мәнін жоғалтты. Мәдениетті деп оқыған, тәрбиелі, көркем мәнерді меңгерген адамды атай бастады. «Мәдениетті» ақсүйектер «мәдениетті емес» қарапайым халықтан осылайша бөліне бастады. Германияда өркениет дамуының жоғары деңгейін білдіретін ұқсас **kultur** сөзі қолданылды.

Мәдениет феномені көпқырлылығымен, күрделілігімен және қарама-қайшылығымен ерекшеленеді. Осындай объективті себептен бүгінде бірыңғай жалпы қабылданған мәдениет ұғымы жоқ. Француз ғалымы А.Моль оның 250-ден, ал А.Е.Кертман 400-ден астам түсіндірмесін келтірген. Ол жөнінде Д.Қ.Пошаев «Дүниежүзілік әдебиетте оның 250-ге жуық анықтамасы бар. Бұл мәселе, мәдениет ұғымының күрделілігімен қоса, оның әлеуметтік тұрғыдан көпмәнділік екенін аңғартады» деп өзінің ойын түйіндейді [2. 24].

Жүргізілген талдау мәдениет феноменінің көптүрлі және көпәспектiлi екендiгiн көрсетедi. «Мәдениет» ұғымы әлеуметтік-философиялық білімнің іргелі категориясы болып табылады және

оның әзірге дейінгі (жүргізілген теориялық зерттеулерге сәйкес) аяқталған, белгіленген теориялық мәртебесі жоқ. Мәдениет ұғымының мазмұны, көлемі, оның басқа категориялармен қатынасы әр түрлі зерттеу тұрғысы мен көзқарасы барын көрсетеді. Мәдениет табиғат, қоғам және адам, құндылық және шығармашылық, белгі коммуникативті жүйе және іс-әрекет ұғымына қатысты. «Мәдениет» ұғымының көп мәнділігі оның әр түрлі ой мен қатынаста пайдаланылуы мен қолданылуы, біріншіден, мәдениеттің күрделі және көп жоспарлы құбылыс екендігімен; екіншіден, мәдениет қандай да бір өзінің элементіне сәйкес келмейтінімен және қандай бір тұтастық, күрделі жүйе ретінде қарастырылмайтынымен түсіндіріледі.

Зерттеулерге сәйкес мәдениеттің адам іс-әрекетіне тән болып табылатын негізгі құраушыларын төмендегідей көрсетуге болады: іс-әрекетті ұйымдастыру түрлері, адамның шығармашылық күші мен қабілеті, адамның өзін және қатынастарды жасау үдерісі.

Кез келген әлеуметтік іс-әрекет адамның әлеуметтік күшін қалыптастыруға және жүзеге асыруға қабілетті етуі мүмкін. Бұл іс-әрекеттің мәдени аспектіні иеленуін, оның қандай да бір мәдени іс-әрекетке айналуын білдіреді. Барлық іс-әрекет белгілі мәдениетті талап етеді.

«Технологиялық мәдениет» ұғымын анықтау және оның педагогика ғылымында қалыптасуын зерттеу мәселесі осы бағыттағы қарастырылған заманауи философиялық, психологиялық, педагогикалық, социологиялық әдебиеттерге жүгінуді қажет етеді.

«Технологиялық мәдениет» ұғымын қарастырған әдебиеттерге талдау жасау заманауи феноменнің зерттеулердегі жаңа және маңызды жағын ашады. Технологиялық мәдениеттің қалыптасу үдерісі үшін жаңа тиімді тәсілдердің пайда болуы, түрлендірілуі және өзгеруі қозғалыстардың алдында болуымен тұжырымдалады. Академик П.Р.Атутов «заманауи техниканы жетік меңгеру үшін ең алдымен барлық техникалар мен технологиялық үдерістердің негізделген табиғат заңдарын пайдалануға терең білім, жоғары жалпы сауаттылық және мәдениет талап етіледі» - деп атап көрсетеді [3. 60].

Сондықтан да технология іс-әрекеттің сипаттамасы болып табылуы оның практикалық, рухани формасымен қатар адамзат мәдениеті формасының бірін құрайды. Технология мәдениеттің феномені, адамзаттың болмысынсыз болуы мүмкін емес.

Э.С.Маркарян, Н.Ф.Тарасенко, З.Файнбург және басқа да зерттеушілер

өздерінің жұмыстарында мәдениеттің технологиялық сипатын көрсеткен. Олар мәдениетті адам іс-әрекетін жүзеге асыратын ерекше тәсіл немесе технология ретінде қарастырады. Нақтырақ айтқанда, Э.С.Маркарян мәдениет «қоғамдағы адамның белсенділігі ынталандырылатын, бағдарланатын, үйлестірілетін және жүзеге асырылатын, ...өзіне биологиядан тыс өндірілген механизмдердің кенеттен күрделі және көпқырлы жүйелерін қамтитын адам іс-әрекетінің ерекше тәсілі» ретінде атап өтеді [4. 20].

Мәдениеттің заманауи теориясы «технология» ұғымын тек материалдық-өндірістік практикалар саласымен шектелмейтін, мәдениетті тасымалдаушы әрекет, іс-әрекет салаларында көрсетеді. Мәдениеттің туындауы қоғамда кездесетін әр түрлі мәселені шешуге бағытталған, функционалдық өзара байланысты технологиялық ішкі жүйелердің күрделі жүйесін өндіруді білдіреді. Мәдениеттің арнайы компоненттеріне сәйкес идеялары, рухани құндылықтары және мінез-құлық мақсаттары қоғам мүшелерінің әрекетін реттейтін және ынталандыратын басты әлеуметтік құрал ретінде көріне отырып, аса технологиялық мәнге ие.

«Технология» ұғымының түсінігі оны таза өндірістік саладан алып шығып, технологияны материалдық және рухани әлемге және оның түрленуіне әрекет ететін әдістер мен құралдардың барлық жиынтығын қарастыруға мүмкіндік береді. Осылай технологияның кеңейтілген түсінігі қазіргі уақытта кең тараған болып табылады («сайлау технологиясы», «білімдік технологиясы» және т.б.). «Технология», «алгоритм», «тәсіл», «әдіс» сөздерінің синонимі.

Сол себепті, мәдениет құрамында адамды қоршаған оның ортасын түрлендіруге және адамның өзін түрлендіруге байланысты технологиялық мәдениетті бөліп көрсету қажет етіледі. Технологиялық мәдениет – бұл тектік (мәдениетке) ұғымға қатынасы бойынша түрлік ұғым. Ол барлық мәдениет жүйелерін кіріктіруші басты факторлардың бірі болып табылып, адам іс-әрекетінің әр түрлі салаларын технологияландырумен үйлестірілген технологиялық мәдениет тұтастай адамзат мәдениетінің бөлігі және солай бола тұра олардың арасында диалектикалық өзара байланыс, жалпы мен жекеңің, тұтас пен бөліктің арасында өмір сүреді.

Технологиялық мәдениет, сонымен қатар, педагогикалық іс-әрекетке де байланысты болып табылады. Бұл жағдайда технологиялық мәдениет сипаттары өзіндік ерекшеліктерге ие.

И.Ф.Исаев [5] мұғалімнің технологиялық мәдениетіне педагогтің белгілі оқыту мен тәрбие технологиясы жүйесін, сондай-ақ педагогикалық үдерістегі баламалы педагогикалық технологияны талдау іскерлігін меңгеруді теңестіреді.

В.А.Сластенин [6] аталған ұғымды талдап қорыта келе, өзінің жұмысында төмендегідей анықтама береді: мұғалімнің технологиялық мәдениеті – бұл педагогикалық іс-әрекеттің және оның мағынасындағы операциялық құрамның жеке тұлғалық бағыттылығын анықтайтын, өзіне педагогикалық үдерістің гуманистік құндылықтарын біріктіретін кіріктірілген жеке тұлғалық білім; педагогикалық іс-әрекет технологиясын көрсететін және оның операциялық құрамының технологиялық деңгейге ауысуына мүмкіндік беретін кіріктірілген педагогикалық іскерлік; кәсіби-педагогикалық іс-әрекет мағынасындағы жеке тұлғалық тұжырымдаманы және оның шығармашылық тұрғыдан жүзеге асуын ашатын педагогикалық іс-әрекеттің жеке тұлғалық-шығармашылық стилі.

В.А.Сластениннің берген анықтамасы кеңінен ашылған және толық болып табылады. Бұл педагогикалық кәсіби іс-әрекеттің оқыту мен тәрбиелеуге қатысты екендігін көрсетеді.

И.В.Никишина «Технологиялық мәдениет деп өзіне жеке тұлғаның кіріктірілген сапасын: педагогикалық іс-әрекетінің гуманистік бағыттылығын, кіріктірілген педагогикалық іскерліктерін анықтаушы, педагогикалық іс-әрекет технологиясын көрсететін және оны операциялық құрамнан технологиялық деңгейге ауыстыруға қабілетті педагогикалық үдерістің гуманистік құндылығын; кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің жеке дара тұжырымын және оның технологияда шығармашылықпен іске асырылуын ашып көрсететін педагогикалық іс-әрекеттің жеке тұлғалық-шығармашылық стилін біріктіру түсініледі» - деп сипаттай келе, «Заманауи педагогикалық технологияны және технологиялық мәдениетті меңгерген педагог оқытудың әдістері мен тәсілдерін пайдалану кезінде икемділік көрсетеді, өзінің жеке педагогикалық технологиясын әзірлеумен кәсіби әрекетін өзгерте алады» - деп оқытушының технологиялық мәдениеті ұғымы мен мәнін көрсетеді [7.40-41]. Бұл сипаттаудан технологиялық мәдениет педагогтарға ортақ педагогикалық іс-әрекеттің гуманистік құндылыққа және шығармашылық сипатқа ие болатыны көрсетіледі.

Н.А. Максимова өзінің диссертациялық зерттеу жұмысында:

«мұғалімнің технологиялық мәдениеті деп, мұғалімнің педагогикалық құндылықтарының, технологиялық іскерліктерінің (педагогикалық техника мен педагогикалық технология) және шығармашылық жеке тұлғасының динамикалық жүйесін түсінеміз» - деп қысқаша анықтама береді [8.36].

Зерттеулер нәтижесі мұғалімнің технологиялық мәдениеті педагогикалық мәнді жүйе болып табылатынын көрсетеді және бұл берілген жүйенің құрылымын айқындауға, оның құраушыларын бөліп алуға мүмкіндік береді.

Әр түрлі ой-пікірлерді талдай келе, Н.А.Максимова мұғалімнің технологиялық мәдениетінің төмендегідей компоненттерін бөліп көрсетеді:

1. Педагогикалық позиция және кәсіби-жеке тұлғалық сапа.
2. Технологиялық білім және педагогикалық ойлау мәдениеті.
3. Технологиялық іскерлік.
4. Педагогикалық технология.

Біздің ойымызша, берілген құраушыларға шығармашылық жеке тұлғалық сапаны қосу қажет, себебі бұл компонентсіз өзінің кәсібіне заманауи талапқа бағдарланған толық кәсіп иесін, мұғалімді елестету мүмкін болмайды.

Мұғалімдердің технологиялық мәдениеті құраушыларын көптеген зерттеушілер тұрғысынан анықталған. Оларды атап көрсетуде әртүрлі көзқарастардың, әдіснамалық тұғырлардың орын алғандығын көруге болады. Оның ішінде педагогикалық іс-әрекетке және педагогтың еңбек іс-әрекетінің түріне байланысты технологиялық мәдениеттердің де болуы атап көрсетіледі [9].

Мақала тақырыбына байланысты біздер болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің іс-әрекет түріне сәйкес технологиялық мәдениетін Ю.Л.Хотунцевтің анықтауы бойынша – бұл мәдениет материалдық және рухани құндылықтарды әзірлеудегі түрлендіруі, шығармашылығы, экологиялығы расталған, табиғи сәйкестіктегі іс-әрекеттер [10, 11] негізінде айқындалуын дұрыс деп білеміз. Олардың ішіндегі негізгілері төмендегідей:

- еңбек мәдениеті – еңбек үдерісін жоспарлау мен ұйымдастыру, құрал-саймандар мен жабдықтарды оңтайлы таңдау, қауіпсіз еңбек ету, технология-лық және еңбек тәртібін, өнімнің сапасын бақылауды және еңбеккердің әлеуметтік функциясын орындау үшін қажетті шарттарды қамтамасыз ету;

- графикалық мәдениет – бұл технологиялық үдерісті қамтамасыз етудегі графикалық, оның ішінде сызба жабдықтарын пайдалану білімі, іскерлігі мен даярлығы;

- дизайндық мәдениет - өнімнің бәсекелестік қабілетін қамтамасыз етудегі материалдарды көркем өңдеу және эргономика, эстетика, дизайн принциптері білімі, оларды пайдалану іскерлігі мен даярлығы;

- ақпараттық мәдениет – ақпарат көздерін жинау, сақтау, өңдеу принциптері білімі және оларды пайдалану іскерлігі мен даярлығы;

- адами қатынастар мәдениеті - өндірісте, отбасында адамдармен сыпайы қарым-қатынаспен өзара әрекетті жүзеге асыру білімі, іскерлігі мен даярлығы;

- экологиялық мәдениет мазмұны табиғатты өмірдің және әдеміліктің қайнар көзі ретінде түсіну, экологиялық білімі, табиғатты қорғау іс-әрекетіне терең қызығушылығы, оны сауатты жүзеге асыру, қоршаған орта мен адам денсаулығын табиғат пен қарым-қатынаста туындаған рухани-эстетикалық сезім байлығы және оны сақтаудағы жауапкершілігі;

- үй мәдениеті – үйді құрастыру мен сәндеу, отбасының берекесін, салауатты өмір сүру үлгісін қамтамасыз ету және ойластырылған үй шаруашылығын жүргізу, жақсы отбасының әлеуметтік функциясын орындау білімі мен іскерлігі;

- тұтынушылық мәдениет – тұтынушының әлеуметтік функциясын орындаумен тауарлар мен қызмет көрсету нарығында өзін алып жүру білімі, іскерлігі және даярлығы;

- жобалау мәдениеті – жобаны орындау кезінде тұтыну мен мүмкіндік іс-әрекетін анықтау, жобаны орындау үшін ақпаратты жинақтау, талдау және пайдалану, жобаны орындауда идеяларды ұсыну, оңтайлы идеяны таңдау, осы идеяны зерделеу, қосымша білім мен іскерлікті меңгерумен жобаны жүзеге асыру жөніндегі жұмысты жоспарлау, ұйымдастыру және орындау, жобаны бағалау және оны қорғау білімі, іскерлігі және даярлығы.

Бұл аталған технологиялық мәдениет құраушылары бастауыш мектепте «Бастауыш мектепте еңбекке баулуды оқыту теориясы мен технологиясы және практикумы» (Көркем еңбекті оқыту теориясы мен технологиясы), «Бастауыш мектепте бейнелеу өнерін оқыту теориясы мен технологиясы және практикумы», «Дүниетану пәнін оқыту теориясы мен әдістемесі», ««Өзін-өзі тану» пәнін оқыту әдістемесі», т.б. пәндерді толық мәнді оқытуды, оқушылардың білім сапасын

арттыруға негіз қалайды.

Дегенмен, бастауыш сынып мұғаліміне тән жоғарыдағы технологиялық мәдениет құраушылары педагогикалық кәсіби іс-әрекетті толықтай сипаттамайды. Ол толық мәнді болуы үшін педагогикалық үдеріске тән құраушылармен толықтырылуы қажет. Оған болашақ мұғалімнің педагогикалық позициясы мен кәсіби-жеке тұлғалық сапасы; технологиялық білім және педагогикалық ойлау мәдениеті; технологиялық іскерлігі; педагогикалық технологиялар бойынша даярлығы; кәсіби іс-әрекеттегі шығармашылық бастамалары қамтылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Астана, 2012ж. 27-қаңтар (// Егемен Қазақстан. №41-42 (27114), 28-қаңтар. 2012ж.).
2. Пошаев Д.Қ. Педагогика, педагог және заман талабы. Оқу құралы. –Шымкент, ОҚМУ, 2007. - 40 б.
3. *Атутов П.Р.* Политехнический принцип в обучении школьников. – М.: Педагогика, 1976. -192 с.
4. *Маркарян Э.С.* Системное исследование человеческой деятельности //Вопросы философии. 1972. - №10. –С. 20-22.
5. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя высшей школы: воспитательный аспект. – Москва – Белгород: Вздзелица, 1992. – 102 с.
6. Сластенин В.А. Формирование профессиональной культуры учителя: Учебное пособие. М.: Прометей, 1993. – 177 с.
7. *Никишина И.В.* Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе: использование интерактивных форм и методов в процессе обучения учащихся и педагогов. – Волгоград: Учитель, 2007. – 91 с.
8. *Максимова Н.А.* Проектирование системы формирования технологической культуры учителя: дисс. ...канд.пед.наук: 13.00.01. –Смоленск. 2004. -207 с.
9. *Ортаев Б.Т.* Болашақ мұғалімдерді оқушылардың технологиялық мәдениетін қалыптастыруға даярлаудың теориясы мен практикасы: пед. ғыл. докт. ... дис.: 13.00.08 - Түркістан, 2010. – 320 б.
10. Временное требование к обязательному минимуму содержания основного общего образования и требования к условию подготовки выпускников по образовательной области «Технология» //Школа и производство. 1999. №3. –С. 6-8.
11. Экспериментальная программа образовательная область «Технология». /В.12. Симоненко, Д.А.Хотунцев и др. – М.: ВНИК «Технология», 1994. – 270 с.

С.Ж.ТЕМІРБЕКОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЕҢБЕККЕ
БАУЛУ БОЙЫНША ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ
МАЗМҰНЫ**

В статье рассматриваются технологическая культура в целом и технологическая культура учителей начальных классов и ее составляющие.

The authors of the article pay attention to technological culture in general and to the technological culture of primary school teachers and to its components.

Әлеуметтік-экономикалық мәселелермен қатар қоғамның дамуына мәдени-тарихи факторлар үдемелі түрде ықпал етеді. Бүгінде әлемдік технологиялық қайта құру «қайта индустриализациялаудың» қарқынды сатысына аяқ басты. Адамды қоршаған әлемде оның тағдыры негізгі мәселеге айналды. Біздің заманымыздағы, тарих ағысы мен келбетіне әсер ететін әлеуметтік және рухани оқиғалардың бәрінде де «адамзат іс-әрекетін бағалаудың қажетті алғышарты және критерийі» ретінде мәдениеттің мазмұны мен мәніне және кейпіне үңілу бұлтартпас қажеттілікке айналуда.

Қазіргі кезеңде дүние жүзіндегі елдердің даму қарқыны барлық салада жаңа технологияны қолдануға байланыстылығы айқындалып отыр. Жаңа технология кезеңінде адамдардың өзіндік орын алуы технологиялық мәдениетке тура қатынаста. Сол себепті де, дамыған шетелдердегі сияқты еліміздің білім беру жүйесінде технологиялық мәдениетке жастарды баулудың қолға алынуы құптарлық. Осыған байланысты болашақта өндірісте жұмыс жасайтын мамандардың технологиялық мәдениетін орта мектепте, қала берді мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мекемелерінде, бастауыш сыныптарда жүзеге асыру қарастырылуы қажеттілік болып табылады. Ол үшін болашақ мұғалімдердің аталған дайындыққа сәйкес даярлығы мәселесі назардан тыс болмауы қажет.

Педагогикалық зерттеулерде «технологиялық мәдениет» ұғымына және оның аясындағы іс-әрекеттерге түсініктер берілген. Мәдениеттану терминдерінің түсіндірме сөздігінде: «Мәдениет (араб тілінде «маданият» - қала деген мағынаны білдіреді; орыс. – культура) – адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтік жемістері мен нәтижелері» – деп мазмұндалған [1.113].

Педагогикалық, психологиялық, философиялық, энциклопедиялық

және басқа да сөздіктерде берілген анықтамалардан мәдениет қоғамның және адамның түрлендіруші іс-әрекетінің барлық түрінің жиынтығы және нәтижесі ретінде сипатталатынын, оның төмендегідей құраушыларды қамтитынын көруге болады:

- іс-әрекетті ұйымдастыру түрлері;
- адамның өзін жасау үдерісі;
- қоғамдық қатынастарды жасау үдерісі
- адамның шығармашылық күші мен қабілеті;
- қоғамның даму деңгейі;
- материалдық - рухани игіліктер, т.б.

«Технология» термині материалдық өндіріс сферасында пайда болып, өндірістік жүйеге қатысты дамиды және зерттеледі, сондықтан да, бір жағынан оның талдап қорытындыланған пайымдауы өндірістік технология қасиеттеріне негізделеді, ал басқа жағынан өндірістік талдау беру (түсіндіру), бүгінгі таңдағы технологиядағы пайда болып жатқан жаңаны анықтау үшін оның құрастырушы базасы болып табылады. Өзінің дамуында, технология бір жағынан адамның қажеттілігінде заттарға айналдырудағы саналы, мақсатты, ұйымдастырылған үдеріс, ал екінші жағынан адамның қажеттіліктері мен мақсаттарын заттандыру үдерісін көрсетеді. Оған өз кезегінде ғалым – зерттеушілердің пікірлері сәйкес келеді [2]. Технология адам іс-әрекетінің түрі (субъективтік, заттық, іс - әрекеттік) ретіндегі көзқараспен талдау негізінде, онда адамның білімі, санасының белсенділігі, оның мәні мен іс-әрекеті орнығады.

«Технологиялық мәдениет» ұғымын зерделеген әдебиеттерді талдау жасау, заманауи феноменнің зерттеулердегі жаңа және маңызды жағын ашады. Академик П.Р.Атутов атап өткендей: «заманауи техниканы жетік меңгеру үшін, ең алдымен жоғары жалпы сауаттылық және мәдениет барлық техникалармен негізделген, табиғаттың заңдарын пайдалануды терең білуді талап етеді», - деп атап көрсетеді [3. 60].

«Технологиялық мәдениет» ұғымына адамның қоғамдағы азамат, жұмысшы, жеке кәсіпкер, отбасы мүшесі ретінде тұтынушы және оқушы орындайтын функциялары ескеріледі. Оның төмендегідей құраушылар: еңбек, графикалық, дизайндық, ақпараттық, кәсіпкерлік, адами қатынастар, экологиялық, үй, тұтынушылық, жобалау мәдениет.

Аталған мәдениет құраушылары ішінде бастауыш сыныптан басталып, назарға алынатындарының ішіндегісі, ол – еңбек мәдениеті. Ал, оқушылардың еңбек мәдениеті дағдылары қалыптасуымен байланысты көрсеткіштерге төмендегілер жатқызылады [4]:

1. Жұмыс орнын дұрыс ұйымдастыру мен ұстау.

2. Жұмыстағы технологиялық тәртіпті сақтау.
3. Жұмысты жоспарлай алу.
4. Еңбек қауіпсіздігі ережелерін және санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтау.
5. Қоғамдық меншікке ұқыпты қатынас жасау.
6. Өзінің жұмыс уақытын, материалдарды, электр энергиясын үнемді жұмсау.
7. Еңбек тәртібін, шеберханадағы ішкі ережені сақтау.

Технологиялық мәдениет білім, іскерлік және жеке тұлғалық басты сапаларды қамтиды [5.137-142]. Технологиялық білім – бұл технологиялық әлемді тану үдерісінің нәтижесі және соған сәйкес ұғымдардың, түсініктердің, талқылаулардың және ой қорытындыларының адамның санасында көрінуі. Оқушыларға базалық технологиялық ұғымдарды білу қажет: технология, технологиялық орта, технологиялық үдеріс, іс-әрекеттің қайта түрлендіруші тәсілдері және т.б. Одан басқа олар материалдық және рухани өндірістің прогрессивті технологиялары және адамның өмірлік іс-әрекетінің негізгі формалары жөнінде түсінікті алуы қажет.

Технологиялық іскерлік – адамның меңгерілген ғылыми білімдер негізінде қайта түрлендіруші іс-әрекетті игеруі. Оған өзінің іс-әрекетін жоспарлау, оның нәтижесін және тиімділігін болжау және бағалау, өз бетінше қажетті білімдерді алу, графикалық жұмыстарды орындау, технологиялық ортада, жұмыс орнында және тұрып жатқан ортада дизайн-талдауды жүзеге асыру, өзінің кәсіптік жарамдылығын анықтау іскерлігі жатады.

Технологиялық басты сапалар – бұл адамның түрлендіруші іс-әрекетін нәтижелі игеру үшін қажетті қасиеттер. Оған жоғары кәсібилік, тапқырлық (іскерлік), кәсіби жұмылушылық, шығармашылық белсенділік, жоғары жауапкершілік және тәртіптілік, өзінің кәсіби-технологиялық білім мен іскерлігін ұдайы жетілдіруге деген қажетсінуі сияқты сапалар жатады.

Сондай-ақ технологиялық мәдениет төмендегідей сапалық қасиеттерді қамтиды: тәртіптілік (жұмыс ережелерін орындау, еңбектегі мінез-құлық ережелерін орындау, жұмысты аяғына дейін жеткізу), еңбек сүйгіштік (еңбекке және еңбек адамына қатынасы (еңбек және еңбек адамы жөніндегі білім мен түсінігі, қоғамдық игіліктерге ұқыпты көзқарасы), өзінің еңбегіне қатынасы (оқушылардың еңбегі жөніндегі білім мен түсінігі, қиындықты жеңудегі табандылығы)); қоғамдық-еңбек белсенділігі (көпшілік игілігі үшін ұйымдық еңбекке дайындығы

(ұжымдық еңбекке қатынасы, еңбектегі ұжымға қатынасы), еңбектегі өз бетінше іс-әрекет етушілік (мақсат қою, орындау, жұмыстың барысын бақылау және бағалау, еңбек нәтижесін бағалау), еңбекке шығармашылық қатынасы; Еңбек тәртібін бұзушыларға және еңбектегі ұқыпсыздыққа теріс қатынасы, қоғамдық игіліктерге); Тәртіптілік (жеке тұлғаның басты сапасы, қоғамдық ұстанымдарды және мінез-құлық нормаларын мүлтіксіз орындаудың қатаң көрінісі, қатаң тәртіптегі әдет, заңдарды сақтау мен қоғам қызығушылығы үшін жеке тұлғаның мойын ұсынуы).

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері жоғары оқу орындарында 5В010200 – «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы бойынша әзірленген жоғары кәсіптік білім стандарты негізінде даярланады [6]. Аталған мамандықтың білім стандартына сәйкес «Бастауыш мектепте еңбекті оқыту теориясы мен технологиясы және практикумы» оқу оқу пәнін зерделейді [7]. Аталған пәннің мазмұнында төмендегідей тақырыптар технологиялық мәдениет қалыптастыруға бағытталған деп білеміз: материалдар мен еңбек әрекетіне сипаттама беру, бұйымдар жасау технологиясы; Халықтық сәнді-қолданбалы өнер (көркем еңбек); Тұрмыстық еңбек.

Сондай-ақ болашақ бастауыш сынып мұғалімдері аталған пән бойынша тәжірибелік жаттықтыру сабақтарын төмендегідей тақырыптар бойынша зерделейді:

1. Қағаз және қатырмақағазбен жұмыс түрлері.
2. Тоқыма материалдармен жұмыс жасау.
3. Техникалық үлгілеу.
4. Папье-маше жасау техникасы.
5. Сабаннан жасалынған ойыншықтар.
6. Ермексаз және сазбалшықпен жүргізілетін сабақтардың ерекшеліктері.
7. Фольга мен қаңылтырдан бұйымдар дайындау.
8. Сәнді-қолданбалы өнер түрлері.
9. Тұрмыстық еңбекті ұйымдастыру.
10. Қоғамға пайдалы еңбек түрлері.

Қарастырылған тақырыптар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің еңбек іс-әрекетіне байланысты технологиялық мәдениетінің құраушыларын толықтай қамтиды деп білеміз.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің еңбекке баулу бойынша технологиялық мәдениетін студенттердің өздік жұмыстарының төмендегідей тақырыптары толықтыра түседі: Матамен жұмыс. Тігістің түрлері. Оқушыларды политехникалық еңбекке даярлау. Тоқыма

материалдармен жұмыс. Табиғи материалдармен жұмыс істеу ерекшеліктері. Қауіпсіздік техникасының ережелері. Еңбекке баулу сабақтарындағы шығармашылық жұмыс түрлері.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің технологиялық мәдениетін еңбекке баулу пәні мазмұнындағы «Қағазбен және картонмен жұмыс істеу» тақырыбына сәйкес төмендегі етіп оқу материалдарына сәйкес көрсетуге болады (Оқушылардың технологиялық мәдениетінің мазмұнына сәйкес).

Материалтану оқу материалдары бойынша: Қағаздың маңызы, түрлері; қасиеттері: қалыңдығы, тығыздығы, беріктігі; материалдық қасиеттері: иіледі, бүктеледі, кесуге, тігуге, бояуға, жазу жазуға, сурет салуға, таңба басуға болады; қағаз түрлері (сурет салып, сызба сызатын). Қағазға тән қасиеттер: беріктігі, ылғал тартқыштығы; картон туралы мағлұматтар. Оның қасиеттері; бұйымдардың қырларын, жақтарын қағазбен желімдеу арқылы беріктігін арттыру. Бұйымдардың пайдаланылуына қарай қағаз және картон іріктеп алу;

Графикалық (бейнелеу) мәдениеті бойынша: ақ қағаз бен түсті қағаз; қарапайым фигуралардың техникалық суреті. Бүктеу сызығын анықтау; бұйымдардың үлгілері бойынша көлемін анықтау формасы. Призмалы бұйымдардың техникалық суретін (нұсқасын) оқу; қағаз және картоннан жасалған қарапайым көлемді бұйымдардың техникалық суретін (нұсқасын) оқу тәсілі;

Техника, құрал-жабдықтар, біріктіретін материалдар бойынша ұғымдар: қайшы, желім; құралдар мен аспаптар – сызғыш, бұрыштық, қосымша тақта, пышақ, пресс, кітап түптеу жиынтығы. Құралдарды қолдану және олармен жұмыс істеу әдісі; қағаз және картонмен жұмыс кезінде пайдаланатын құрал мен саймандар: пышақ, циркуль, аралық-сызғыш, қосымша тақтай, металл сызғыш, таптағыш, пресс (құрылысы, жұмыс тәсілдері, сақтау және қауіпсіз жұмыс істеу ережелері); құралдар мен аспаптар – циркуль, біз, тескіш, балға.

Технологиялық іс-әрекеттер: қағазды бүктеу әдісімен қарапайым бұйымдар дайындау операцияларын; Әшекей қағаз жапсырылған картонмен жұмыс тәсілдерін орындау.

Ұйымдастыру іс-әрекеттері: жұмыс орнымен танысу. Қауіпсіздік және санитарлық ережесі; еңбек қорытындыларын қадағалау. Жұмыс тәртібі, жұмыста ұйымдастыра білу және қауіпсіз жұмыс істеу; қауіпсіз жұмыс жасау ережесін орындау.

Экономикалық білім элементтері: материалды үнемдеу; бұйымдар

сапасына қойлатын талаптарды ұғыну; материалды үнемдеу.

Экологиялық білім элементтері бойынша білімі мен іскерлігі: қоршаған ортаны аялау.

Осы аталған технологиялық мәдениет құраушыларын бастауыш сынып оқу үдерісінде «еңбекке баулу» пәнін оқытуды жүзеге асыру тиіс.

1-4 сыныпқа арналған еңбекке баулу бағдарламаларындағы негізгі тақырыптар [8, 9]:

1. Өзіне-өзі қызмет ету.
2. Ауылшаруашылық еңбегі.
3. Қағаз. Қатырма қағазбен жұмыс. (4-сыныпта «Техникалық еңбек (Ағаштан, т.б. әр түрлі материалмен жұмыс)» тақырыбы).
4. Құрастыру (4-сыныпта «Техникалық үлгілеу» тақырыбы).
5. Көркем еңбек (1-2-сыныпта «Ермексазбен жұмыс» тақырыбы).
6. Матамен жұмыс.
7. Қолданбалы қолөнер.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің технологиялық мәдениетін қалыптастыру негізінен оқу пәні бойынша оқу жұмыстарын ұйымдастыруға; мұғалімнің даярлығына, білімгерлердің бейімділігіне және оқу материалдық базаға тікелей байланысты деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мәдениеттану терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – 200 б.
2. *Тарасенко Н.Ф.* Природа. Технология. Культура. (философ.-мирововзр. анализ) – Киев.: Наук. Думка, 1985. – С. 255-163
3. *Атуттов П.Р.* Политехнический принцип в обучении школьников. – М.: Педагогика, 1976. – С.192 - 60.
4. Соединение трудового обучения и воспитания учащихся с производительным трудом: (Из опыта работы). /Под ред. Л.П. Шило. –М.: Просвещение, 1983. – 176 с.
5. *Ортаев Б.Т., Әлімбаева С.Ш., Ашықбаева Г.* Оқушылардың технологиялық мәдениетінің мазмұны. «Қазіргі заманғы ҰКББЖ инновациялық даму перспективалары мен мәселелері» атты ХҒПК еңб. жинағы. I-том. – Алматы: АГТУ, 2009. -268 б.].
6. 5В010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы ҚР МЖМБС (ҚР МЖМБС 6.08.012-2009). Астана, 2009. 24 б.
7. «Бастауыш мектепте еңбекті оқыту теориясы мен технологиясы және практикумы» пәнінің типтік оқу бағдарламасы. Алматы: Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. 2006. -6 б.
8. *Күтпейіс Ж.* «Еңбекке баулу» пәнін оқыту әдістемесі (1-4 сынып). -Алматы «Дарын» 2005. – 256 б.
9. *Сатқанов О., Нұрсейітова С., Сатқанова Г.* Еңбекке баулу бағдарламасы (1-4 сынып). – Алматы. РОНД, 2003. – 20 б.

ТАРИХ

Қ.МӘМБЕТОВ

филология ғылымдарының кандидаты
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

ЕЛБАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІ

В статье рассматривается роль Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в укреплении единства тюркских народов.

The article deals with the role of President of Kazakhstan in the strengthening of unity the turkic peoples.

Түріктер ерте заманнан бастап өркениетті мәдениеттің іргетасын қалап, өздерінің саяси және мәдени жетістіктерін Еуропаға таратқан. «Еуропа елдерінің соңғы 500-ге жақын жылдарда алға өрлеуіне Шығыс халықтары өздерінің айтарлықтай әсерін тигізгеніне тарих ғылымы куә» [1. 9].

Белгілі түріктанушы ғалым Л.Н.Гумилев: «Қағанаттың шекарасы батыста Византиямен, оңтүстікте Персиямен және Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен шектес созылып жатқандықтан да, ол елдер тарихының қиын-қыстау кезеңдерінің ... түркі мемлекетінің тарихымен тығыз байланыста болуы әбден табиғи нәрсе еді... Батыс пен Шығыстың өзара қарым-қатынас жасауына шетсіз-шексіз кең дала мен созылып жатқан биік таулар кедергі жасады. Тек соңғы кезде ағаш арбаны алмастырған металл және жүк тиейтін әбзелдердің ойлап табылуы ғана керуендердің шөлді алқаптар мен қиын-қыстау асуларды салыстырмалы түрде алғанда едәуір басып өтуіне мүмкіндік берді» [2. 148].

Ұлы Жібек жолы ертедегі байланыс тәсілдерінің бірі болды. Ол тұрақты дипломатиялық және сауда-саттық қарым-қатынас жасалатын күре жол қызметін атқарып келді. Қытай жібегі тиелген керуендер шығыстан батысқа қарай, ал Орталық Азиядан, Таяу және Орта Шығыстан, Жерорта теңізінен тауар тиелген керуендер батыстан шығысқа қарай тап осы түркілердің жерін басып өтетін. Бұл байланыс көпірінің маңызы дүниенің екі бөлігі арасындағы материалдық ауыс-түйіспен ғана шектеліп қалмай, оның шеңбері өте-мөте алысқа кетіп жатты. Ол алуан түрлі мәдениеттер мен халықтарды бір-бірімен байланыстырып, сонау ежелгі заманнан бері идеялар алмасудың тұрақты да маңызды факторы ретінде қызмет етіп келді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, ХХІ ғасырда «Түркі әлемінің

көшбасшысы» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» күре жолының құрылысын жүргізіп, мәдени, саяси, экономикалық қарым-қатынастың нығайыуына, түркі мәдени өркениетінің дамуына зор ықпалын тигізуге зор мүмкіндік жасап отыр.

Түркі әлемінің бірлігін, ынтымағын сақтауда барлық күштерін, саналы еңбегін жұмсаған ал-Бумынь, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты мемлекет қайраткерлерінің қажырлы еңбектері бүгінгі ұрпаққа үлгі, өнеге.

Тарихта: «Білге қаған – халқын, ұлтын сүйетін, халыққа ұнайтын; Күлтегін – соғыс өнерінің ұстазы, оған қарсы тұратын күш жоқ деп, ал Тоныкөкті – беделді, білімді және жоспарлы кісі деп сипаттайды» [3.7].

Ал-Бумын, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк сияқты ақылды зиялылар түріктерді бірлестіру үшін Көктүрік мемлекетінің сыртқы, ішкі жауларымен күрес жүргізді. Білге қағанның мемлекет басқарудағы көрегенділігі мен парасаттылығы ерекше аңғарылады. «Тарихымыздың ерекше тұлғаларының бірі Білге қағанның тартымды ерекшеліктері бар. Тек тарихи оқиғалар тұрғысынан емес, түркі тілі жағынан да құнды қазына болып есептелетін Күлтегін жазбасы, мазарының ішкі қабырғалары, оның ержүректілігін, ерлігін, батырлығын бейнелеген әшекей «барқы» көріністермен кестеленген. Осы жазбалардың мағынасы әкесінің баласына деген, ұрпақтан ұрпаққа деген насихаты, рухани ескертулері сияқты. Оның ішінде Білге қағанның өсиеті айрықша орынға ие. Ол 40-қа жақын бөліктерден құрылған. Олардың ішінде Білге қаған түркі әлемінің бірлігіне айрықша көңіл бөлген. Бұл жерде тек Түрік халқының өмір сүру жолдарын көрсетумен бірге мемлекет философиясын да жазып, айқындап кеткен. Түріктердің нанымы және құқық жүйелері баяндалған, әлеуметтік жағдайы және экономикалық іс-әрекеттердің ел үшін маңызды жақтары айтылған. Білге, Тоныкөк және Күлтегін жазбалары ешбір халықта кездеспейтін тарих, әдебиет, әлеумет, дін және құқықтық сипатын қамтиды» [3.18].

Түркі халқын жан-тәнімен сүйген Білге қаған – халқына шын берілген ұлы тұлға. Өзінің жасаған көп жорықтарында көптеген жерлерді бағындырып, Көктүрік мемлекетін күдіретті күшке айналдырып, халқын байлыққа жеткізгендігін былай тұжырымдаған: «Тәңірдің бұйрығы үшін халқымның көзінің көрмегені, құлағының естімегені үшін күннің шығысына, күннің батысына, күндізге, түнге

жеткіздім. Алтынның сарысын, күмістің ағын, жібектің тазасын, аттың айғырын, нәжістің қарасын, тиынның көгін түрік халқына енгіздім» [4. 8].

Білге қаған халқына сүйеніп, сеніп игілікті істерді атқарғанын түрік халқының батырлығын, оның өмірді бағалай білетінін және өзінің халқына шексіз сенетіндігін төмендегідей қысқа тұжырымдаған: «Ей, Түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей, сенің мемлекетінді, әдетінді кім жоя алады» [3.9], – деген. Бірлескен, ынтымақта жасаған түркі халқын жеңетін жер бетінде күш жоқ екенін баяндайды.

«Елдің атын ер шығарады, ердің атын ел шығарады» деген ұлы сөзге жүгінсек, тартысқа толы сол бір арпалыс тұсында тұқым тұяғы құрып кетуге айналған ұлысының басын біріктіріп, елдікке жеткізген ерлердің бірі, түркі халқын өзге ұлттар мен ұлыстардың деңгейіне көтеріп мойындатқан – Бумын қаған. Ол:

Кедей халықты бай қылдым

Аз халықты көп қылдым [5], – деп тасқа мәңгі жаздырды.

Түркі халқының бақыты жолында күші мен білімін сарп еткен Тоныкөк:

Түнде ұйықтамадым

Күндіз отырмадым

Қызыл қанымды төктім,

Қара терімді ағыздым.

Күш-қуатымды аямадым [5], – дейді, яғни түркі халқы үшін «Түнде ұйықтамай», «Күндіз отырмай», «Қызыл қанымды төктім», «Қара терімді ағыздым», «Күш-қуатымды аямадым» деп түркі әлеміне мәңгі өшпес өсиет қалдырды.

Түркі халқының күші, олардың бірігуінде, ынтымағында екені айдан ақиқат, бұлжымас қағида. Ынтымағы бір болса, мемлекеттеріне, жерлеріне ие болатын болса, Түркі халқының мәңгілік еркін өмір сүретіндігі ғұламалар сөзінде ерекше айтылады.

Түркі әлемін бірлестіруге барлық күштерін, саналы еңбектерін жұмсаған ал-Бумын, Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк бабаларымыздың ел бірлігін сақтауда жүргізген қажырлы істерін дамытуда Елбасының атқарып отырған еңбектері орасан. Ол – халқын сүйген ұлы тұлға. Елбасы: «Садаған кетейін, айналайын халқым! Сенің мүддең жолында бойда қуат, ойда нәр, бәрін аянбай сарп етуге пейілмін» [4], – деп қаған өсиеттерін қуаттай түседі.

XXI ғасыр Әлем Түркілерінің бірлесу ғасыры болуы тиіс. Түріктер дербес мемлекет құрып, ұлттық экономикасын, мәдениетін дамытып, өзіндік бет-бейнесіне ие болды. Түркі халықтары тек интеграциялық қарым-қатынасы арқылы қайта жаңғырған мәселені шеше алады. Түркі тектес үлкенді-кішілі халықтар жан-жақты дамып, барған сайын бір-бірімен қарым-қатынастары нығая түсуі тиіс. Осы байланыстар саяси, экономикалық және мәдени, ғылыми бағыттарда іске асуы керек.

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың салиқалы саясатының нәтижесінде бұл жұмыстар нәтижелі жүзеге асуда. Елбасының көп ұлтты халқымыздың бірлігін сақтауда көп жұмыс атқарып жатқаны баршамызға мәлім. Соның ішінде Елбасы Түркі халықтарының бірлігіне айрықша көңіл бөлуде. Халықтардың бірлігін сақтау бабалар өсиетімен сабақтасып, сол өсиетті іске асыру – Түркі халықтарының қасиетті борыштарының бірі.

Елбасының «Тарих толқынында» (1999) кітабында «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі қадам Ортаазиялық Одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну деңгейіміздің көтеріле түсетіндігі сөзсіз. Менің ойымша, мұндай ықпалдастық құрылымдарының есігі түркі халықтарына, тіпті түркі емес халықтарға да әрқашан айқара ашық болуға тиіс. Өйткені, өзгелерден іргені аулақ салу мәдени томаға-тұйықтыққа және тоқырауға ұрындырмай қоймайды» [б.121-122], – дейді. Елбасы әрбір мәдениет өркениеттердің бір-бірімен жанасып, ортақ тіл тауып араласуы арқасында ғана өзінің дербес тұтастығы мен ұқсастығына қайта қол жеткізе алатындығын, сондай-ақ көрші және Еуропа елдерімен мәдени, экономикалық байланыста қатар өмір сүргенде ғана толағай табысқа жететіндігін ескертеді. Елбасының бастамасымен «Еуразиялық Экономикалық Одақтың» құрылуы осының дәлелі.

Қазіргі түркі әлемі уақыт өткен сайын өзара тығыз бірлесе түсіп, өзінің мәдени мүмкіндіктерін танытуы тиіс [б. 119].

Елбасы ата-бабалар мен болашақ ұрпақ алдындағы борышын да ұмытпайды. «Біз өзіміздің бұған дейінгі дүниеден өткен ата-бабаларымызды, болашақта дүниеге келетін ұрпақтарымыздың алдындағы, адамгершілік-имандылық алдындағы борышымызды

жалпыға бірдей ортақ мәдениетінің өзара ұқсастығын сақтап қалып, соны саялағанда ғана адал өтей алатын боламыз» [5.120]. Бабалар өсиетін болашақ өркен жайып келе жатқан ұрпаққа уағыздау, үйрету, жеткізу – бүгінгі түркі халықтарының адамгершілік, парасаттылық борышы.

Тарих әрбір түркі халқы түркілердің мәдени әлеміндегі бөлінбейтін құрамдас саласы екенін барған сайын көз жеткізе дәлелдеп берді.

Тарих уақыт зымырап өткен сайын мәдени геоландшафттағы жасыл жазираны мекен еткен Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық, саяси рөлінің арта түсуі нәтижесінде оңды өзгерістерге жетіп дамуда.

Елбасының Түркі халықтарының болашағын ойлап, болжаған көреген саясатының нәтижесінде 1999 жылы шыққан «Тарих толқынында» атты кітабында Түркі халықтарының мәдени, экономикалық, саяси байланысы туралы жазған толғаныстары бүгінгі таңда іс жүзіне асуда. Атап айтқанда, ТүрікПА, ТЫМ-кеңесі, ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы құрылымдарының және Түркі әлемінің мәдени байланысы, бірлігі мен дамуына байланысты басқа да атқарып жатқан жұмыстарды ерекше атауға болады. Түркі әлемінің бірігуі, Түркі әлемінің гүлденуіне ықпалы зор.

Қорыта айтқанда, Түркі әлемі өкілдерінің қазіргі ұлттық сана-сезімінің деңгейі бұл міндетті ойдағыдай шешуге мүмкіндік береді. Әлем түркілерінің мәдени байланысы, бірлігі мен дамуы ХХІ ғасырда әлемдегі өркениеттің қарыштауына зор ықпалын тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шәлекенов В.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. –Алматы: Қазақ университеті, 2003, –289 б.
2. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. –Алматы: 1994, –500 б.
3. Білге қағанның өсиеті. –Түркістан, 2001, –250 б.
4. Назарбаев Н. Әділеттің ақ жолы. – Алматы: Қазақстан, 1991, –288 б.
5. Кіші Орхон Енисей. (Енисей) жазбалары «Бумын қағанның өсиеттері» /Аударма М.Жолдасбековтың «Асыл арналар» кітабындағы мәтіні бойынша берілді.
6. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1992, –296 б.

С.ӘБУШӘРІП

философия ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ.МӘМБЕТОВ

филология ғылымдарының кандидаты

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРЛІГІН НЫҒАЙТУ – ТАРИХИ ҚАЖЕТТІЛІК

В статье обосновывается историческая необходимость укрепления единства тюркских народов.

The article deals with the historical necessity of unity strengthening of Turkic peoples.

Тарих қатпарына үніле тереңдеген сайын осы халықтардың шаруашылығы мен тұрмысында, қоғамдық құрылысында, мәдениеті һәм өнерінде ғажайып ұқсастық, бір тектілік барын көреміз. Меладқа дейінгі 1 мыңжылдықты алайықшы. Апайтөс өлкені соғдылықтар, хорезмдіктер, сақтар массагеттер тәрізді туыстас түрлі үрім-ұлыстың мекендегені мәлім. Ал енді, қазіргі оңтүстік және батыс Қазақстанның көп уақыт бойы хвайриезм (немесе Хорезм – шуақты жер деген мағынаны білдіреді – С.Ә.) мемлекетінің құрамында болғанын біреу біліп, біреу білмес те. Ол елдің заманында тілі – бір, әліпбиі – ортақ еді.

Орта Азиядағы атақты келтеминар, табизабияқ мәдени үрдістерінің іздері қазақ жерінде де сайрап жатыр. Ал, андрон мәдениеті жөнінде тәптіштеп жатпай-ақ қояйын.

Зады, Түркістандықтардың түп негізінің бір екендігін дәлелдейтін мысалдар көп. Қазақ халқының зәузаты саналатын кейбір ру-тайпаның өзбектерде де, қарақалпақта да, башқұртта да кездесетінін еске алайықшы. Сол сияқты Қорқыт ата, Алпамыс батыр, Ер Төстік сияқты аңыз-ертегілерге елең етпейтін түркі халқы жоқ. Ежелгі мәдениет жауһарлары – Ж.Баласағұнның «Құтадғу білігін», М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түркін», А.Йассауидің «Диуан-и-хикметін», сондай-ақ, тарихи-шежірелік әдіпте жазылған Қ.Жалайыридің «Жамиғи-тарихи» және М.Хайдаридің «Тарих-и Рәшидиін» тегі түркіліктердің бәріне ортақ мирас дейміз.

Түркі халықтары сыртқы жауларға, атап айтқанда, біздің дәуірімізге дейінгі VI ғасырда ахманилықтарға, одан соң грек-македон басқыншыларына тізе қоса қарсы шығып, тойтарыс бергені де тарихта қатталған...

Ел ішінде партиялардың көбейіп, қоғам өміріне батыл араласып жатқандығы саяси жаңғырулардың шарапаты, санамыздың сілкінісі шығар. Бірақ рухани, экономикалық тұтастық болмайынша біз азуын айға білеген қуатты елдермен ешқашан да терезе теңестіре алмаймыз. Өзіміздің «Азат», «Желтоқсан», Халықтық конгресс ұйымдарының жумхуриятымызды шынайы тәуелсіздікке жеткізіп, көші-қон, азаматтық туралы заң қабылдатуға деген құлшыныстары құптарлық. Біздің айтарымыз – есімізді енді жиып, егемендігімізді көсеп жатқан шақта тегі бір түркі халықтарының сол баяғыша сиырдың бүйрегінде бөлшектеніп қалуының опа таптырмайтындығы еді.

Өткен тарихтың бізге берер тағылымы мол. Жоңғар шапқыншыларының, Ресей отаршыларының тіміскі әрекеттерінің, «бөліп ал да билей бер» деген саясатының кесірінен бір кездері гүлге оранған Түркістан өлкесі соңғы жүзжылдықтарда күл бораған медиен мекенге айналғанын білеміз. Азғыруға еріп, айдап салуға көнгендігінен түркілер көне мәдениетінен, сән-салтанатынан айырылды, олардың рухы әлсіреп, қоғамдық-саяси даму қарқыны тоқырап қалды.

Талай ғасыр тар жол, тайғақ кешуді маңдайына жазған тағдырлар жұрттың Кеңес өкіметінің тұсында да көрген теперіші аз емес. Жалаң интернационалшылдық саясатының тақсіретін тартып, тілі мен ділін, Махатма Ганди айтпақшы, басты байлығы – халықтық рухын жоғалтып ала жаздады. Төскейде – малы, төсекте – басы қосылған ағайын жұрттың арасына әзәзіл кіріп, олардың өзара қарым-қатынасының, рухани, мәдени сабақтастығының тіні жіңішкеріп, үзіле бастаған еді.

Өткенге – салауат, келер күнге аманат етеріміз – отаршылдық езгінің тезі Орта Азия мен Қазақстан халықтарының табиғи туыстығын, бір-біріне риясыз ұмтылысын жоққа шығарып, бәрібір жойып жібере алмапты. Оған да шүкіршілік.

«Пантүрікшілдік», «панисламшылдық» деген қара бояу жағылып, қапасқа тығылса да, таң қараңғысында туар Үркердей қасиет дарыған ағаларымыз бізге бір сөнбес маздақ – арман-аңсар тұтатып кетіпті. Ол – Түркістан еді. Түркі халықтарының іргелі елге айналып, ұлт болып ұйысуы еді.

Ендігі мұратымыз – осы халықтардың зәуаттық туыстығын, рухани бірлігін уағыздап, жумхурияттардың арасындағы төте шаруашылық қатынастардың орнығуына атсалысу болмақ. Келешекте конфедерациялық (немесе федерациялық) негізде аталмыш аймақты

қамтитын біртұтас Түркістан мемлекеті құрылса игі. Ол үшін қазірден бастап бірегей әліпби, ортақ астана таңдау мәселесіне көңіл бөлуіміз керек. Осы этникалық ортаға ұйысу, табиғи түрде кірігу арқылы түбінде әлемдік өркениетке оң ықпалын тигізерлік ортақ саяси-мәдени бірлестік құру қажет-ақ.

Орталық Азия мемлекеттеріне кезінде КСРО құрамына кірген Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түркіменстан жатады. 4 млн шаршы километр аумақты алып жатқан бұл мемлекеттер – пайдалы кен қазбаларына бай өлке. Батыс пен Шығыс елдерінің қызығушылығын тудырып отырғандығы да анық. Бүгінгі күні Орталық Азия аймағы жаһандық нәм әлемдік саяси картадан өз орнын іздеуде. Аймақ тұрақтылығы мен үдемелі дамуының басты жолы – аймақтық ықпалдасуды Қазақстан сыртқы саясатында жаһандану қауіптеріне қарсы тұрудың ең тиімді тәсілі ретінде таңдап отыр. Бұл үдеріс су-энергетикалық қорларын және транзиттік-көліктік әлеуетін ұтымды пайдалану, аймақтық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін құру, лаңкестікке, діни экстремизмге және есірткі бизнесіне қарсы күресті біріге отырып шешуге мүмкіндік береді. Орталық Азиядағы ықпалдастық үдерісі 1994 жылы Орталық Азия Одағын құрудан басталды. Оның негізі Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан мемлекеттері арасындағы Біртұтас экономикалық кеңістік құру туралы (БЭК) жасалған келісімшартпен қаланды. Аймақтық ықпалдастықта 1997 жылы Бішкек қаласында қол қойылған Мәңгілік достық туралы келісімшарттың маңызы зор. Келісімшартта өзара қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен халықаралық аренада өзара қарым-қатынасты орнату мәселесі басты орынға қойылған [1, 354].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасының арасындағы әскери саладағы ынтымақтастық туралы Шарт та жасалынды.

Аймақтық өзара қарым-қатынастағы қарама-қайшылықтарға байланысты Орталық Азия ынтымақтастық жобасы бірнеше мәрте қайта қаралып, аймақтық құрылымдар жетілдірілді. Нәтижесінде, 1998 жылы Орталық Азия Одағы Орталық Азиядағы экономикалық қауымдастыққа айналды. 1996 жылдан Ресей, 1999 жылдың шілдесінен Грузия, Түркия және Украина бақылаушы мәртебесіне ие болды. Орталық Азиядағы экономикалық қауымдастыққа 1998 жылы Тәжікстан қосылды. Ал 2001 жылы Орталық Азиядағы экономикалық қауымдастық Орталық Азия ынтымақтастық ұйымына (ОАБҰ) айналды.

ОАЫҰ шеңберінде президенттер халықаралық су-энергетикалық консорциум және есірткіге қарсы коалиция құру туралы шешім қабылдады. 2004 жылы Душанбе қаласында өткен Орталық Азиядағы ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер басшылары кеңесінің отырысында ұйымға Ресей Федерациясы қосылды [1. 354-355].

Бұдан бұрын, яғни 2002 ж. Қазақстан Республикасының, Ресей Федерациясының, Түрікменстанның және Өзбекстан Республикасының Президенттері елдің экономикаларын серпінді дамыту, халықтардың тұрмыс деңгейін көтеру, газ саласындағы өзара тиімді сауда-экономикалық қатынастарды кеңейту мен тереңдету үшін қолайлы жағдайлар туғызу мүдделерін басшылыққа ала отырып, бірлескен мәлімдеме жасады [2].

2005 жылы ақпанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Орталық Азия мемлекеттерінің одағын құру туралы бастамасын аймақ басшылары оң қабылдады. 2005 жылы «Орталық Азия Ынтымақтастығы» ұйымына мүше мемлекеттер басшыларының саммитінде бұл аталған ұйым Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа бірікті [1.355].

2007 жылы қазанда Түркия президенті А.Гүлдің Қазақстанға сапарында Н.Ә.Назарбаев түркі тілдес елдердің парламентаралық ассамблеясын құру туралы өз ұсынысын білдірді. Қазақстан мен Түркия арасындағы сауда айналымы 1,5 млрд долларды құрап отыр. 2008 жылы кездесуде екі ел басшылары 2010 жылға дейін осы көрсеткішті 5 млрд долларға жеткізуге уәделесті. Қазақстан нарығында түрік капиталының қатысуымен 1674 кәсіпорын жұмыс жасауда. Жалпы түрік инвестициясының көлемі 560 млн долларды құрайды. Қазақстандағы екі қазақ-түрік университеті мен 27 қазақ-түрік лицейі білім беру саласындағы ынтымақтастықтың көрінісі болып отыр.

Түркия сыртқы саясатты дамыту үдерісінде Қазақстанды Орталық Азиядағы ең сенімді саяси және экономикалық әріптес ретінде таниды. Сонымен бірге екі ел арасында мәдени ынтымақтастық та жақсы жолға қойылған. Мәселен, 1992 жылы көктемде Стамбул қаласында (Түркия) түркітілдес мемлекеттер мәдениет министрлерінің I кездесуінде – Түрксойдың негізі қаланды. Ұйымның негізгі мақсаты – түркі мәдениеті және өнерін зерттеу және оны әлемдік деңгейде насихаттау. Ұйымды құрушы мемлекеттер қатарында: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Түркия және Өзбекстан республикалары бар.

Түрксой ұйымы шеңберінде түркі тілдес мемлекеттердің мәдениетін әлемге танытуда көптеген шаралар жүзеге асырылды. Қазақ жазушылары мен ақындарының танымал шығармалары түркі тілдеріне аударылды. Өнер күндері жыл сайын өткізілетін дәстүрге айналды. Түрксой ұйымының жетекшісі болып қазақ мәдениетінің жанашыры, қоғам қайраткері Д.Қасейінов сайланды [1, 359].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы (Жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына (бакалавриат) арналған оқулық. – Алматы: Раритет, 2010. –448 б.
2. Қазіргі Қазақстан тарихы. Хрестоматия. /Құрастырушылар: Т.С.Қаленова, А.Т.Серубаева, Ж.С.Абдраманов. Б.Ғ.Аяғанның ред. – Алматы: Раритет, 2010. –560 б.
3. Егемен Қазақстан. 2002. 2 наурыз.

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

А.БАЛТАБАЕВА

философия ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің профессоры

Қ.МӘМБЕТОВ

филология ғылымдарының кандидаты
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІ

В данной статье рассматриваются духовная культура, язык, религия и традиции тюркских народов.

This article deals with the spiritual culture, language, religion and traditions of the Turkic peoples

Түркі халықтарының фольклоры, тарихы мен мәдениеті, тілі, діні, салт-дәстүрлері мен ортақ құндылықтары, тәуелсіздігін алған түркі халықтарының бірігуі, жаңа даму жолына түсуіне рухани мәдениетінің ықпалы орасан зор.

Түркілер дүние жүзінің төрт бұрышына тараған, ескі тарихы, мәдениеті, әдебиеті дамыған Ұлы халықтар болып есептеледі. Кеңес Одағының кеңістігінде түркі халықтары саны жағынан славяндардан кейінгі екінші орында тұрса да, олардың тілдері өз дәрежесінде ұлтаралық қарым-қатынас құралының функциясын атқара алмады [1]. Түркі халықтары салт-дәстүрі, мәдениеті, діні, ділі, әдет-ғұрыптарынан, рухани құндылықтарынан айырылудың аз ғана алдында тұрды.

Кеңес Одағы ыдырап, егемендікке, тәуелсіздікке қолы жеткен түркі тілдес халықтардың экономикалық, тарихи, мәдени байланыстары өз жалғасын тауып, одан әрі дами түсуге бағыт алды.

ҚР президенті Н.А.Назарбаевтың «Тарих толқынында» кітабында: «Ұлы дала ерекше рух пен дүниетанымды қалыптастырды. Түркі рухының серпінді қажыр-қайратының түп-тамыры да осында жатыр. Мұның айқын көрінісін эпостық жырлардан, арғы ата-бабаларымыздың ұлан-байтақ дала төсіндегі көшіп-қонып жүрген бүкіл тіршілік-тынысынан, түйсік арқылы жұғысты болып отыратын салт-сана жиынтығынан аңғарамыз.

Түркі әлемінің эпостары – қазіргі түркі тектес халықтардың тарихы мен мәдениетінің біртұтас екендігін терең түсініп, жете сезіну үшін теңдесі жоқ құнды қазыналар. ...Эпостар олардың даму тарихындағы

небір қиын-қыстау кезеңдерде халқымен бірге жасасып, бірге сақталып келуі. Түркі әлемінің мұрагер ұрпақтары бір-бірімен өздерінің ерік-жігерінен тыс қол үзіп, көз жазып қалған тар замандардың өзінде де эпос түркі халықтарының басын біріктіруге қызмет етті» - дейді [2].

Тоталитарлық қатал заманның өзінде де түркілер өздерінің жалпы тарихи сана-сезім естелігін, рухани бірлігі мен жалпы мәдени тұрғыдан алғандағы ұқсастығын сақтап қала білді. Яғни, түркі әлемінің рухани, мәдени қатынастары ғасырлардан ғасырларға жетіп, өзінің құндылығын арттыра түсті. Елбасының «эпос – түркі халықтарының басын біріктіруге қызмет етті» деген пікірі, бүгінгі тәуелсіздігін алған түркі халықтарының бірігуі мен дамуына қызмет ететіні даусыз. Елбасының бүгінгі таңда «түркі әлемін біріктірудегі» қағидаттарымен де сай келеді. Түркі әлемінің ерте дәуірден дамып келе жатқан рухани дүниелерінің тәуелсіздігін алған түркі халықтарының дамуына ықпалы зор.

Көшпенділердің сана-сезімі мен ақыл-парасаты өздері жаулап алған ғажайып өлке атаулының барлығындағы рухани қазыналарды толық қамтып игере білді. Мұны көшпелі халықтардың эпостары мен аңыздарының мазмұнынан анық аңғаруға болады. Олардың фольклорлық әлемінің географиялық шекаралары орасан зор. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырын терең зерттеген В.М.Жирмунский өзінің «Эпическое сказание об Алпамыше» и «Одиссея» Гомера» (Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. М., 1979) деген еңбегінде осы екі жырды сюжет жағынан ұқсас депті [3]. Бұл дәлел түркі әлемінің географиялық шекараларының орасан зор болғанын айғақтай түседі.

Түркі халықтарының рухани бай мұралары көзі ашық, көңілі ояу ақындардың, шешендердің, ойшылдардың игілігіне айналды.

Немістің ұлы ақыны Гете Шығыс поэзиясына ден беріп: «Шығыста жеті ұлы ақын бар. Солардың ең төмені менен анағұрлым артығырақ» [1], – деген болатын. Ал ұлы Абай сол Гете айтқан жеті ақынды атап-атап көрсетеді.

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу һөммәси
Мәдәт бер я шағири фәрияд [4].

Осыны ойлағанда, дүниенің қайсы бұрышында жасауына қарамастан озық ойлы адамдардың бірін-бірі түсінетіндігінде, асылды

асыра бағалай білетіндігіне таң қалмау мүмкін емес.

Шығыс әдебиеті мен мәдениетінің озық үлгілерін сіңірген Орта Азия мен Қазақстандай түркі тілдес халықтар тілдерінің ашылмаған сыры, айтылмаған ойы толып жатыр. Асан қайғы:

Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады,
Таза мінсіз асыл сөз, ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас, жел толқытса шығады,
Ой түбінде жатқан сөз, шер толқытса шығады [4],

деп дөп басады.

Түркі мақал-мәтелдері көне тарихтың куәсі ретінде түркі сөздік қорының құнарлы, нәрлі, шұрайлы, сымбатты, сұлу, маржан-меруерттерін сақтап келген тіліміздің мол қазынасы болып есептеледі. Ол ойымызды тереңдетіп, тілімізді байытумен келеді.

Түркі әлемінің рухани құндылығы, олар адамға терең ой салып, ғибрат береді. Халық ауыз әдебиеті адам тәрбиесі, қоғам мәселелерінен шет жырланған емес. Оның басты айтар ойы – халықты, адам баласын сүйе біл, еңбек пен ерлікті қастерле, досқа жылы, қамқор, дұшпанға берік бол, жас та болсаң елге ағалық көрсете біл, өмірден үйрен де, өрге, өнерге ұмтыл дейтін ғибрат.

Елбасының сөзімен сабақтай түссек: «Халықтың ауыз әдебиетінде, әсіресе, адамның имандылық мінез-құлық жүйесіндегі ізденістеріне ерекше көп көңіл бөлінген... адамның өзге біреулермен қарым-қатынасы, өмір мен өлім... адамның жарық дүниеге келуі, өсуі, ер жетуі, тіршілік етуі, қартаюы, жасы үлкендер мен кішілердің бір-бірімен қарым-қатынасы, ата-ана мен балалар арасындағы сыйластық, ақсақалдар мен жалпы жасы үлкендерге құрмет көрсету, өз руластарына қамқорлық жасап отыру сияқты қасиеттер тән болды» [2]. Мұның бәрі адам, әсіресе жас ұрпақ тәрбиесі үшін аса қажет болған.

Түркілер әлемінің тап ортасында адам тұрды, олар ең алдымен адамды құрмет тұтты. Адамдар әлемі адамзат – түркі рухының қасиетті жиынтығы. Орхон-Енисей жазбасында: «Жоғарыда зеңгір көк, төменде қара жер жаралғанда, олардың екеуінің арасында адам баласы пайда болды» [2].

Сонымен, түркілер адамзат әлемінің ұстын тірегі деп Адамды таныды. Тап сол адамның өмірі, құштарлыққа арман-мақсатқа, іс-әрекетке және түрлі оқиғаларға толы, жеке адамның өмірі мемлекеттің, қоғамның өмірімен етене тұтастықта қарастырылды. Сондықтан да тарихты нақты адамның өмірімен салыстыра отырып

түсінді [2].

Жыраулыққа, аңыз айтуға бейімі бар ақыл-парасаты мол адам халықтың рухани ақыл-ой қазынасын сақтаушы ақын болған.

Түркі тектес халықтарға ортақ мұра – «Қорқыт ата» эпосы. Қорқыт VIII ғасырда жасаған мәшһүр ақын, асқан күйші, ойшыл, данышпан адам болған. Қорқыт бабамыздың артында қалған мол асыл қазыналары «Қорқыт ата кітабында» жарияланған. Мысалы: «Тәкаппарлықты тәңір сүймес», «Ананың халқы – құдайдың хақы», «Әдепті сөйле де – тыныш отыр», «Дәулетті ұл – ошақтың қоры (байлық көзі), Дәулетсіз ұл – атаның көрі», «Қаратаудың басындай байлық жиса да, Бұйырғаннан артық ешкім ештеңе алмайды». Қорқыт бабамыздың артына қалдырған қай өнеге, тәлім-тәрбие – көпшілігі мақал-мәтелге айналып кеткен. Тақырыптары да сан түрлі, өмірдің барлық саласын қамтып жатады, оқыған кісіге ой салады [2].

Ата-бабалар армандап кеткен тәуелсіздікке қол жеткізген ХХІ ғасыр адамдары өз өмірлерінде Қорқыт ата айтып кеткен насихат сөздеріне құлақ түріп бойларына сіңірсе, алатын асулары да орасан болады.

Түркі халықтарының ертеден келе жатқан рухани эпостық жырлары «Қорқыт ата», Қыпшақ сөздігі «Кодекс куманикус» (IX ғ.), «Оғуз наме» (IX ғ.), Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігін зерттеген ғалымдар, солардың бәрін түркі тектес халықтарға ортақ мұра ретінде қарайды. Белгілі түрколог Э.Н.Наджип: «Түркі тектес халықтардың ертеректе жазба өркениетін қалыптастыруда бүгінгі татар, башқұрт, өзбек, қазақ, түркімен, әзірбайжан халықтарының ата-тегі бірі аз, кейбіреулері көп дәрежеде ат салысқан. Сондықтан аталған халықтар ертеректе жасалған әдеби ескерткіштердің заңды мұрагерлері болып есептеледі» [5], – деп жазған.

Көне түркі өлеңдерін мұқият зерттеп жүрген түрколог И.В.Стеблева: «Көне түркі поэмалар – түркі халықтар әдебиеті дамуының тарихын айқын көрсететін ерекше құбылыс...» [5], – дейді.

XX ғасырдағы қазақтың біртуар ақындарының бірі – Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» атты шығармасында:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,

Түркістан – ер түріктің бесігі ғой [6]

деп ақын жырлағандай Қожа Ахмед Иассауи Бұхарада Юсуф Хамаданидан діни білім алғаннан кейін, Түркістанға келіп, сол кезде

кең тараған софьлық, діни идеялардың насихатшысы болды.

Елбасы: «Қожа Ахмед Иассауи Орталық Азиядағы, оның ішінде Қазақстанда да барлық түркі халықтарына ұлттық рухани ілім жүйесін өрнектеп берді.

Түркі халықтарына исламды тарату ісінің басы ғана емес, сонымен бірге Тәңірге табынушылық пен ислам мәдениеттерінің өзара ықпал ету үрдісі де Қожа Ахмед Иассауи есімімен байланысты» [6], – деп жазды.

Қожа Ахмед Иассауидің «Диуани хикмет» («Даналық сөздері») түркі халықтарының тарихын, әдебиеті мен мәдениетін, этнографиясын зерттеуде маңызы аса зор. «Диуани хикметте» негізінен, еңбек, ауызбірлік, сыйластық, ананы, ұстазды сыйлау, жетім-жесірлерге жәрдем беру сияқты асыл қасиеттер уағыздалады. «Диуани хикметте»:

Ишарат еттім, дана болса мағына алсын,
Сөз өнерін өрнектедім нақыл қалсын.
Дүр гауһар лебізді есіне алсын,
Халымды айтып ғашықтарға берді, міне! [7]

деп аталы сөзді құрметтейді.

Қожа Ахмед Иассауидің «Диуани Хикмет» кітабын оқығанда, ғұлама ақын «заманның бар шындығын ашып айтқан, әділдік пен адамгершілік мұраттарын аңсаған және уағыздаған, халықты имандылық пен қайырымдылыққа шақырған. Ақиқат жолын іздеген және оны таба да білген данагөй, бөтуәлі, батагөй ақын. Оның негізгі шығармасы – «Хикметтер» жинағы. Бұл – әлемдік рухани қазынаға қосылған қымбат мұра» [1].

«Диуани хикметте»:

Хикметтерім айтылар адал пенделерге,
Ақиқаттың жолын іздеп шөлдегенге.
Әділет күші Шындықта, Адалдықта
Жол бермес қулық пенен аярлыққа...
...Білімнен бейхабарлар білмейді Алланы да,
Пірден безген биәдеп мұның бір айғағы да.
Хикметімді білімділер қолына алсын,
Мақсаттары ойға алған орындасын [7].

«Диуани хикмет» адамдарды адалдықтың, шындықтың, ақиқаттың жолын іздеуге және оны табуға шақырады. «Ақиқаттың жолын іздеп шөлдегендер» оқып сенім білдірсе, алға қойған мақсаттарына

жететініне нық сенім білдіреді.

Жоғарыда аталған еңбектер – түркі халықтарының ортақ мұрасы. Аталған еңбектер түркі халықтарының тілін, әдебиетін, тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін қалыптастыруда бағалы дүниелер екені сөзсіз.

Қорыта айтқанда, түркілердің мәдени мұралары, тәуелсіз еліміздің бірлігі мен дамуына қызмет ететін құнды асыл рухани қазыналар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Нұрмаханов А.* Түркі фразеологиясы. 1-кітап. -Алматы: Ғылым, 1998. –272 б.
2. *Назарбаев Н.* Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. –296 б.
3. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ фольклорының тарихы (Құрастырып, алғы сөзін жазған Т.Қоңыратбаев). –Алматы: Ана тілі, 1991. –288 б.
4. *Бес ғасыр жырлайды.* 2-том, А., 1989. -275 б.
5. *Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы /Құрастырушылар Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдықов.* –Алматы: Мектеп, 1967. – 204 б.
6. *Жұмбаев М.* Шығармалары. -Алматы, 1989. -173–176-бб.
7. *Қожа Ахмед Иассауи.* Хикметтер (Аударған және түсініктерін жазған – Ө.Жәмішұлы (Абраһмат Жамалиддин). -А., 1995. -6-б.

Е.О.АЛПЫСБАЕВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ИМАМ ӘБУ ХАНИФАНЫҢ ХАДИС ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ

В статье рассматриваются роль и место основателя ханафитского мазхаба имама Абу Ханифа в науке хадисов.

This article deals with the role and place of the Abu Hanifa, founder of the Hanafi madhab in the Hadith science.

Әбу Ханифаның хадис үйренуге маңыз беруі

Имам Ағзам Әбу Ханифа – Ислам әлеміндегі әйгілі төрт мазхабтың бірі – Ханафи мазхабының негізін салушы ғалым. Ол хижри 80 жылы Куфа қаласында дүниеге келген. Шын аты – Нұғман ибн Сәбит. Алайда, ол халық арасында «Әбу Ханифа» лақабымен танымал болған. Әбу Ханифа жас кезінде саудамен айналыса жүріп, Құран Кәрімді толық жаттаған әрі араб тілінің грамматикасы мен араб әдебиетін меңгерген. Ирак жеріндегі беделді ғұламалардан хадис тындап, фикх мәселелерін үйренген. Ол өзінің зеректігімен, ақыл-ойының ұшқырлығымен, парасаттылығы және адамгершілігімен танылған. Оның ғылым жолына түсуіне әйгілі ғалым Шағби ықпал еткен. Әбу Ханифа 18 жыл бойы Ирак жерінің атақты ғалымы Хаммад ибн Әбу Сүлейменге шәкірт болып, оның дәрістеріне қатысқан.

Деректерге көз жүгірту арқылы, Имам Әбу Ханифаның хадис үйренуге өте қатты көңіл бөлгенін көреміз. Ғалым Зәһәби «Сияру Ағламин-Нубәлә» атты еңбегінде Әбу Ханифаның хадис үйренуге ықыласпен мән бергенін және сол мақсатта бірнеше рет сапарға шыққандығын жазады. Ол аталмыш еңбегінде Имамның h.100 жылдан бастап бұл мәселеге қатты көңіл бөлгенін айтып өтеді [1.5/392]. Әбу Ханифа қасиетті Мекке қаласына сапар шегіп, сол жердің әйгілі ғұламасы Ата ибн Әбу Рабах және Нафиғтан хадис үйренген. Сондай-ақ ол Куфаға келген ғалымдардан да хадис тындап, оларды пайдаланып қалуға тырысқан. Надр ибн Мұхаммад әл-Қурайши әл-Марузидің айтуы бойынша Яхия ибн Сағид әл-Ансари, Хишам ибн Уруа және Сағид ибн Аби Аруба сынды ғалымдар Куфаға келгенде Әбу Ханифа: «Мына келген кісілерде біз тындайтын хадис табылып қалар, барып көріңдер» деп шәкірттерін хадис үйренуге үгіттеген [2. 328].

Имамның өзінен жасы кіші ғалымдардан арланбай хадис үйренуі оның хадис үйренуге өте қатты көңіл бөлгенін көрсетеді. Ашһаб ибн

Абдулазиз Әбу Ханифаның имам Маликтің алдында құдды әкесінің алдында тұрған баладай аса құрметпен тұрғанын көргенін жеткізеді [3. 47]. Міне бұл оның ілім мен ғалымдарға көрсеткен ізет-құрметіне және хадис үйренуге деген зор ықыласына айғақ болады. Ғалымның өзінен он үш жас кіші имам Маликтің алдында бұлай әдеп көрсетуін Пайғамбар (с.а.у.) хадисін құрметтеуі деп те түсіну керек.

Сол сияқты Имам Малик те Әбу Ханифаны құрмет етуден шет қалмаған. Оның мешітке дейін имам Әбу Ханифаның қолынан ұстап барғаны, мешіттің есігіне келгенде Әбу Ханифаға жол беріп, құрмет көрсеткені деректерде өтеді [2.328]. Бұлардан біз ғалымдардың бір-біріне деген құрметінің аса зор болғанын аңғарамыз.

Имам Шафиғидің айтуы бойынша, имам Малик өзінен «Әбу Ханифаны көрдің бе?» деп сұраған кісіге: «Иә, оны көрдім. Ол мына бағананы алтын десе, алтын екенін дәлелдеп шығатын адам еді» деп жауап берген [2.328]. Имам Маликтің бұлай жауап беруі Әбу Ханифаның оның назарында үлкен ғалым болғанын көрсетеді.

Әбу Ханифа өз заманының ең білгір ғалымы

Хафыз әс-Самғани «әл-Әнсаб» атты еңбегінде Әбу Ханифа жайлы былай дейді: «Әбу Ханифа өмірін ілім жолына арнады. Сол жолда өзгелер бағындыра алмаған биіктерді бағындырды. Ол Аббаси халифасы Мансұрдың алдына кіргенде, Иса ибн Муса Мансұрға оны мензеп: «Мынау осы күнгі жер жүзінің ең үлкен ғалымы» дейді» [3.15].

Хафыз әл-Миззи «Тәһзибуль-Кәмәл» атты еңбегінде Мәкки ибн Ибраһимнің Әбу Ханифа туралы: «Әбу Ханифа өз заманының ең білгір ғалымы еді» деген сөзін келтіреді [4. 10/451].

Қазылардың қазысы Әбу Юсуф: «Хадистің тәпсірін Әбу Ханифадан жақсы білетін ғалым көрмедім» дей келе, Язид ибн һарунның: «Мыңға жуық ғалыммен жолығып, олардың көбінен ілім жаздым. Солардың ішінде бесеуінен асқан фақиһ, бесеуінен асқан тақуа, бесеуінен асқан ғалым кісі көрмедім. Солардың алғашқысы Әбу Ханифа» деген сөзін риуаят етеді [3.15].

Хатиб Бағдади Ахмад ибн Мұхаммад әл-Бәлхиден Шәддәд ибн әл-Хақимнің: «Әбу Ханифадан асқан білгір ғалым көрмедім» деген сөзін жеткізеді [3.15].

Абдулла ибн Мубарак Хасан ибн Амараның Әбу Ханифаның тізелерінен ұстап тұрып: «Алланың атымен ант етейін, фиқһты сенен артық білетін және сенен артық қысқа да нұсқа жауап қайыратын ғалымды көрмедім. Талассыз сен фақиһтардың мырзасысың. Сен

туралы айтылған қауесеттердің барлығы көреалмаушылықтан айтылған сөздер» деп айтып тұрғанын көрдім дейді [3.15-16].

Хатиб Багдади Мұхаммед ибн Сағд әл-Катибтен Абдулла ибн Дауыт әл-Хурайбидің: «Намазда Әбу Ханифаға дұға ету әрбір мұсылманның борышы. Себебі, ол сүннет пен фикһті меңгеріп, оларға түсіндірді» деген сөзін жеткізеді. Мұны имам Суюти де «Табюдус-Сахифа» атты еңбегінде айтып өтеді [3.16].

Имам Әбу Жағфар әш-Шайзамари Ибраһим ибн Икрима әл-Махзумидің: «Әбу Ханифадан асқан тақуа, одан асқан білгір ғалым көрмедім дегенін жеткізеді [3.16].

Абдулла ибн Мубарак былай дейді: «Куфа халқынан: «Ең білгір ғалымдарың кім?» деп сұрадым. Барлығы жаппай: «Әбу Ханифа» деп жауап берді [2. 310].

Раух ибн Убада былай дейді: «h.150-ші жылы Ибн әл-Жаррахтың қасында тұрғанымда Әбу Ханифаның өлім хабары келді. Сонда ол Әбу Ханифаға Алладан рақым тілеп, «ілім кетті десеңші» деп күрсінді» [3. 17].

Міне бұлар - Әбу Ханифаның көзін көрген, онымен замандас болған мәшһүр ғалымдардың оның ілімі туралы айтқан сөздері. Олар ғалымның өз заманының ең білгір ғалымы болғанын мойындаған әрі осындай ыстық лебізді сөздерімен куәлік еткен.

Әбу Ханифа өмір сүрген кезеңде ілім дегенде ойға тек Құран мен хадис ілімі ғана оралатын. Себебі, ол кезеңде Ислам ілімдері бүгінгідей әр түрлі салаларға әлі бөлінбеген-тұғын. Хафыз әз-Зәһәбидің: «Логика, Жәдәл сынды ілімдер сахаба мен табиғиннің, Аузағи, Сәури, Мәлик және Әбу Ханифаның үйренген ілімдері болмаған. Олардың ілімдері Құран мен хадис ілімдері болған» деген сөзі осының айғағы [5. 1/192]. Сол уақытта Құран мен хадисті ең жақсы білген ғалым ең білгір ғалым болып табылды. Олай болса, замандастарының Имам жайлы жоғарыда келтірілген «ең білгір ғалым» деген сөздерін «Құран мен хадисті ең жақсы білген ғалым» ретінде түсінген дұрысырақ болады. Осыған байланысты, Әбу Ханифаны хадис ілімін терең меңгерген үлкен ғалымдардың бірі деп айту артық айтқандық емес.

Хадисші ғалымдардың дәріптеуі

Мәкки ибн Ибраһим, Язид ибн Нарун және Абдулла ибн Мубарак сынды мәшһүр хадисші ғалымдардың Әбу Ханифаны өз заманының ең білгір ғалымы деп айтқан сөздерін жоғарыда келтірдік. Бұған қоса Әбу Ханифаның фикһ ілімінде имам, мұжтаһид ғалым екендігі хақында

ғалымдар арасында ижма бар [3. 19]. Мысалы, әйгілі ғалым Суфиян әс-Сәури оны «Жер бетінің ең үлкен фақиһы» деп мақтаған. Абдулла ибн Мубарак болса: «Алла тағала маған Әбу Ханифа мен Суфиян арқылы жәрдем бермегенде өзге адамдардан еш айырмашылығым болмас еді» дейді [2. 311].

Надр ибн Шумайл: «Адамдар Әбу Ханифа оятқанға дейін фикһ ілімінде ұйқыда болды» дейді [3.20].

Үлкен хадисші ғалым Яхия ибн Сағид әл-Қаттан: «Әбу Ханифаның пікірінен (рай) жақсы пікір естімедік. Шыны керек, оның көптеген пәтуасымен амал етеміз» дейді [2. 312].

Имам Шафиғи: «Адамдар фикһ ілімінде Әбу Ханифаға мұқтаж» десе, әйгілі хадисші Әбу Дауыт: «Алла тағала Әбу Ханифаға рақым етсін. Ол нағыз имам еді» деген [3. 21].

Фикһ ілімінде Пайғамбардың (с.а.у.) хадистерін, сахабалар мен табиғиндердің пәтуалары мен кереғар көзқарастарын (ихтилаф), насих және мәнсух аяттар мен хадистерді білместен пәтуа беру немесе ижтиһад ету әсте мүмкін еместігі мәлім. Бұл жайлы Имам Мұхаммед ибн Хасан: «Құран мен сүннетті, сахабалардың пәтуаларын және фақиһ ғұламалардың ижтиһадтарын білген кісі ғана туындаған мәселелерде ижтиһад ете алады» дейді [3. 22].

Олай болса, хадисші ғалымдар Әбу Ханифаны «ең үлкен фақиһ», «имам» әрі «мұжтаһид ғалым» сынды жағымды сипаттармен дәріптей отырып, оның хадистерді жоғары дәрежеде меңгерген «хафыз»^{*} екенін де мойындаған болып табылады. Себебі, аз ғана хадис білетін кісінің имам, мұжтаһид ғалым болуы әсте мүмкін емес.

Хадис ілімінде хафыз аталуы

Хафыз ғалымдар туралы жазылған табақат кітаптарында Әбу Ханифаның есімі тыс қалмаған. Солардың бірі - хафыз әз-Зәһәбидің «Тәзкиратуль-Хуффаз» атты еңбегі. Хафыз әз-Зәһәби аталмыш еңбегінде Әбу Ханифаны хафыз ғалымдармен бірге атап өтіп, оған мақтаулар айтқан. Ол кітаптың кіріспесінде былай дейді: «Бұл еңбек Пайғамбар (с.а.у.) ілімін арқалаған әділ, сондай-ақ, рауилердің сенімді немесе әлсіз және хадистердің сахих немесе әлсіз қабыл етілуінде сөздеріне құлақ асылатын ғалымдарға тоқталып өтеді».

Сонымен қатар, ғалым Мақдиси де Әбу Ханифаны өзінің еңбегінде атап өткен. Ол өзінің еңбегін кітабының бас жағында былай деп

^{*} Хадис ілімінде рауиларымен бірге жүз мың хадис білетін ғалым.

таныстырады: «Бұл - хадис ілімімен шұғылданып жүрген ілім адамының білуі тиіс кейбір хафыз сахаба, табиғин және әтбағут-табиғиндердің өмірбаяны қамтылған ықшамды (мұхтасар) еңбек». Атламыш кітаптың кішігірім еңбек болғанына қарамастан Әбу Ханифаның өмірбаянына тоқталып өтуі Имамның танылуы маңызды хафыздардың бірі екендігін аңғартады.

Хафыз шайхуль-Ислам әс-Салихи әш-Шафиғи «Уқудуль-Жуман фи Мәнақибиль-Имамиль-Ағзам Әби Ханифа ән-Нұғман» атты еңбегінің 23-ші бөлімінде Әбу Ханифаның көп хадис білгендігі және хафыз хадисшілердің алды болғандығы жайында тоқталады. Ол кітабында былай дейді: «Әбу Ханифа алдыңғы қатарлы хафыз хадисшілерден. Хафыз әрі сыншы (мунаққид) Әбу Абдулла әз-Зәһәбидің «әл-Мумтиғ» және «Табақатуль-Хуффазил-Мухаддисин» атты еңбектерінде оны хафыздардың арасында атап өтуі өте орынды болған. Әбу Ханифа хадистерге қатты көңіл бөлмегенде фикһи мәселелерде мұншалықты үкім шығара алмас еді. Күмәнсіз ол дәлелдерден үкім шығарған алғашқы ғалым» [7.319].

Әл-Ажлуни былай дейді: «Табиғиннан саналатын Әбу Ханифа - талассыз мұжтаһид ғалымдардың имамы. Ғалымдардың ортақ пікірі бойынша, ол ижтиһад есігін алғаш ашқан ғалым. Әбу Ханифаның фикһ ілімін зерттеген кісі оның аса білгір, Құран мен сүннетті өте жақсы меңгерген ғалым екендігіне көз жеткізеді. Себебі дін мәселелері Құран мен сүннеттен алынады. Усул және хадис ілімдерінің ғалымдары Әбу Ханифаның сахих хадисті қиястан жоғары қойғандығына ижма қылған. Иә, ол өзге имамдар сияқты көп хадис риуаят етпеген. Дегенмен, имам, мұжтаһид болудың шарттары ішінде көп хадис риуаят ету шарты жоқ. Өйткені, ижтиһад ету хадистерді басқаларға жеткізумен емес, сүннеттерді біліп, оларды меңгерумен мүмкін болады. Мысалы, хз.Әбу Бәкір әс-Сыддық күмәнсіз сахабалардың ең үлкен имамы, ең білгір фақиһы. Соған қарамастан ол дәрежесі өзінен төмен өзге сахабалардан аз хадис риуаят еткен» [6. 27].

Демек, аз хадис риуаят ету аз хадис біледі деген сөз емес. Олай болса, Әбу Ханифаның басқа хадисші ғалымдарға қарағанда аз хадис риуаят етуі оның көп хадис білмеуінен деген үстірт шешім қабылдау қателік болып табылады.

Жарх және тағдил іліміндегі орны

Хз.Пайғамбардың (с.а.у.) көзі тірісінде де, дүниеден өткеннен кейін де сахабалар бір-бірінен хадис риуаят етуде күмәнданбаған. Сол

секілді табиғин буынының өкілдері де сахабалардан естіген хадистерді шүбәсіз қабылдаған. Өйткені олар сахабалар жеткізген хз. Пайғамбар (с.а.у.) сөздерінің қандай да бір бұрмалау мен жалғаннан ада екендігіне кәміл сенген. Алайда, халифа Осман ибн Афғанның өлімінен кейін бірінен соң бірі орын алған саяси оқиғалар мұсылмандардың тыныштығын бұзып қана қоймай, хадис жеткізушілер арасында сенімсіздік тудырды. Себебі, бұрын-соңды естілмеген сөздер хадис ретінде адамдар арасында кеңінен тарай бастады. Діннің екінші қайнар көзі – хадистерге төнген қауіпті дер кезінде сезе білген дін жанашырлары (хадистанушылар) әрбір хадис жеткізушіні мұқият зерттеуге көшеді. Осының нәтижесінде хадис жеткізуші тұлғалардың сенімділігін анықтайтын хадис ілімінің жаңа бір саласы – «жархтағдил*» ілімі пайда болды [8.147].

Деректерге көз жүгірте отырып, Имам Әбу Ханифаның жархтағдил ілімінде сөзі қабыл етілетін ғалымдардан болғанын көреміз. Бұл саланың ғалымдары рауилердің сенімділік мәселесіне қатысты өз сөздерін қуаттап, дәлелдеу үшін еңбектерінде оның пікірлеріне де орын берген.

«Әл-Жауаһируль-Мудийя» кітабының авторы Әбу Ханифаның жархтағдил іліміндегі орны жайлы былай дейді: «Имам Әбу Ханифа жархтағдил мәселесінде сөзі қабыл етілетін ғалымдардың бірі. Аталмыш ілімнің мамандары жархтағдилге қатысты имам Ахмад, Бұхари, Ибн Мағин, Ибн әл-Мәдини сынды ұста ғалымдармен қатар имам Әбу Ханифаның да пікірлеріне құлақ салып, оның сөзімен амал еткен. Міне бұл Имамның жархтағдил саласында үлкен ғалым болғанын көрсетеді»[9.65].

Тирмизи «әл-Иләлус-Сағир» атты еңбегінде Әбу Ханифаның: «Жабир әл-Жуғфидан асқан өтірікші, Атадан асқан абзал жан көрмедім» деген сөзін келтіреді [2. 331].

Байһақи «әл-Мадхал» атты еңбегінде былай дейді: «Әбу Сағд әс-Санғани Әбу Ханифаға келіп: «Уа Әбу Ханифа, Сауриден хадис алуға қалай қарайсың?» деп сұрайды. Әбу Ханифа оған: «Оның хадистерін жаз. Өйткені, ол сенімді адам. Бірақ, Әбу Исхақтың Харистен жеткізген хадистерін және Жәбир әл-Жуғфидің хадисін жазба!» дейді» [2, 332]. Әбу Ханифадан Саури және оның замандастарының сұралыуы

* Жарх: Хадис ілімі мамандарының жалған айту, пасықтық сияқты т.б. себептерге байланысты хадис жеткізуші тұлғаның риуаятын қабыл етпеуі. Тағдил: белгілі бір өлшемдерге сүйене отырып хадис жеткізуші тұлғаның әділ екендігіне үкім беру.

оның хадис ілімінде өз заманының алды болғанын көрсетеді. Мұны, Сауридің «мені ең алғаш хадиске баулыған кісі Әбу Ханифа» деген сөзінен де байқауға болады [2.332].

Хаммад ибн Зайд әйгілі хадисші Амр ибн Динардың кунясын* Әбу Ханифадан естігеннен соң ғана білгенін айтады. Ол былай дейді: «Әл-Харам мешітінде болған кезімізде Әбу Ханифамен бірге Амр ибн Динар да бар еді. Біз Әбу Ханифаға: «Уа Әбу Ханифа, мына кісіге «бізге хадис айтсын» деп, айтыңызшы» дедік. Сол кезде ол Амр ибн Динарға «Амр» деп емес, «Әбу Мухаммад, мыналарға хадис айтшы» деді [2.333]. Хаммад ибн Зайдтың бұл сөзінен Әбу Ханифаның хадисші ғалымдарды өте жақсы танығандығын, олармен жақсы мәміледе болғандығын және рауилерге қатысты мәліметтерді жақсы меңгергендігін аңғарамыз.

Сондай-ақ Әбу Ханифа Талқ ибн Хабибті қадария болғаны үшін, Жәһм ибн Сафуан мен Мұқатил ибн Сүлейманды нәфи (Алланың сипаттарын жоққа шығару) және тәшбиһ (Алланы жаратылғандарға ұқсату) мәселесінде шектен шыққандары үшін сынға алған. Жағфар ибн Мұхаммад (әс-Садық) туралы да «Одан асқан фақиһ көрмедім» деген [9. 65-66].

Хафыз Ибн Хажар «Тәһзибут-Тәһзиб» атты еңбегінде Әбу Ханифаның Зайд ибн Айяш туралы «мәжһүл» яғни белгісіз деген сөзін келтіреді [4. 3/424].

Абдулла ибн Мубарактың мына бір сөзінен Әбу Ханифаның хадис білмегендігін алға тартқан кісілерге жауап берумен қатар, оның жархтағдил іліміндегі орнына да назар аударып өткенін байқаймыз. Ол былай дейді: «Оны хадис білмеген деп қалай айтады? Ол «кепкен құрма мен балауса құрманы айырбастауға болады ма?» деген сауалға, «онда тұрған еш нәрсе жоқ» деп жауап берген. Оның бұл жауабына қарсы Сағд ибн Әби Уаққастың хадисі** айтылғанда, «ол шаз*** хадис. Себебі, Зайд ибн Айяштың риуаяты қабыл етілмейді» деп жауап қайырады. Хадис білмейтін адам мұндай жауаптарды қайдан біледі?» [9.66].

* Араб салты бойынша Әбу Талиб/Талибтің әкесі деген сияқты, бірінші туған баланың атымен байланыстырылған қосымша есім.

** Ол мына хадис: «Алланың елшісінен (с.а.у.) кепкен құрма мен балауса құрманы айырбастауға болады ма деп сұрайды. Алланың елшісі (с.а.у.): «кепкен кезде кемиді ма?» деп сұрайды. «Иә, кемиді» дегенде, «олай болса, болмайды» деп жауап береді» (Муатта, Буюғ, 12).

*** Сенімді рауилердің риуаят еткен хадисіне карама-қайшы риуаят етілген жалғыз рауидің хадисі.

Қорыта келе, Ханафи мәзһабының негізін қалаушы Имам Ағзам Әбу Ханифа Құран мен хадис ілімін терең меңгерген талассыз үлкен ғалым. Оның мүжтәһид ғалым екенін оны жақтаушылармен қатар, оған қарсы көзқараста болғандар да мойындаған әрі куәлік еткен. Олай болса, оның артына қалдырған фикһ ілім мұрасы Ислам дінінің қайнаркөзі - Құран мен сүннетке негізделеді деп толық сеніммен айтуға негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әз-Зәһәби, Сияру Ағламин-Нубәлә. Бейрут, һижри 1405.
2. Эт-Таһанауи, Қауғид фи Улумил-Хадис, Әл-Матбуғат әл-Исламия. Бейрут, 1972.
3. Хабиб Ахмад әл-Кирануй, Әбу Ханифа уа Асхабуһу, Даруль-Фикр әл-Араби. Бейрут, 1989.
4. Хафыз Ибн Хажар әл-Асқалани, Тәһзибут-Тәһзиб, Дару Ихияут-Турос, Бейрут 1968.
5. Әз-Зәһәби, Тәзкиратул-Хуффаз. Бейрут, 1975.
6. Мұхаммед Абдуррашид ән-Нұғмани, Мәканатул-Имам Әби Ханифа фил-Хадис, Бейрут һижри 1416.
7. Әс-Салиһи, Уқудуль-Жуман фи Мәнақибиль-Имамиль-Ағзам Әби Ханифа ән-Нұғман, Хайдарабад һижри. 1394.
8. Құрманбаев Қ. Хадис ілімі. Алматы, 2010.
9. Унал И.Х., Имам Ебу Ханифенин Хадис Анлайышы ве Ханефи Мезхебинин Хадис Методу, Анкара, 1994.

СОЦИОЛОГИЯ

Р.Т.ДЖАППАРОВА

кандидат социологических наук,
старший преподаватель МКТУ им. А.Ясауи

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Бұл мақалада жастардың бойына саяси тәрбиені қалыптастырудың кейбір жолдары және оған ықпал ететін факторлар туралы мәселелер қарастырылған.

This article focuses on the role and factors of training in forming political education of youth.

Ведя речь о формировании политического сознания молодежи в процессе формирования казахстанского общества, следует кратко коснуться вопросов воспитательного воздействия на этот процесс. Продуманная система воспитания не может быть вне сферы государственного влияния, лавинообразный откат от идеологизированных и «партизированных» ориентиров в работе с населением в последнее время привел к возникновению определенного дефицита ценностей и ориентиров. Тенденция к бесконечному кромсанию изложения отечественной истории, массовая ориентация на зарубежные модели поведения, низведение казахстанской самобытности до уровня примитива не позволяет вести речь о возможности позитивного воспитательного воздействия на граждан, на формирование ценностной базы, лежащей в основании обновляемого политического сознания.

Важнейшая задача здесь видится в воспитании гражданственности, что невозможно без развития институтов гражданского общества. Применительно к молодому поколению решение данной проблемы видится через общеобразовательные структуры – это школы, колледжи, высшие учебные заведения и т.п.

До обретения независимости образовательная сфера Казахстана входила в единое советское образовательное пространство, которое имело свою десятилетиями отработанную систему. Процесс образования в то время был практически непрерывен, начиная с дошкольных учреждений и заканчивая вузами, где в отличие от западных систем образования советская система гарантировала бесплатное образование. А обучение во всех школах строилось на единой

программе. Но за время существования независимого Казахстана образовательная система пережила несколько этапов реформирования. Положение улучшилось лишь в последние годы, когда правовая и концептуальная неразбериха сменилась формированием более устойчивой и целостной казахстанской модели образования.

За годы реформ была создана собственная образовательная система Казахстана, где нынешняя задача заключается в упорядочении достигнутого, а также в совершенствовании отечественной модели в соответствии с требованиями общемировых тенденций. Ведь именно образование выполняет функцию трансляции и распространения культуры общества, передачи традиции, формирует ценностные ориентации, готовит личность к определенной роли и статусу в стратификационных рядах и социальной структуре в целом. Без образования немислим высокий уровень политического сознания гражданина. Так как необразованный человек, по существу, стоит вне политики и вне демократии, являясь при этом объектом манипулирования со стороны различных политических сил. То есть от образованности человека зависит компетентность его политических суждений, интеллектуальное развитие, свобода мышления и, наконец, чувства собственного достоинства.

Региональные исследования, проведенные в последнее время показывают, что образование как ценность сохраняет свои позиции. Более трех четвертых опрошенных согласились с ранее аксиомным утверждением о том, что образование является одним из решающих условий дальнейшего социального становления человека.

Социологами ЮКО было проведено социологическое исследование в целях выяснения уровня политической активности молодежи. Выяснилось, что из 300 опрошенных высокий уровень политической активности имеют лишь 3,3% респондентов, средний уровень политической активности – 28,7% и низкий уровень – 68%. Как видим, у большинства молодых респондентов уровень политической активности ниже среднего. Это объясняется не столько наличием безразличного и равнодушного отношения молодежи к политике, сколько объективными и субъективными причинами: нехваткой времени для набора соответствующих политических знаний, отсутствие научно-обоснованной и социально-ориентированной молодежной политики, неумением правильно анализировать общественные явления и давать им правильную оценку, глубокими

социально-экономическими и социальными изменениями в стране и т.д.

Результаты опроса показали зависимость уровня политической активности от местожительства, возраста, образования, рода занятий, пола. Например, молодые люди, выходцы из областного центра обладают высоким уровнем политической активности в 2 раза больше, чем городской молодежи с аналогичным уровнем политической активности (2,3% и 1 % соответственно), также больше респондентов жителей области со средним уровнем политической активности (15% по сравнению с 13,7% городских респондентов). А также результаты исследования подтвердили наши предположения о том, что большинство респондентов с высоким уровнем политической активности имеют либо незаконченное высшее образование (2,7% против 0,7 % респондентов со средним либо неполным средним образованием). От общего числа респондентов, имеющих средний уровень политической активности, молодых людей с высшим или незаконченным высшим образованием в 3 раза больше, чем молодежь со средним или неполным средним образованием (21,3% и 7,3% соответственно). По роду занятий больше респондентов с высшим и средним уровнем политической активности среди студентов и интеллигенции в сумме (6,3%), не занятой на производстве (врачи, учителя и т.д.), рабочие (2,7%). Самое малое количество респондентов с высоким и средним уровнем политической активности среди учащихся школ (1,3%). То есть образование, как выше было уже отмечено, дает очень многое для человека.

Уровень политической активности тесно зависит также от возраста респондентов. Согласно данной ниже приведенной таблицы, чем старше возрастная категория, тем больше респондентов с высоким и средним уровнем политической активности и меньше с низким уровнем политической активности, и наоборот, чем моложе возрастная категория, тем меньше респондентов с высоким и средним уровнем политической активности и больше с низким.

Зависимость уровня политической активности молодежи Южно-Казахстанской области от возраста, %.

Таблица 1. Уровень политической активности молодежи

	Возрастная категория	Уровень политической активности			
		высокий	средний	низкий	итого
1.	I категория (с 15 – до 18 лет)	1,3	12	86,7	100
2.	II категория (с 19 – до 22 лет)	4	32	64	100
3.	III категория (с 23 – до 26 лет)	4	34,7	61,3	100
4.	VI категория (27 – 30 лет)	4	36	60	100

На вопрос: «Как Вы оцениваете уровень своих политических знаний?» выяснилось, что 62% - оценивают как средний, а 25 % респондентов как низкий. То есть сама же молодежь ощущает свои политические знания недостаточными для высокого уровня.

Также молодежью были отмечены факторы, повлиявшие на их политическое воспитание, где среди них:

- 1) СМИ – 55,7%;
- 2) школа, институты – 50,7%;
- 3) семья 44,3%;
- 4) общество сверстников – 36%;
- 5) политические партии, организации – 25,7%.

Как видим, общество посредством обучающих организаций (школа, ВУЗы) и СМИ в целом оказывают гораздо большее влияние на политическое воспитание, чем семья. То есть повторимся опять, что совершенствование образовательного комплекса казахстанского общества, по нашему мнению, должно конкретно подкрепляться формированием на республиканском и региональном уровнях системы политического информирования населения. И средства массовой информации при всей их значимости и доступности не могут полно реализовать эту задачу. Конечно же, речь не идет о возрождении партполитпросвета, не о монополизации права на идеологизированную политическую информацию, а о создании разветвленной сети общественно-государственных информационных ячеек, охватывающих все население по месту жительства. Конечно же историческая оправданность, жизненная необходимость реформирования не вызывает сомнений. Нам всем миром надо разобраться в прошлом, принять целесообразные и оправданные решения в направлениях и перспективах развития. А это возможно на основе согласия и взаимоотношения, воспитания нового гражданского, в особенности национального сознания и самосознания у молодежи.

М.ЧАКЫР

Ph.D. докторант
МКТУ им. А.Ясауи

ОСНОВНЫЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ВЛИЯНИЕ СПОРТА НА ЧЕЛОВЕКА

Мақалада спорттың адам өміріндегі маңыздылығына баса назар аударылады және оның әлеуметтік маңызы мен адам денсаулығына ықпалы қарастырылады.

This paper aims to demonstrate the impact sports has on human health and social interaction by emphasizing the importance of sports in our lives.

1. Введение

Любая человеческая жизнь проходит в системе тех или иных социальных отношений. С этой точки зрения наука, изучающая социальные группы, социальные классы, экономические, политические, религиозные и юридические объединения и учреждения, структуру населения, обычаи и традиции, нормы и религиозные взгляды, а также взаимоотношения между ними в обществе, называется социологией.

Изучаемые общей социологией социальные взаимоотношения и взаимовлияние структурных единиц общества с каждым годом становятся все шире и многообразней, что создало необходимость исследовать спорт как отдельную область социологии. Причиной послужил тот факт, что люди все чаще прямо или косвенно интересуются спортом, кроме того, эта область человеческой деятельности стала более организованной, уважаемой и почетной, породив пристальное международное внимание и соответствующее законодательство [1.104]. Причем спорт раскрывается социологией не только как соревнование и физическое превосходство, но как важное, постоянное социальное явление, имеющее своеобразные социальные характеристики.

2. Влияние спорта на человека

Всем известно, что спорт обеспечивает гармонию в человеческом обществе, являясь гарантией здорового тела и духа. Все упражнения – от простых движений до систематических занятий спортом – имеют одну цель: оздоровить тело и предотвратить все, что может повредить здоровью. Исследования, проводимые в настоящий момент в мире, показали, что спорт и физические упражнения играют важную роль как в профилактике заболеваний, так и в лечении организма. С развитием цивилизации условия труда стали более механизированными

и монотонными, физическая деятельность значительно уменьшилась, что вызвало острую необходимость современного общества в спорте. В последние двадцать-тридцать лет в развитых странах для воспитания надежной, здоровой и сильной молодежи, стали уделять особое значение спорту, строя различные спортивные сооружения, позволяющие заниматься спортом с малых лет и в любом возрасте.

Спортом занимаются для систематического, гармоничного, сбалансированного развития физических и духовных способностей, чтобы использовать их как можно более эффективно. Занятия спортом, начатые в раннем возрасте, вносят особый вклад в развитие личности. Одним из самых эффективных путей развития таких понятий, как поиск «себя» и своего места в обществе, независимость и ответственность, является спорт.

Спорт учит молодежь тратить усилия на достойные цели, прилагая к этому всю свою волю, быть преданным и стойким в достижении поставленной цели. Спорт прививает понятие, что успех – это труд, а достигнув успеха – достигнешь внимания и одобрения общества.

С другой стороны спорт – одно из самых распространенных общественных явлений. Документальное подтверждение этому – наличие финансовых затрат, количество участников и зрителей, фильмы, книги, карикатуры о спорте, затраченное время, спортивный инвентарь, спортивная документация и т.д. Короче говоря, спорт как структура неразрывно связана с социальными человеческими отношениями и с социальными объединениями [2.23]. Поэтому спорт и исследуется в рамках социальных наук.

3. Социальные основы спорта

Спорт пронизывает все современное человеческое общество. Это явление формировалось под влиянием различных общественных структур. Спорт является особой областью науки – спортивной социологии, изучающей его как социальное объединение, как социальную систему.

Как и другие социальные дисциплины, спортивная социология имеет объективное и субъективное содержание, а также оставшееся между ними активное деятельное содержание социологии как в микро, так и в макро измерении. Ритцер подразумевает под объективным макроизмерением социальную среду, право, бюрократию, архитектуру, технологии и язык; под субъективным макроизмерением – культуру,

социальные нормы, правила, социальные ценности; под объективным микроизмерением – типы поведения, деятельности и взаимодействия; под субъективным микроизмерением – некоторые социальные явления, создающие реальность [3.26]. Активное деятельное содержание связывает между собой объективное и субъективное содержание, создавая своеобразный мост между описанием, смыслом спорта и его социальной реальностью [4.5].

Считается, что спортивная социология была освоена и сформировалась в Северной Америке в конце 1960 – начале 1970 гг. Социальный материал же образовали функции, содержание, история спорта, участие женщин в спорте, взаимоотношения, личность, мотивация и социализация спорта, а также олимпийские игры.

4. Влияние спорта на социальное развитие

Социализация – это механизм, позволяющий обеспечить единение личности с общественной культурой и гармонию ее взаимоотношений с обществом [5.141]. Новорожденный ребенок в процессе социализации осваивает социальные отношения и становится членом социальной системы. Социализация представляет собой усвоение личностью ценностей и идеалов общества, понимание роли, которую эта личность играет в социальной жизни.

Социализацию можно раскрыть как объективно, так и субъективно. Объективно социализация – это процесс передачи культуры того или иного общества из одного поколения другому и адаптация той или иной личности к путям, принятым и одобренным организованной социальной жизнью. Субъективно социализация – это процесс освоения и изучения, происходящий после того, как та или иная личность адаптируется к окружающим людям. С этой точки зрения субъективная социализация связана с обучением личности. Самым важным процессом усвоения является подражание и конкуренция.

В этом смысле социализация является процессом, продолжающимся всю жизнь. В развитых странах спортивные соревнования являются важным средством социализации.

В Соединенных Штатах Америки люди, понявшие важность этой идеи, организуют игровые мероприятия и поощряют детей к участию в спортивных программах, придающих значение таким понятиям, как постановка цели, развитие навыков, талантов и умений, завоевание успеха и получение награды.

В фундаментальном развитии ребенка уже присутствует безграничная необходимость в игре. С помощью организованных спортивных игр обеспечивается не только общение ребенка со сверстниками, но и накапливается опыт, как например соответствие решениям и правилам, готовность к победам или поражениям. Однако в таких организациях следует заострять внимание на человеческих качествах ребенка, не выпячивая на передний план его спортивную сторону. Таким образом, ребенок начинает осознавать свое тело и понимать свои физические особенности [6.77].

Приходит понимание, что есть более сильные и менее сильные люди, чем они сами. И на менее сильных нельзя смотреть свысока, а более сильным можно подражать. Этот опыт позволяет гармонично вписываться в различные жизненные ситуации и условия. Работая над тем, чтобы быть счастливым и успешным, необходимо конкурировать, причем конкурировать так, чтобы не наносить вреда себе и окружающим.

Конкуренция - это процесс, стимулирующий участие двух или нескольких лиц в соревновании между собой чтобы что-то завоевать либо победить. В развитых, гибких культурах социальное обучение обладает сильной конкуренцией. Спорт обеспечивает все условия для того, чтобы конкуренция процветала.

Основным условием социального обучения является построение взаимоотношений. Обширность и разнообразие подобных отношений говорит об уровне социализации человека. Спортивная работа, в частности спортивные состязания, являются мероприятиями, обеспечивающими создание взаимоотношений между участниками различных школ и клубов не только из различных городов, но в международных соревнованиях – между представителями различных обществ и культур.

5. Спортивный фактор в общественных отношениях

Общественная жизнь состоит из социальных отношений. Слово «социальный» произошло от латинского «Socius» и обозначает «общность, вместе, сообща». Совместное проживание людей неизбежно порождает целый набор тех или иных взаимоотношений. Эти взаимоотношения смешаны и разнообразны. Короче говоря, общественные отношения – это взаимное влияние отдельных лиц и групп.

Общественные отношения осуществляются по написанным и

неписанным правилам, таким как традиции, обычаи и т.д. Наличие различных организаций и институтов в обществе облегчают развитие и расширение социальных отношений. Спорт, как и язык, образование, религия, тоже является общественным институтом. Спорт обладает миротворческими особенностями, кроме этого, вследствие того, что в спорте существуют международные правила, он положительно влияет не только на социальные отношения между людьми и группами в одном обществе, но и на взаимоотношения этих людей и групп с людьми и группами из другого общества.

Не смотря на то, что общественные отношения имеют различный генезис, социологи сгруппировали их следующим образом: соревнование (конкуренция), согласованность (договоренность), взаимопомощь (сотрудничество), диалектика (противостояние) и столкновение (конфликт). Если брать спорт как общественное явление, то в нем можно увидеть все типы указанных выше сгруппированных общественных отношений. Опять же связывающие и положительные типы – соревнование, взаимопомощь, согласованность и уподобление – встречаются чаще.

5.1. Соревнование (Конкуренция)

Соревновательный тип отношений представляет собой тип, где отношения имеют миротворческую основу и осуществляются двумя и более людьми либо группами с целью получить положительный результат. Конкуренция более распространена и насыщена в динамическом, открытом обществе, где рукоплещут успеху, где могут дать правильную оценку, где возможности для всех объективны. То есть в таком обществе процесс конкуренции также ценен, как и процесс сотрудничества. Люди вступают в конкуренцию чаще всего признаков, обеспечивающих их социальный статус в обществе. Возможность получить эти признаки и их количество меняется в зависимости от общества.

Спорт и соревнование – слова ассоциативные. Само содержание спорта – это соревнование. Независимо от цели занятий, пусть ради здоровья, пусть ради того, чтобы провести время, пусть ради физического развития, в спорте присутствует соревнование. Люди либо группы, занимающиеся спортом, соревнуются с соперниками, временами – с природными условиями, и даже – с самим собой. Соревновательный тип общественных отношений осуществляется по большей части скрытно.

Служащие среднего звена, желающие повышения; маркетологи, желающие расширить продажи одного и того же товара; студенты, желающие стать первыми в группе; хористы, желающие выделиться и петь соло; актеры, желающие выбирать роли, которые им нравятся – вот примеры этого типа.

В спорте же соревнования организуются законно. Спортсмены не видят необходимости скрывать конкуренцию, стараясь добиться цели в рамках определенных правил и равных условиях. Такой целью может быть желание стать чемпионом, завоевать приз, добиться славы, быть избранным в национальную сборную, побить рекорд.

5.2. Столкновение (Конфликт)

Конфликтный тип отношений представляет собой тип, где отношения осуществляются двумя и более людьми либо группами чтобы добиться одной и той же цели, причем они в открытую стараются помешать друг другу добиться этой цели.

В таком типе отношений спортом занимаются профессионально, в следствии того, что призы, получаемые в результате победы либо теряемые в результате поражения, имеют высокую ценность, спортсмены относятся к противнику настолько жестко, что могут нанести вред. Но и в этом случае, судья с помощью слов, жестов и различных движений останавливает спортсменов, нарушивших правила [7.115].

В спорте, где присутствуют конфликтны отношения, люди – не спортсмены, чаще всего встречаются на трибунах либо за пределами спортивной арены. Участники такого типа отношений в реальности попадают в спорт не потому, что желают получить сверхудовольствие либо показать результат, а потому, что не находят в повседневной жизни искомого (любви, успеха, денег и т.д.).

Между тем, в следствии того, что спорт осуществляется в среде, обеспечивающей конкуренцию в равных условиях независимо от расовых, языковых, религиозных, идеологических отличий, столкновения и конфликты играют предупреждающую роль. В странах, имеющих социально-экономические проблемы, особенно важно создать повышенный интерес к спорту, чтобы держать молодежь подальше от анархии и террора.

5.3. Согласованность

Согласованный тип отношений чаще всего образуется в результате конфликтного процесса и представляет собой отношения, которые

нацелены на уменьшение либо устранение конфликта. Для любых лиц и групп невозможно все время находится в конфликте. Конфликт рано или поздно заканчивается и одна из сторон вынуждена признать свое поражение, что рождает согласованный тип отношений [8.111].

Согласованность, компромисс, адаптация друг к другу является одним из средств совместного сосуществования, что помогает открыть дорогу к положительному сотрудничеству. У этого процесса существуют свои моменты и этапы. Терпимость людей и групп друг к другу – это самый нижний уровень адаптации и согласованности. С другой стороны еще одним типом адаптации и компромисса является насильное принуждение к совместному сосуществованию, опираясь на законы либо страх и силу.

5.4. Взаимопомощь

В таком типе отношений лица либо группы достигают цели путем приложения совместных усилий. В процессе взаимопомощи имеет значение как сотрудничество, так и разделение труда. Люди решают проблемы существования, питания и безопасности не лично, каждый сам за себя, а совместно, в коллективе [5.345].

Это особенно заметно в командных играх, где спортсмены для реализации запланированной тактики и получения результата разделяют обязанности и вступают в сотрудничество. Для достижения успеха национальным сборным оказывают помощь соответствующие федерации, тренеры, специальные тренеры по физподготовке, доктора и специалисты по питанию.

Создатели спортивных снарядов и инвентаря, осуществляя свою работу с научной точки зрения, вступают в сотрудничество для того, чтобы в спорте были более совершенные и эстетические результаты. Международным соревнованиям и Олимпийским играм серьезную поддержку оказывают множество людей, организаций и объединений, что тоже является примером типа отношений «взаимопомощь».

5.5. Ассимиляция

После определенного времени, среди людей, ведущих совместное сосуществование, в результате стирания различий и взаимодействия их мыслей и взглядов рождается ассимиляционный тип отношений. Ассимиляционный тип отношений создает в группе гармонию и обеспечивает цельность группы. Этот тип отношений наиболее сильно проявляется в группах, члены которых не имеют образовательных, языковых, религиозных и экономических различий.

Ассимиляционный тип отношений можно наблюдать в краткосрочных, временных объединениях. Если же объединение создано на более долгий срок, то отношения перерастают в диалектические. Однако спорт – это такое явление, где ассимиляционный тип отношений является постоянным и долгосрочным. Какими бы не были различия между спортсменами, ассимиляционный тип отношений создается очень быстрыми темпами.

Спортсмены из разных регионов, с различным образом жизни и традициями, переходя в другую команду вливаются в коллектив и вынуждены максимально быстро создавать ассимиляционный тип отношений. Более того, этот тип отношений порождается радостями и печалью, разделенными в процессе долгих и тяжелых тренировок, совместного питания, спортивных сборов, поездок и встреч. Этот процесс наблюдается даже в случае перехода спортсмена в команду из другой страны.

5.6. Диалектика

Впервые понятие диалектики высказал Гегель. Согласно Гегеля, диалектика – это такой переход одного определения в другое, в котором обнаруживается, что эти определения односторонни и ограничены, то есть содержат отрицание самих себя. Если разум и действительность тождественны и разум развивается диалектически (как это хорошо видно на примере развития философского мышления), то и действительность должна развиваться диалектически. Мир должен подчиняться законам диалектической логики. Следовательно, мы должны находить в мире противоречия, которые допускаются диалектической логикой. Именно тот факт, что мир полон противоречий, ещё раз разъясняет нам, что закон противоречия должен быть отброшен за негодностью.

На основании философии тождества разума и действительности утверждается, что поскольку идеи противоречат друг другу, также и факты могут противоречить один другому, и что факты, как и идеи, развиваются благодаря противоречиям,—и поэтому от закона противоречия необходимо отказаться [9.16].

Диалектические отношения основываются на противоречии и конфронтации. Общественные отношения в идеале стремятся к толерантности, гармонии и равновесию, однако все социальные отношения в своей основе имеют диалектический характер. Если взглянуть на развитие спорта с древности до наших дней, то можно

заметить явные признаки диалектических отношений.

В начале времен для существования было необходимо защищаться от диких зверей – убегать, прыгать, ползти и т.д., питаться – охотиться, нападать, стрелять, в общем выполнять некие действия, которые позже переросли в игры в свободное время. Еще позднее, для того, чтобы оставаться сильным и здоровым, эти действия старались совершать быстрее, выше, сильнее.

Поставленные цели требовали таких занятий не только в свободное время, эти занятия объективно стали требовать все больше времени. В результате таких темпов спорт превратился в профессию. Будучи профессией, спорт стал приносить успех и доход, отсюда появились сверхнагрузки, в результате спорт, оставаясь одним из самых эффективных путей оздоровления, в некоторых случаях стал угрожать опасностью для здоровья.

С общественной точки зрения, спорт остается одним из мирных средств расширения международных отношений, но в тоже время это средство холодной войны, способное показать превосходство одной страны над другой.

6. Влияние спорта на изменения в обществе

Изменение есть расширение разнообразия явлений либо сущего. Изменение является фундаментальной особенностью человеческого общества. Поэтому и традиционные, и современные общества непрерывно и постоянно подвергаются тем или иным изменениям. Однако скорость, характеристики и качество этих изменений может меняться от общества к обществу.

Как и любая общественная структура, спорт окутывает видимыми и невидимыми нитями все общество. Поэтому спорт влияет на общество и подвергается влиянию общества. В процессе общественных изменений, будучи связанным с содержанием этих отношений, спорт тоже подвергается изменениям, потому что спорт – это такая сфера деятельности, которая была, есть и будет [10.84].

Первые виды спорта были связаны с образом жизни и представляли собой нападение и защиту. Стрельба из лука, фехтование, борьба - вот основные виды спорта бронзового века. В железный век появились скачки, парусный спорт, гребля, лыжный и санный спорт.

Чтобы понятно объяснить социокультурные изменения, необходимо понять общее видение наблюдаемых изменений, среди

которых время, среда и человек. Полет времени имеет важное значение для изменения, но не является его причиной. Изменение физически и культурно занимает свою нишу в конкретной среде. Кроме того, изменение людей и влияние этих изменений на людей придают изменению особую значимость.

Спорт как явление не только подвергается физическому воздействию окружающей среды, он очеловечился и теперь несет в себе элементы социальной среды. С развитием человеческого рода и культуры, сколько бы не изменял человек окружающую среду, многие виды спорта зависят от природы – водные виды спорта требуют водоемов, горным видам спорта требуются горы [11.90].

Спорт является общественным явлением, а потому оказывает влияние на другие общественные институты, которые в свою очередь тоже влияют на спорт. Например, спорт является одним из средств современной системы образования, в то же время спортивное образование, готовящее спортсменов, тренеров, тоже превратилось в одну из образовательных сфер. В медицине пришли к заключению, что спорт является одним из важных средств поддержания и развития здоровья, в то же время здоровье спортсменов стало одной из медицинских отраслей.

Большая часть общества ведет монотонную жизнь, полную стрессов. В такой ситуации значение спорта еще более усиливается. Истинная цель и общественная функция спорта – выявить те или возможности борьбы с монотонностью и скукой в обществе. Решение этой проблемы важно не только с точки зрения спорта, но и здравоохранения, развития и производительности.

7. Заключение

Всем известно, что спорт оказывает значительное влияние на гармонию взаимоотношений человека и среды, то есть на здоровье его духа и тела. Все упражнения, от небольших движений до систематических занятий спортом, имеют одну цель – держать тело здоровым и предотвратить все возможные заболевания. Современные исследования показали, что спорт и гимнастика являются наилучшей профилактикой заболеваний и положительно влияют на процесс борьбы с болезнями.

В различных обществах образ жизни человека имеет свои отличия и своеобразие. Эти особенности познаются человеком в процессе социализации, после чего передаются следующим поколениям. Место,

значение и применение спорта в человеческой жизни могут отличаться в различных обществах.

В результате мирового культурного взаимовлияния в настоящее время ни одно общество не является обладателем и приверженцем только одной культуры. Спорт и спортсмены представляют собой пример общественного состояния.

Поэтому какое-либо спортивное состязание либо положительный/отрицательный имидж спортсмена влияют на тысячи, а порой на миллионы людей. С этой точки зрения напрашивается вывод, что важность спортивного образования значительно выросла.

ЛИТЕРАТУРА

1. YÜCEL, Mustafa. "Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları" İnönü Üniversitesi, Malatya, 2004.
2. SNYDER, E. E. "Sociology of Sport, Sport and Fitness Management, Parks, J. B. , Zanger. B. K. , Human Kinetics", Champaign, 1990.
3. RITZER, G. "Toward and integrated Sociological Paradigm" Boston, 1981.
4. KENYON, G. S. "The Significance of Social Theory in the Development of Sport Sociology, Sport and Social Theory" Rees, C. R. , Miracle, A. W. , Human Kinetics, Champaign, 1986.
5. DÖNMEZER, Sulhi. "Sosyoloji" Savaş Yayınları, Ankara, 1984.
6. COAKLEY. "Social Dimensions of Intensive Training and Participation in Youth Sports, Intensive Participation in Children's Sports" Cahill, B. R. and Pearl, A. J. , Human Kinetics Publishers, 1993.
7. KIZILÇELİK, S. ERGEN, Y. "Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü" Saray Kitabevleri, İzmir, 1996.
8. FICHTER, Joseph. "Çev: Çelebi N, Sosyoloji Nedir" Atilla Kitabevi, Ankara, 1994.
9. TOLAN, B. "Toplum Bilimlerine Giriş" Savaş Yayınları, Ankara, 1983.
10. FİŞEK, K. "Spor Yönetimi" A. Ü. S. B. F. Yayın No: 445, Ankara, 1980.
11. ERKAL, Mustafa. "Sosyolojik Açıdan Spor" Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1989.

С.СЕКЕМБАЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ҰЛТ ТАҒДЫРЫ – ЕЛ ТАҒДЫРЫ

В данной статье речь идет о межнациональных отношениях и этнических группах в Казахстане.

In this article discussion is made on national relations and ethnic groups in Kazakhstan.

Ұлттың ұлылығын, халықтың халықтығын білдіретін де ұлттық сана-сезім, оның қалыптасуы. Ал, ұлттық сана-сезімді қоғамнан бөліп қарау мүмкін емес. Қаншама аумалы-төкпелі, алмағайып заманды бастан кешіріп келе жатқан қоғамдағы өзгерістер, тарих тереңінен сыр шертетін көне шежірелі өмір қатпарларынан жер шарын мекендеген ұлттар мен ұлыстардың қилы-қилы тағдырын аңғарамыз. Қоғамдағы саяси төңкерістер мен қайта құрулардың, ұлтаралық, этникалық қақтығыстардың салдарынан жер бетінен жойылып кеткен, жойылуға шақ қалған ұлттар қаншама? Алысқа ұзамай-ақ сталиндік репрессия жылдарында, зұлмат кезеңдерде, халық басына нәубет болып төнген шақтарда Қазақстанға депортацияланған украин, орыс, неміс, түрік, әзірбайжан, татар, грузин, абхаз, кавказ халықтарының тағдырын мысалға келтірсек те жеткілікті.

1931-37 – аштық жылдарындағы Қазақстан халқының нәубетті тағдырын бей-жай әңгімелеу мүмкін емес. 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ халқы сұрапыл соғыстан теперіш көрген қаншама халықты паналатты. 1955 жылдарда тың игеру мақсатымен келген қаншама ұлт өкілі Қазақстанды туған елі санап мәңгілік мекендеп қалып қойды. Соның нәтижесінде кең байтақ Қазақстан «жүз ұлттың планетасы», «халықтар достығының аренасы» аталып отыр. Тәуелсіздігінің 20-жылдығын өткен жылы ғана атап өткен егемен еліміздің бүгінгі таңда қол жеткізген басты байлығы да, құт қазынасы да – мұнда тұратын жүздеген ұлт пен ұлыстардың ауызбірлік, ынтымағы, татулығы. Біздің елімізде теңдік салтанат құрған. Әрбір ұлттың ана тілінде сөйлеп, білім алуына, мәдени-тарихи, халықтық, ұлттық дәстүрлерін, әдет-ғұрып, салт-саналарын дамытуға құқық берілген және жан-жақты жағдай жасалған. Қазақстандағы ұлтаралық қарым-қатынастар біздің бақытты өмірімізден сыр шертеді. Мысалы, Қазақстан Республикасында 1989 жылы өткен Халық санағында 16199,2 мың адам тіркелді. 1999-жылғы санаққа дейінгі аралықта Қазақстан халқы 1246,1 мың адамға кеміген. Мұның басты себебі

болып, бұрын қуғын-сүргінге ұшырап, Қазақстан жеріне көшірілген, қоныстандырылған өзге ұлт өкілдерінің, әсіресе, орыстардың, украиндардың, немістердің, кавказ халықтарының, тағы басқалардың өз атамекендеріне көшіп кетуі болды. Соңғы 10 жылда ұлттық құрамда да көптеген өзгерістер болған. Мәселен, қазақ ұлты 1468,1 мың адамға (22,9%) көбейіп, республика халқының жартысынан астамын (53,4%) құрады. Сондай-ақ, күрд халқы 29,1%, дүнген 23,3%, ұйғыр 15,9%, өзбек 12% өсті. Оның есесіне орыс ұлт өкілдерінің саны 1582,4 мың адамға кемісе, немістер 593,5 мың, украиндар 328,6 мың, татарлар 71,7 мың, беларусьтер 66 мың адамға кеміген. Қазақстан аумағындағы халықтың 80%-ын қазақтар, 12% - славян тектес ұлттар құраған. 1897-1913 жж. аралығында мұндағы халық саны қоныс аударған орыс, украин, беларусь, татар, ұйғыр, дүнген, тағы басқа шет жұрттықтар есебінен 1264,0 мың адамға көбейген [1].

Ал, енді 2009-шы жылы Қазақстан Республикасында өткен жалпыұлттық халық санағы туралы республикалық статистикалық мәліметтерге жүгінер болсақ, жалпы халықтың саны 16009,6 мың адам екенін көреміз. Соның ішінде, қазақтар - 10096,8 мың (63,1%), орыстар - 3793,8 мың (23,7%), өзбектер - 457,0 мың (2,9%), украиндар - 333,0 мың (2,1%), ұйғырлар - 224,7 мың (1,4%), татарлар - 204,2 мың (1,3%), немістер - 178,4 мың (1,1%) және де өзге этникалық топтар - 721,7 мың (4,5%) адамды құрады. Бұл 1999-2009 жылдар аралығында өткен Халық санағымен салыстырғанда қазақтардың - 26%, өзбектердің – 23,2%, ұйғырлардың – 6,8% өскендігін байқатады, ал орыстар – 15,3%, украиндар – 39,1%, татарлар – 18,0%, немістер – 45,5% азайған [1].

Иә, бұл деректер бойынша кейбір ұлт өкілдері өзінің тарихи Отанына, атамекенге кеткендігі белгілі болып отыр. Алайда, сонау атамекенге барғанмен жерсінбей, тарихи отаны болса да жатсынып, өздері үйренген Қазақстанына қайтып келіп жатқан өзге ұлт өкілдері көп-ақ. Бір ғана шағын мақалада, ғылыми еңбекте бұл ауқымды мәселені кеңінен қамтып шығу мүмкін емес. Дегенмен, Қазақстандағы ұлтаралық қарым-қатынас мәселелеріне талдау жасау барысында, оның ахуалының, әлеуметтік-саяси белгілерінің қоғамдық қатынастардан туындайтынына көз жеткіздік. Өртүрлі қайшылықтардың пайда болуы, олардың шиеленісуі, шешілуі де осыған байланысты. Қайшылықтар, әсіресе, әлеуметтік, экономикалық салаларда көрініс тауып жүр. Айталық, қазақтардың басым бөлігінің ауылдық жерлерде қоныстануы, олардың арасында жұмыссыздықтың

басымдығы, қалалардағы баспанасыздардың да денінің қазақтар болуы, өнеркәсіпте де жұмысшылардың кәсіби деңгейінің төмен тобы негізінен қазақтар екендігі, жоғары білікті мамандардың қазақтар арасында аздығы, шетелдік компаниялардың еңбек ақыны байырғы тұрғылықты халыққа өз жұмысшыларымен теңдей төлемеуі сияқты факторлар халықтың көңіл-күйіне кері әсер етіп жатады.

Сондай-ақ, нарықтық экономиканың да ұлтаралық қатынастарға тигізер түрлі әсері мол. Мәселен, елді меншік иелігіне қарай әртүрлі топқа бөлу – нарық заңдылығы. Жер, қаржы, кәсіпорындар, жалпы байлықтың ұлттар арасында әділ бөлінбеуі де араздыққа апарды.

Ұлттардың білім деңгейі, өмір жасының ұзақтығы, материалдық игіліктерге қол жеткізуі, демографиялық жағдай, тіпті қылмыстылығы да халық арасында әртүрлі жағдайдың туындауына себеп болып жатады. Жұмыссыздық та, жұмыссыз қалу қаупі де арада бәсекелестік туғызып, осыны өз пайдасына шешу үшін ұлтаралық араздықты әдейі қоздырғысы келетіндер де бар [2].

Мысалы, Атырауда түрік пен қазақ, Ұйғыр ауданында ұйғыр мен қазақ, Оңтүстік Қазақстан облысының Төлеби ауданындағы «Маятас» ауылында күрді мен қазақ, Алматы облысы Маловодный селосындағы шешен мен қазақ арасындағы этникалық қайшылықтар – осының дәлелі. Бұл ұлтаралық қайшылыққа жатады. Жанжалдасушы екі жақ, екі тарап, екі ұлт бар. Бұл қазақ пен шешен ұлтының өкілдері. Бұл екі тараптың мүддесі белгілі бір аймақта, ауданда және елді мекенде бір-бірімен еш ымыраға келмейтін қайшылыққа әкелді де, осындай қантөгіс болды.

Мұндай қайшылықтардың тууының бірнеше себебі бар. Экономикалық, әлеуметтік себеп-салдарлармен бірге ұлттық-саяси астары да бар. Атап айтатын болсақ, бір ұлт ширақтау, озық араларынан миллионерлер көп шығады. Екіншісі де олардан қара үзіп кете қоймайды. Сондай-ақ, бәсекелестікпен бірге доминант деген түсінік бар, яғни әр ұлт өз мемлекетінде өз тәртібін орнатуға тырысады. Өз мемлекетін өз қамалы ретінде сезініп, өз жағдайларын жасауға ұмтылады [3].

Көптеген қайшылықтардың шығу себебіне келетін болсақ, егерде жер, су, өзен, көл бір ұлттың қолында болса, бір ұлт өкілдері байып, екінші ұлт өкілдері соған жалшы, құл болса, ұлтаралық араздық осыдан туады. Бұл – осы елді мекендегі екі ұлт өкілдері арасындағы қайшылық. Оқиға шағын ауылда болғанмен оның зардабы бүкіл

Қазақстанға тиіп кетуі мүмкін.

Шығуына, сипатына, типологиясына, шешу жолдарына байланысты әртүрлі қайшылықтардың ішінде этникалық қайшылықтар ерекше топты құрайды. Олар, күрделі, қайшылықты және шешімі қиын қақтығыстар қатарына жатады. Өмірдегі тәжірибе көрсеткендей көп этникалық елдердегі этникалық қайшылықтар өздерінің көлеміне, ұзақтығына және қарқынына байланысты басқа саяси қайшылықтардан да басым түседі. Этностар өмір сүріп тұрған кезде олардың арақатынастарында қайшылықтың болары даусыз. Сол себепті де этникалық қайшылықтардың ара-жігін ашып алу, зорлық-зомбылыққа жол бермеу, даулы мәселелердің шешімін дер кезінде табу, яғни этносаралық қатынастар саласындағы қайшылықтардың алдын алу – бүгінгі күннің басты талабы. Және, бұл мәселе Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі тармақтарының бірі. Ал, нақты ғылыми ұсыныссыз бұл саясаттың жүзеге асуы, этносаралық келісімге қол жеткізуі мүмкін емес.

Сондықтан да, осынау өмірлік маңызы зор күрделі мәселені жүзеге асыруда ғалымдардың еңбегінің алар орны ерекше. Өйткені, этно-саяси қайшылықтарды зерттеу теориясы да, тәжірибесі де әлі де тереңдете түсуді қажет етеді. Рас, бүгінгі таңда республикамызда этникалық қайшылықтардың алдын алуға байланысты мол тәжірибе жинақталған. Этникалық тұрғыдан әртүрлі құрамдағы елімізге бұл бағытта терең жұмыс қажеттігін дәуірдің өзі талап етіп отыр. Еліміздің ұлттық саясаты да мемлекеттің осындай ерекшелігін ескере отырып, дамытылуда. Қазіргі кезеңде Қазақстандағы этносаралық қатынастарды дамыту саясаты, этносаралық өзара қатынас жолдарын іздеу, ұлттық мәселелерді әділ шешудің тұғыры болып есептелетін қоғамдық тұрақтылықты сақтау, заңның үстемдігі, мемлекет тәуелсіздігін нығайту және белсенді интеграциялық саясатты жүзеге асыру принциптеріне сүйене отырып жүргізілуде. Бұл орайда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп атап өтеді: «Қазақстанның көпұлтты халқы қиын тарихи сынаққа шыдады. Тәуелсіз даму кезінде біздің елімізде ұлттық, діни негіздегі бірде бір қайшылықтар орын алған жоқ. Алдағы уақытта да зайырлы, демократиялық мемлекетімізді сақтап және нығайта түсу үшін біз осыны естен шығармауымыз керек. Ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамның бірігуі – бұл саясаттың негізі» [4].

Этносаралық мәселелерді шешудегі қазақстандық тәжірибе әлемдік қауымдастық тарапынан да жоғары бағаланып отыр. Біздің

еліміздегі ұлттық саясат әділ де шыншыл. Егемен елде әрбір этникалық топтың ұлттық тілдерінің кедергісіз дамуы конституциямен қорғалады. Яғни, әрбір тілдің теңдігін қамтамасыз етудің конституциялық негіздері бойынша Қазақстан Республикасында шынайы қостілділік (қазақ және орыс тілдерінің шынайы теңдігі) ғана емес, сонымен қатар, әрбір ұлт өкілінің өз тілінде сөйлесе алуы, олардың өз балаларын өздеріне қажетті тілде оқыта алуына кең мүмкіндіктер берілген. Әрбір ұлт пен ұлыстың мәдени орталықтары жұмыс істейді. Бүгінгі таңда республикамыздағы түрлі диаспора өкілдерімен бұқаралық ақпарат құралдары жұмыс жасауда. Әрбір ұлт өкілі өз тілімен қоса, балалар әдебиетін, өлкетануды, өз халқының тарихы мен әлемдік діндерді оқиды. Қазақстан Республикасының әрбір азаматына тілін таңдау еркіндігі берілген. Қазақ тіліне мемлекеттік тіл дәрежесі беріле отырып, бұл Заң жеке тұлға құқығын шектемейді. Яғни, әрбір азамат өз тілінде мемлекеттік органдарға бара алады және өзіне қажетті тілде жауап алады. Тәуелсіз Қазақстанның КСРО бодауында болған жылдардан басты айырмашылығы да осы теңдігінде.

Этникалық қайшылықтарды болдырмаудың келесі бағыты «Мәдени консенсус инфрақұрылымы», яғни мемлекетімізде тұрып жатқан барлық этностардың мәдениеттерінің дамуына жағдай жасау, әртүрлі этникалық топтардың мәдени дамуына ықпал ету, ұлттық қақтығыстың алдын алу. Этникалық қайшылықтарды болдырмауда әлеуметтік институттар да маңызды орын алады. Олар балаларды сәби жасынан бастап тілге, мәдениетке, дәстүрге деген сүйіспеншілігін қалыптастырып, бойына сіңіруде зор рөл атқарады.

Сондай-ақ, республикада этносаралық келісім мәселесін шешуде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ұсынысымен құрылған Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының алар орны ерекше [4].

Бүгінгі таңда елімізде 130-дан астам ұлттар мен ұлыстар өкілдері тату-тәтті өмір сүруде. Әлеуметтік топтар мен халықтардың жалпыұлттық келісімде өмір сүруі дамудың маңызды факторы болып табылады. Бірінен кейін бірі жарасымды көштей өтіп жатқан ЕҚЫҰ саммитінің Астанада өтуі, Ақ Азиада, түрлі дәрежедегі халықаралық дінбасылар форумы, тағысын-тағы сол сияқты көптеген бейбіт сипаттағы бас қосулар қазақ жерін мекендеген түрлі ұлт өкілдерінің ауызбірлік ынтымағын, татулығын көрсетеді. Осының бәрі ұлтаралық қатынастардың күн тәртібінен түспей келе жатқан маңызды мәселе

екендігінен хабардар етеді. Сондықтан да, Қазақстандағы ұлтаралық тұрақтылықтың кепілі бола алатын халықтар бірлігін нығайтуды басты назарда ұстаған жөн. Екіншіден, Қазақстанның барлық азаматтары үшін, олардың ұлттық, әлеуметтік және шығу тегіне қарамастан тең мүмкіндіктерге негізделген біртұтас азаматтығын дамыта түсу керек. Үшіншіден, қоғамдағы этносаралық және конфессияаралық келісім мен ынтымақты одан әрі нығайтуға қажетті жағдайларды жүзеге асыруға арналған шаралар кешенін қамтамасыз еткен дұрыс. Төртіншіден, қоғамдағы экстремизм мен радикализмнің кез келген көріністеріне және біздің азаматтарымыздың конституциялық құқықтарына қысым жасауды көздейтін әрекеттерге қатаң әрі дәйекті түрде қарсы тұру. Бұл Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың келешекте Ассамблеяның республиканың алғашқы даму кезеңінде шешімін табуға тиісті атап өткен төрт міндеті.

Біз – көпұлтты мемлекетпіз. Оның тұтастығын сақтау – бүгінгі таңда еліміздің алға қойып отырған негізгі мақсаты. Өйткені, ұлтбірлігі – ең басты құндылықтарымыз. Ал, осы құндылықты тұрақтату үшін халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуды, мәдениетін, тілін, діні мен әдебиетін дамытуды өркендеткен жөн. Бұл бағытта тәуелсіз Қазақстанда мақсат көздеген, түрлі бағыттағы жұмыстар атқарылып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі агенттігі. Ғаламтор. 2012 ж. www.stat.gov.kz
2. *Нәсімова Г.О.* Этносаралық қақтығыстардың алдын-алудағы Қазақстандық тәжірибе. // Қоғам және дәуір. 2004 ж.
3. *Айталы А.* Ұлтаралық келісім мәдениеті: кеше, бүгін, ертең. // Егемен Қазақстан 14 сәуір. 2008 ж.
4. Қазақстан Халқының Ассамблеясы. Ғаламтор. www.assembly.kz

Н.ТАШКЕНБАЕВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

«ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ» ҰҒЫМЫ

В данной статье всесторонне рассматриваются значение, структура и личные характеризующие знаки понятия “Культура межнациональных отношений”.

This article deals with the meaning, structure and personal characterizing signs of concept “Culture of the international relations”.

Қазіргі кезде ғаламшарымызда 225 мемлекетке біріккен 3000-нан астам ұлыстар мен ұлттар, тайпалар өмір сүруде. Қазақ елінде демографтардың болжауы бойынша жалпы саны ХХІ ғасырдың аяғына дейін 50 миллионға жететін 130-дан асатын әр түрлі ұлттар мен ұлыстар мекен ететін болады деп көрсетуде. Әр түрлі ұлттар мен нәсілдерді ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті негізінде адамдардың теңдігіне негізделген мемлекеттер мен халықтардың өзара қарым-қатынасының гуманистік тұжырымдамасы оны әлеуметтік топтың маңызды бөлігі жастар десек, этикалық қарым-қатынас мәдениеті ұғымына ғылыми талқылау жасау, оның ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіне айтарлықтай ерекшелігі барын айқындайды. Д.Жазыбаев: «Осы ұғымдардың мағынасына ортақ мәселелер көп, бірақ олардың бір ғана мағынада сәйкестендіріліп қолданылуы әдістемелік жағынан бұрыс болатын сияқты» - дейді. Этникалық қарым-қатынас мәдениеті мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті ұғымдары біржақтама, мағынасы жағынан бір ортақ нәрсені айқындатқанымен, оларды бөлетін айырмашылықтарын көрсететін құбылыстар көлемі мен кеңістігі, ауқымы жағынан айрықшаланады. Осы себептен де олар бір-бірімен толық сәйкестене бермейді. Этникалық қарым-қатынас экономикалық-әлеуметтік, мәдени дамудың әр түрлі көрсеткіштерінде тұрған елдердің әр түрлі этникалық-әлеуметтік қауымдастықтардың бір-біріне жәрдем көрсету, бір-бірімен достығы, әріптестігі негізінде пайда болды. Ұлтаралық мекендейтін ұлттардың дамуы мен жақындасуы сипатында қалыптасады. Масштабы [1.69-72]. Осы ұғымдарды бір-бірінен бөлуге де болмайды. Бұл термин, яғни этникалық қарым-қатынас мәдениеті термині үлкен мағынадағы сапалы жаңа саяси құбылысты көрсетеді. Жастардың этникалық қарым-қатынас мәдениеті өз табиғатымен ұлыстардың, ұлттардың, тайпалар мен мемлекеттердің жоғары ынтымақтасу көрсеткішін көрсететін интернационалды, жалпы адамзаттық, жалпы этникалық

құбылыс жастардың ұлтаралық қары-қатынас мәдениеті – осы ұлттық және халықаралық мәселелерді ғылыми жолмен шешудің нәтижесі ретінде көпұлтты қоғамның салалығы мен адамдардың басты жетістіктерінің бірі ретінде айқындалады. Осы себептен де діни, ұлттық, рулық кемсітудің кез келген түрі ұлтаралық қарым-қатынас принциптеріне қарама-қайшы келетін, адамгершілікке сәйкес келмейтін іс-әрекеттер негізінде қарастырылуы міндет. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің этникалық қарым-қатынас мәдениетіне қарағанда халықтардың нақты өмірінің зерттелуі үлкен ұғым еместігін көрсетеді. Себебі, оның негізінде елдің ұлттық өмірін интернационалдыққа тәрбиелеу, ынтымақтасу мен достық жатыр. Жастардың этникалық қарым-қатынас мәдениеті-ұлттар мен ұлыстардың өзара толысуы мен дамуы сипатынан да пайда болып, этностардың толық теңдігін, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарына, ұлтаралық айырмашылықтарына, этникалық мүдделеріне және тіліне аса құрметпен қарау болып саналады. Ұлттық келісім әлеуметтік даму және қоғамдық қатынастар саласындағы халықтар мен мемлекеттердің достық, гуманистік өзара қатынастары, байланыстарымен өзара іс-әрекеттерінің ерекше тұрақты жүйесі. Жастардың қарым-қатынас мәдениетінде халықтардың достығы мен бірлігі және елдердің өзара тиімді әріптестігі айрықша назарда болуы қажет. Жастардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің құрылысы оның элементтерін өзара байланыста ұстап отырудың жиынтығын көрсетеді. Осы элементтермен байланыстар ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін әділетті демократиялы қоғамның басты атрибуты ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Этникалық және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің құрылымы туралы түсінікті Р.Абсаттаров айтып өткендей диалектикалық жағынан өзара байланысты, өзара анықталған, шартталған екі элементтерден тұрады: біріншіден, ұлттық қарым-қатынас мәдениеті жайында белгілі бір білімге ие болу. Екіншіден, осы білімді тәжірибе жөнінде іске асыру болып табылады. Қоғамымыздың жаңаруы бағытына қарай әр мемлекетке халықтар мен ұлттардың интерграциялық процесі жылдамдайды. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті парагдималарын талқылай келе әдетте «халықтар достығы» ұғымын «ұлттық қарым-қатынас үндестігі» ұғымына теңестіреміз. Осы екі ұғым бір-бірімен жақын байланысты бір-бірін толықтырып отыратын, ғылыми зерттеулерге сипат болатын ажырамайтын түсініктер. Қазіргі таңда түрлі ұлттық қауымдастықтың арасында

халықтар достығы, әріптестігі ұлтаралық қарым-қатынастардың үйлесімі ретінде қарастырылуда. Дегенмен, ұлттық қарым-қатынас үйлесімділігі түрлі тұлғалық және қоғамдық деңгейде айқындалатын есте ұстау қажет. Осы жағдайда олардың ұлтаралық айырмашылықтарын айқындау керек. Әр түрлі тең құқықты халықтардың өзара сенімі мен түсінігіне негізделген ұлтаралық қарым-қатынастар үйлесімділігі ұлттық этникалық қауымдастықтардың өзара іс-әрекетін көрсететін ұлттық қатынастардың ерекше формасы болып табылады. «Халықтар достығы» түсінігінің «ұлтаралық қарым-қатынас үйлесімділігі» түсінігінің ерекшелігін көрсету үшін пайдаланады. «Халықтар достығы» әр түрлі ұлт өкілдері мен халықтар арасындағы өзара әріптестік пен көмек. «Халықтар достығы» терминін кең және тар мағынада түсіну қажет. Кең мағынада «халықтар достығы» әр түрлі этностардың үлкен топтары арасындағы қарым-қатынастарды көрсетуі үшін пайдаланады. Ал, тар мағынада әр түрлі халық пен ұлт өкілдерінің тұлғаралық қарым-қатынастары. Басқаша айтқанда «Халықтар достығы» түсінігі өз ішінде әр түрлі этнос өкілдерінің тұлғалық қатынастарын ғана емес, сонымен қоса осы халықтардың материалдық және рухани қарым-қатынастарының үлкен жиынтығын көрсетеді. «Халықтар достығы» этникааралық және ұлтаралық қатынастар үндестігінің өзара сыйластық, демократиялық жариялылық, өзара түсіністік және гуманизм принциптеріне сүйенген ұлттық және этникалық топтардың, ұлыстар мен ұлттардың арасындағы қатынастар болып саналады. Сонымен қатар, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті «халықтар достығы» түсінігінен әлдеқайда күрделі әрі терең де үлкен түсінік екендігін айта кету керек. Этникааралық қарым-қатынас мәдениетінің тұжырымдамасы – адамдардың санасына жаңарып келе жатқан қоғамның бағытына енетін тәсілдерінің жиынтығы болып саналады. Жастардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің мағынасы – олардың жоғарғы мәдениеті мен адамгершілігінің, жаппай ұлыстар мен ұлттардың, ұлттық және этникалық топтардың, тайпалардың, мемлекеттердің мүдделермен сәйкес келуі.

Ұлтаралық қарым-қатынас әр адамның мәдениеті мен сана-сезімінің көрсеткіші, адамгершілік парасаттылығы, өзге ұлт өкіліне деген ойы, пайымы, ар-ожданлық пиғылы, өмірлік тәжірибесі ерекше орын алуда. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті оның мағынасының

негізгі құрамдас бөлігі болып саналатын мемлекеттік, ресми және ұлттық тілдерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезде біздің еліміздің негізінен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті мағынасының көрінісі ретінде қос тілдік кең таралды. Өзінің туған тілімен қатар өзге халықтың тілін білген адам Ж.Х.Жүнісова айтып өткендей, басқа халықтың тілін, мәдениетін қоса алып жүрушілермен өндірілген материалдық және рухани құндылықтарға қол жеткізе отырып, көптеген өзге ұлттың адамдарымен етене араласуына мүмкіншілік ала алды [2.29]. Осы ұғымның, яғни ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті түсінігінің мағынасын қарастырсақ, бұл жерде этникалық жалпы адамзаттық түсініктерінің арақатынасын анықтап алу мақсаты маңызды мәселеге айналды. Себебі бұл ұғым өзара диалектикалық бірлікте болады және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті ұстанымдарының негізгі бағыттарын іске асыру тәсілдері болып саналады. Келесі кезекте «ұлттық» және «жалпы адамзаттық» құндылықтарды айтып өтсек. Қоғамдық өмірде ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар адамдардың өзара қарым-қатынастары арқылы мінез-құлқы, ұстанымдары, іс-әрекеттері арқылы жүзеге асады. Ежелден айтылып келе жатқан жоғары абырой адамгершілік, сүйіспеншілік, намыс, адалдық сияқты құндылықтар бізге жеке тұлғалар арқылы жетті. Кез келген ұлт сол ұлтты құрайтын адамдардың ұлттық құндылықтарды жеткізушісі болып табылады. Қоғамдық қарым-қатынастардан, қауымдастықтан ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар тыс қалыптаспайды. Таптық көзқарас түрлері адам бойындағы қанаушылар мен қаналушылар, буржуазия мен пролетариат арасындағы қарама-қайшылық жалпы адамзаттық құндылықтарды өзгертіп, шатастырып жіберген. Бұл құндылықтар алдымен отбасында, табиғи ортада, қоршаған ортамен қарым-қатынаста бойға дариды. Ата-ананың магнетизмі, ой-өрісі балаға беріледі. Ал оны ананың сүтімен, бесік жырымен бойға дарып қалыптасады. Келер ұрпаққа ата-бабалар үні, ата-аналардың тектік белгілері жетілдіріліп, түрленіп беріледі. Бұларды меңгеру жеке тұлғаны қалыптастырудың белгілі бір іргетасын құрайды. Келер ұрпақтар түрленген қоғамдық құндылықтарды бойына сіңіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жазыбаев Д. Культура межэтнического общения. Мысль, 2000, №5. -С 69-72.
2. Джунусова Ж.Х. Сближение нации. Алма-Ата: Знание, 1984. Стр. 29.

Н.ТАШКЕНБАЕВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ЖАСТАР БОЙЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТИ

В данной статье рассматриваются нынешние отношения, формирующие проблемы межнационального содружества, понимания и взаимоважения.

This article deals with the present relations forming problems of international commonwealth, understanding and mutual respect.

Жастар бойында қарым-қатынасты қалыптастыруда негізгі орын алатын, оның ішінде ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін дұрыс ұғыну үшін ғылыми еңбектерде әлі зерттелмеген этностар мен ұлттар қарым қатынасы мәдениеттерінің негізгі міндеттерін ұштастыруымыз қажет. Ең алдымен халықтардың өзара ынтымақтасуы, іс-әрекет бірлігі, ұлттық мүдделер мен тәуелсіздіктерінің танылуы, ішкі істеріне араласпау, жалпы демократиялық және интернационалдық принциптердің бірлігі, мемлекеттер мен халықтардың достық қарым-қатынастары болып табылады. Жастардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың негізін құрайтын принциптер мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің алдыңғы кезеңдегі дәрежесімен байланысты туындайтын мәселелер қарастырылады.

Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол сөзсіз ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу мемлекет болу сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу- болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар алдымыздағы ұрпақтың алдындағы- парыз деп түсінуіміз керек. Яғни парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық тәрбие деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс. Өйткені, біз бұдан былайғы кезеңде бүкіл адамзат баласы жасаған өркениеттермен қатар дамуға тиіс мәдениеттің(қазақ мәдениетінің) мүшесі болып саналамыз. Ендеше адамзат баласының осы уақытқа дейін жасаған озық тәжірибелері мен жетістіктерін қолдан келгенше түгел игеріп, қажетімізге пайдалануымыз керек. Сондай-ақ ағымдағы уақыттың

талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыруда ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуы тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді болып отыр.

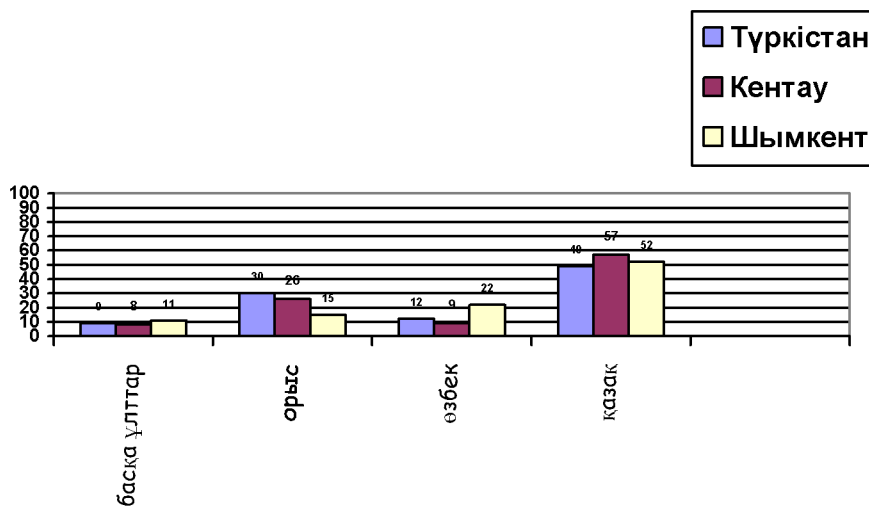
Қысқаша айтқанда, ұлттық тәрбие–ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеу негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Міндеті - мәдени-әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу; қазақ тілімен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеу рухында жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру; бүгінгі қазақ елінің индустриялық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін жоғары парасатты ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу; білім және мәдени рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету; адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана–сезімін ұлттық рухта қалыптастыру.

Көп этникалық және көп дінді құрамы мен ҚР-ның халқы өзге мемлекеттерден ерекшеленеді. Мұнда көптеген ұлыстар мен ұлттардың өкілдері мекендеп жатыр.

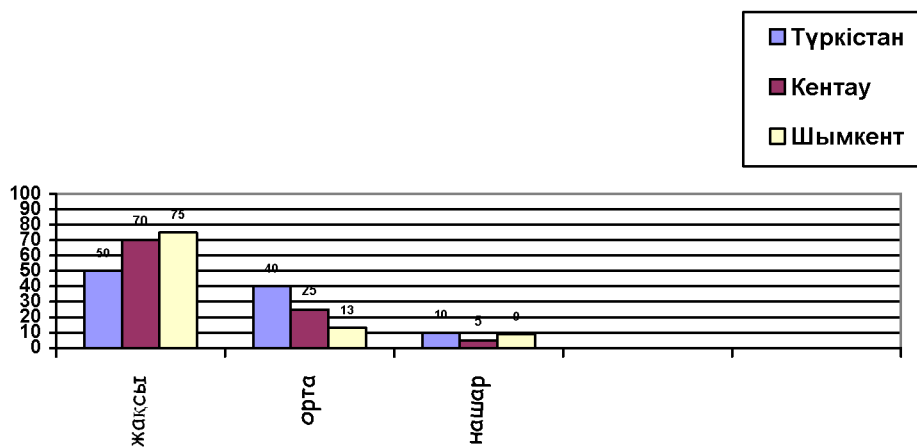
ОҚО-да ұлтаралық қарым-қатынас деңгейін анықтау мақсатында әлеуметтанулық деңгейін анықтау мақсатында әлеуметтанулық зерттеулер жүргізген болатынбыз. Бұл сауалнама бойынша барлығы 500 респондент тартылды. Ұлттық ерекшеліктеріне байланысты:

	Қазақ		өзбек		Орыс		Басқа ұлт өкілдері	
Шымкент	98	49%	24	12%	60	30%	18	9%
Кентау	114	57%	18	9%	52	26%	16	8%
Түркістан	52	52%	22	22%	15	15%	11	11%
Барлығы	264	52,6%	64	14,3%	127	23,6%	45	9,3%

Бірінші сұрақ бойынша «облысымызда қай ұлттың өкілдері басым тұрады деп ойлайсыз» деген сұраққа:

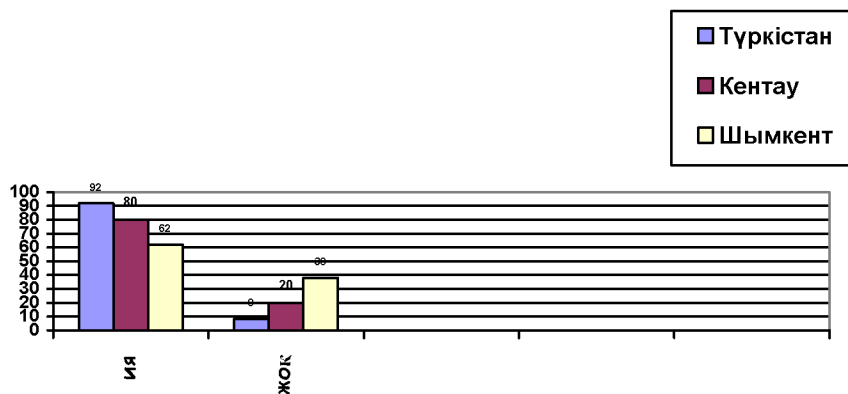
«Сіз өзіңіз тұратын елді мекендегі әртүрлі ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынасты қалай бағалар едіңіз?» атты сауал қойылған еді.

Ұлтаралық қатынастарды реттеуде Қазақстан Халқы Ассамблеясының ықпалы қаншалықты?

Жауап нұсқалары	Жоғары	Орта	Төмен
Шымкент	(98) 49%	(57) 28,5%	(45) 22,5%
Кентау	(115) 57,5%	(64) 32%	(21) 10,5%
Түркістан	59%	36%	5%
барлығы	(272) 55,1%	(157) 32,16%	(71) 12,6%

Қазақстанда тұратын ұлттардың қазақ тілін меңгеруі жоғары деңгейде ме?

«Ұлттық қатынастарды жетілдіру жолдары неде деп ойлайсыз?»

Жауап нұсқалары	Ортақ тілде	Ортақ дінде	Татулық пен бірлікте	Билік күшінде
Шымкент	(33) 16,5%	(39) 19,5%	(48) 24%	(80) 40%
Кентау	(26) 13%	(27) 13,5%	(34) 13,5%	(113) 56,5%
Түркістан	23	42	15	20
Барлығы	(82) 17,5%	(108) 25%	(97) 18,6%	(213) 38,8%

Осы сауалнаманы жүргізу кезінде респонденттерге «Сіздің ойыңызша облысымызда ұлтаралық келеңсіздіктер мен керісулер жиі кездеседі ме?» деген сауалымыздың қорытындысы бойынша сұралған облыс тұрғындарының 86,7%-ы қаламызда ұлтаралық келеңсіздіктер мен керісулер жиі кездеспейтінін көрсетсе, 13,3%-ы кездесетінін көрсеткен.

«Басшылықтың ұлттық саясатты жетілдіру және оны іске асыру бойынша қызметін» респонденттердің 30%-ы сөз жүзінде барлығы дұрыс айтылады, алайда тұрғылықты жерлерде барлығы өзгеше істеледі деп бағаласа, 70%-ы өлшенген, белсенді саясат ұлтаралық келісімге ықпал ететіндігін көрсете білген.

Осы сауалнама нәтижесі облысымыздағы ұлтаралық қарым-қатынас жағдайы бір қалыпты сипатта, сонымен қатар басқа ұлт өкілдерінің тұрғылықты қазақ ұлтының ұлттық мүдделеріне үлкен құрметпен қарайтындығын көрсетті. Бұл облысымызда ұлтаралық келісушіліктермен түсініспеушіліктердің белең алуына негіз жоқ екенін айқындатуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жазыбаев Д. Береке басы – бірлікте. Этникалық қарым-қатынас мәдениетінің негізгі принциптері мен проблемалары// Қазақ әдебиеті, 1999, №12.
2. Елікбаев Н. Ұлттық психология. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 85-86 бб.

ӨНЕРТАНУ

А.М.ЕРДЕНОВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

А.К.СӘДІБЕК

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің оқытушысы

«ҚҰСҚАНАТЫ» ОЮЫ – БЕЙБІТШЛІК ӨРНЕГІ

В данной статье рассматриваются история орнамента «Кусканаты» и их применение в изделиях.

This article deals with the history of ornament “Kuskanaty” and their using in products.

Ою-өрнек тарихы қазақ халқы өнерінің, атаулардың пайда болуын, қолданыстық мәнін, салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен байланысын, тіпті халықтың рулық ұстанымдарын көрсетеді. Ою-өрнектің салынуы, қолданысы әрбір тарихи кезеңге сай өнердің даму ерекшеліктерін, өзгерістерді екшелейді [1].

Қазақ халқының қолөнерінің сала-саласында кең қолданылып келген, өнердің өте көне әрі күрделі түрі – ою-өрнек. Қазақтың қолтума сәндік өнерінің барлық түрлерінде де оюлар мен өрнектер алғашқы элемент ретінде қолданылады. Қазақ халқының ескі заман дәуірінен сөнбес мұра болып, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға сабақтасып, ұзақ жылдар өзіндік тарихымен елімізді бүкіл әлемге мәдени қол өнерімен танытып келген «далалық өркениеттің» алтын бесігі Ұлы Дала кеңістігінде қалыптасқан. Қазақ халқы мол байлығымен республика жерінде ескіден қалыптасқан көне мәдениеттің тікелей мұрагері және сол дәстүрді, салтты өркендетуші, ары қарай жаңғыртып, байытушы. Көне дәуірден қазіргі заманға дейінгі қоңыр адамзат мәдениетінің дамуын қарастыратын болсақ, мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастың, сұхбаттың үзілмей келе жатқанын көреміз. Белгілі ғалым Л.Н.Гумилев көшпелілер жайында былай дейді: «Біздің дәуірге дейінгі I ғасырдағы көшпенділер мәдениеті ерекше дараланды. Оның үстіне XVIII-XIX ғ.ғ. көшпелілер мәдениетінен көп жоғары болған» [2].

Тарихи-ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының ою-өрнек өнері ежелгі замандардан бастау алады. Үйсін тайпалары Қазақстан аумағында б.з.д. II – б.з. VI ғасырларда өмір сүріп, өздерінің мемлекетін құрған. Қытайда туып өскен лингвист, тарихшы-ғалым Нығмет Мыңжанидың деректерінде: «Біздің жыл санауымызға дейінгі

үйсін молаларынан шыққан ою-сызу өрнектер ХІХ ғасырдағы қазақтың ою-өрнектеріне ұқсас. Демек, бұл қазақтың ою-өрнек өнерінің ежелгі үйсін мәдениетінің жалғасы және дамыған түрі екендігін дәлелдейді», – делінген [3].

Ұлттық ою-өрнек өзіне тән белгілерінің жүйелерін қазақ халқының қалыптасуымен әрі республиканың қазіргі аумағын мекендеген Азияның басқа да халықтары мәдениетімен тығыз байланыста дамыды.

Ә.Марғұлан ою-өрнектерді төрт топқа бөледі. Олар: космогониялық, зооморфтық, өсімдік тәрізді, геометриялық өрнектер. Қазақ халқының ою-өрнек әлемінде ең көп кездесетін, кең таралған ою-өрнек түрі – зооморфтық ою-өрнектер. Ал зооморфтық ою-өрнектер туралы Ә.Марғұлан «көне малшылар мен егіншілердің тіршілік әлемінен сыр шертетін, көне мифологиямен, ертедегі адамдардың өнерімен байланысты өрнектер» деп ерекше атап еткен [3].

Қазақтардағы жетекші ою-өрнек мотиві – зооморфтық стильдегі ою-өрнектердің ішіндегі «құсқанаты» өрнегі – ұзатылған қыздың тұскиіз, сандық қап сияқты бұйымдарына, отау құрып шығатын ұлдардың жиһаздарына салынып «құс қанатымен ұшып құйрығымен қонады, ұясынан ұшқан балапандарым сендер әлі де қанат-құйрығымсындар» деген мағынаны білдірген. Бұдан басқа «құсмойын», «құстұмсық» сияқты құс атына байланысты өрнектер де қолөнер үлгілерінің барлық түрлерін жасауда қолданылады [1, 3]. Сол себепті бойжеткен қыздардың қазіргі киім-кешегінде құсқанаты өрнегін кеңінен пайдаланған жөн.

«Құсқанаты» өрнегі сонымен қатар бейбітшілік белгісі. Осыған да байланысты аталған өрнекті күнделікті киімдерде де пайдаланылса, қазақстандықтардың бейбіт, тәуелсіз өмір сүретіндігін киімі арқылы сөзсіз-ақ жеткізуге

болады.

Табиғаттың төл баласына айналған көшпенділер ұрпағы үшін қанатты қыран – дала бүркітінің де орны бөлек. Оның елтаңба мен туда (байрақ) бейнеленуі де таңсық емес. Бұл еркіндіктің белгісі, биік армандарға қол созу, жер бетіндегі тіршілік көзі ұмтылған алыс армандарға қол созу, жер бетіндегі тіршілік көші ұмтылған алыс армандарға қиялдап қанат қағу нышаны. Ә.Марғұлан «қазақ халқы

кілемдердің шеттерінің көмкермелеріне бүркіт өрнекті көп салады», ол сонымен бірге «құсқанат», «бүркіт қанат», «лашын қанат» сияқты бүркіт оюлары түрлерінің барын атап өтеді [1, 3].

Ою-өрнектің де өз тілі бар. Бағзы заманда ою-өрнек хаттың орнын алмастырған. Қыздар орамалдың шетіне ою салып, сол арқылы ғашығына ойын жеткізген. Сондықтан да ою-өрнекке жай нәрсе деп қарау – қателік [1].

Халықтың қолөнері мен ою-өрнек шығармашылығын ғылыми негізде арнайы жекелеп зерттеу ісі басталғалы 100 жылдан астам уақыт өтті. Бұл іс ең алдымен біздің Отанымыздың ғалымдары, олармен қатар Батыс Еуропа мен Америка ғалымдары басынан бастап-ақ халықтың қолөнері туралы байыпты зерттеулер мен кітаптар шығарылды. Демек, ою-өрнектердің шығу тарихы олардың сюжеттік мазмұны мен атаулары туралы мәселе әлі де болса көп зерттеулерді талап етеді. Жалпы алғанда, ою-өрнек түрлерінің 500-ге жуық атауы белгілі. Этнограф Садық Қасиманов «Қазақ халқының қолөнері» атты кітабында қазақ қолөнерінде жиі қолданылатын 200-ден аса ою-өрнектің түрлерін атап өтеді. Әйткенмен ою-өрнектің түрлері осымен ғана шектелмейтіні өзінен-өзі түсінікті. Өмірдің өзінің тынымсыз даму үстінде болатыны секілді, өнер де әр заманның, әр кезеңнің бағыт-бағдарына, сұраныс-қажеттілігіне қарай дамып, жетіліп, өркендеп отырады [1, 2].

Менің түсінігімде ою-өрнек дегеніміз – дәлдік, есеп, теңдік, теңеу, үйлесім, жарасым, сәндік, көркемдік, сәйкестік, тазалық, нәзіктік, сүйкімділік, парасаттылық, жылылық, сұлулық, ойлылық, ақылдылық, зеректік, көңіл-күйдің жақсылығы, шабыт береді, ептілікке, іскерлікке, шеберлікке, икемділікке, дәлдікке баулиды, тәрбиелейді. Өнерге деген махаббат, сұлулыққа деген ғашықтық, құштарлық жинағы. Ою ойған адамның жүрегі жылы, нәзік болады.

Қазақ жерін мекендеген көшпелі тайпалар өнері әсерімен ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір жүйеге келген ою-өрнек үлгілері андронов мәдениеті мен байырғы сак, ғұн, үйсін өнері мұраларында кездеседі. Тартымды көркемделген өнердің көне мұралары б.з.б. VIII-I ғасырларында ою-өрнек өнерінің жоғары дәрежеде болғандығын көрсетеді [2].

Киетін киімінен бастап ішетін табағына дейін оюлап, өрнектеп, барынша әсемдеп отыратын қазақ халқы туралы көптеген зерттеушілер «қазақ халқы ою-өрнек әлемінде өмір сүреді» деп тегін

айтпаған болар [3].

Қазақ ою-өрнегіне зер салған адам ою-өрнектің өз бойына еншілеген тақырыптық мағынасы, композициясы, симметриясы мен ритмі, сондай-ақ оған арналған философиялық мәні бар екені байқап түсінуге болады. Мысалы, қызыл, жасыл, ашық және анық, жарқын түсті ою-өрнектердің жасырын құпия тілдерін түсіну қиын емес. Бояу үндестігі, бояу шешімі ою-өрнек өнерінде адамға идеялық және эмоциялық жағынан әсер ететін негізгі арқау болып саналуында.

Киім адамды қоршаған ортаның әр түрлі әсерінен қорғап, денесіне сән береді. Қазақтың ұлттық киімдері оның бай тарихи-мәдени мұрасы, өзге халықтардың киімдерінен басқаша және ерекше қасиетке, сән-салтанатқа ие. Қазақтар киімді солға қарай қаусырады. Бұл сақ тайпаларының киімдерінде, орта ғасырлардағы түріктерде кездесетін ерекшелік. XX ғасырдың 20-шы жылдары Ойыл мен Сағыз бойында өмір сүрген қазақтардың киім-кешегін палеоэтнологиялық деректермен салыстыра зерттеген С.И.Руденко күпінің қазақтардың ата-бабасына кем дегенде бұдан екі мың жыл бұрын белгілі болған киім үлгісі екенін дәлелдеп берді. Бұл қазақтың ұлттық киімдерінің тарихының көшпелілер (сақ, ғұн, қыпшақ) тарихымен тығыз байланыста екендігін танытады [5].

Қыпшақтардың ішкі-сыртқы киімдері көшіп-қонуға, еркін жүріп-тұруға, ауа-райының барлық жағдайларына қолайлы етіп тігілген. Негізінен, Еуропаға шалбар киюді де үйреткен – қыпшақтар. Олардың киімдері төзімді де ыңғайлы, қарапайым да әсем болған, мұндай киім киген адамдарға қыстың қаһарлы аязы, жаздың аптап ыстығы, күздің қара суығы, жауын-шашын ешбір қауіп-қатер төндіре алмаған. Қазақтың ұлттық киімдерінің жасалуы жөнінде Сәбит Мұқанов былай деп жазады: «Адамға ауа-райының қолайсыз жағдайынан қорғану үшін және көріктілік үшін де киім қажет. Ертедегі адамдардың киім-кешектері мал терісінен жасалатын еді. Әсіресе, теріні сырт киім үшін пайдаланылатын-ды» [5].

Қазақ ою-өрнектерінің жасалу принциптері бар. Жалпы қазақ қолөнер шеберлері өлшеп-пішпей-ақ екі заттың тең пропорциясын жасай білген. Қазақ ою-өрнегінің басты ерекшелігі — композиция, ритм (ырғақ) симметриялық принциптерінің берік сақталып келуі. Сондай-ақ ою-өрнектің әр заттың өзіне лайықталып, жарасымын, үйлесімін, сәнін тауып, қабысып, шынайы көркемдік беруі қолданылған түстерге де байланысты. Ою-өрнек жасаушы шебер оюды

олпы-солпы болудан сақтауы, әсемдігіне жеткізе білуі керек. Сондықтан да өрнектердің композициялық құрылымына, бояу түрлерінің бір-бірімен үйлесіп, жарасымын дұрыс таба білуіне көп көңіл бөлген жөн. Мысалы: көк түс – аспан, жасару, өмір, өсу деген мағынаны білдіреді, қызыл түс – оттың, күннің белгісі, қара түс – жердің түсі, берекенің белгісі, сары түс – ақыл, парасат, байлықтың белгісі, ақ түс – қуаныштың, бақыттың, тазалықтың белгісі, жасыл түс – жастықтың, көктемнің белгісі. Осыларға мән бере отырып, композициялық құрылымның дұрыс болуын да қадағалай білу керек [4].

Қазақ ою-өрнегінде ақ бояу түрі көбірек қолданылады. Оны ағарған дейміз. ағарғанның идиомалдық ұғымы да – ақ, ағарған деп аталады. Ою-өрнектің біздің кең байтақ территориямызға қарай, стильдері де, атаулары да әртүрлі болып келеді. Оңтүстік Қазақстанда, негізінен, стилденген қошқар мүйіз оюы мен геометриялық фигуралар араласа қолданылса, Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда стилденген зооморфты оюлар басым, Батыс Қазақстанда стилденген зооморфты оюлар өсімдік тектес өрнектермен жаңа үйлесім тапқан және киім-кешек сәндеу мен өрнектеуде де көрініс тапқан [1, 4].

Қазақ ою-өрнектерінен халқымыздың тарихы, мәдениеті, қоғамдық құрылысы, кәсібі мен күнкөрісі, ой ұғымының дамуы мен өзгерістері, бір сөзбен айтқанда, философиясы мен менталитеті көрініс тауып отырғаны белгілі.

Шындығында, ою-өрнектердегі бедерлер халықтың қоршаған орта, өмір туралы түсініктерімен астасып жатады. Оюлардың бедерлері неге түрліше болып келеді дегенді әрқайсымыз да ойға алып қоятынымыз рас. Өйткені оның барлығы өзіндік мәнге ие. Расында да, кейбір оюлар геометриялық пішінде болады. Олар үш бұрышты, ромб формасынан құралады, ал енді бір оюларда ай, күн, жұлдыз бейнеленеді.

Ғасырлар қойнауынан жеткен және қазақ халқының сан ғасырлық тәжірбиесімен тексерілген бұл энергоакпараттық белгілер ішкі-сыртқы кеңістіктің үндесуіне, бейбітшілік пен махаббатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Міндеті – әр адамның рухани шығармашылығын ашу, шығармашылық жағынан дарынды адамдарға психологиялық және материалдық көмек көрсету, сана-сезім сырына арналған ғылыми-философиялық мұраларды зерттеу, рухани эзотеризм саласындағы білімді толықтай игеру екен [6].

Ою-өрнектермен әсемделген киім үлгілері энергияны басқаруды,

табиғи күш пен тепе-теңдікті сақтауды және осының арасында өмірге қуанышты оқиғаны тартуды, үндестікке жетуді, жеке өмірді саналы түрде басқаруды үйретеді. Ол қазақ халқының байырғы білімдері мен дәстүрлеріне негізделген. Олар қазақ халқының киім үлгілеріне ою-өрнек қолдану өнерін дамытуға, қайта жаңғыртуға және әлемге қазақ халқын тағы да танытуға негіз болады.

«Әрбір өрнек – ол зор төзімділік пен тұрақтылықты игерген тұрақтандырылған жүйе. Ою-өрнек әлем сырына үңілуге, сондай-ақ адамның денесі мен психикасына қолайлы әсер етуге мүмкіндік береді. Ол ғарыш пен адам арасындағы дәнекер ретінде қызмет етіп, оған энергетикалық тасқындардың көптеген түрін сезіну мен қабылдауға көмектеседі, рухтың оянуына себепші болады және рухани даму жолына түсуге көмектеседі», – дейді эзотериялық әдістеменің және рухани тәжірибелердің авторы, космоэнипсихолог, көріпкел Елена Гомер [6].

Негізінде ою-өрнектерге үңілсеңіз, оның маңызы терең екенін түсінесіз, қазақтар альфавит жоқ кезде осы ою-өрнектермен жазу жазған-ау. Өйткені әрбір ою-өрнектің өзіндік терең мағынасы бар.

Бұл оюларды күнделікті тұрмыста қолдануды әдетке айналдырсақ, алдымыздан тек жақсылық күліп шығатын болады. Ал оны қалай пайдаланамыз? Ол үшін аталған ою-өрнектерді ең алдымен киім-кешегіңізге, сонымен қатар төсек-орын жабдығы мен дастарқаныңызға пайдалансаңыз жетіп жатыр.

Ою-өрнек ісі тым ерте заманнан бастап-ақ қазақ қолөнерінің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеу, әшекейлеудің негізі болып келеді.

Ою-өрнектің жасалу техникасына қарай ойып, жапсырмалап, сырып өрнектелетін түрлері бар. Ою-өрнек ісімен шұғылданатын шеберді «оюшы» деп, ал осы өнердің зер төгіп, кестелеп жасалатын нұсқаларымен айналысатын ісмерлерді «өрнекші» дейді. Ел ішінде ағаш, киіз тәрізді материалдарды ойып, тесіп, бедерлеп, сүйек, металдан жасаған сәндік жосықтарды «ою» деп, кестелеп, термелеп, жонымалап шығарған ою ырғақтарын «өрнек» дейді. Халықтық ою-өрнектерді қарап, шеберлер көңілдеріне ұнағандарын не қағазға, не тақыр теріге, не матаға түсіріп ойып алатын болған. Оюдың осындай қиындысын «үлгі» деп атайды [4].

а) Алдыңғы көрінісі

б) Арқа көрінісі

Суретте көрсетілген киім үлгісін түсіне, оюына қарап ақылды, парасатты, бақытты, берекесі мол жас бойжеткенге күннің нұры шашылып тұр деп сипаттауға болады. Жасыл түсті көбірек қолданылуы бойжеткен қыздың белгісі. Ал мұндағы құсқанаты өрнегі бейбітшілікті көрсетіп тұр.

Ою-өрнек – мәдениетіміздің әшекейі. Олардың қолданыстағы ыңғайлылығы мен кез келген дизайнды әрлендіріп жіберетіні таңғалдырады. Сосын барлық ойымды, шабытымды осы Қазақстанның рәміздеріне, ою-өрнектеріне, тіпті Қазақстанның тұрған географиялық орнына байланыстырып алдым. Мысалы, біз орта Азияда тұрмыз. Сондықтан Азиялық және Еуропалық киім үлгілерін қосуға тырыстым. Менің ойымша, бізге тек шетелдік киімдерді әкелмей, өзімізде де күнделікті тұрмыстық киімдер жасайтын, не болмаса осы киімдердің стильдік шешімінің образын жасай беретін кез келді.

Еуразия даласын қоныс еткен көшпелі қазақтардың басқа халықтарға ұқсамайтын киім үлгілері табиғи ерекшеліктер мен көшпелі тіршілікке сәйкес қалыптасқан. Ұлттық киімнің барша сымбатында, ою-өрнегінде, әрбір әшекейінде халқымыздың тарихының, ой-дүниесінің қайталанбас көрінісі жатыр. Ол – біздің ұлттық мәдениетіміз [1].

Қазақтардың өнері дамыған сайын, тынысы кеңейіп, өнер түрлері Қазақстанның барлық жерлерінде түгелдей өрістеді. Әр өңірдегі өнердің қалыптасып, дамуына көрші халықтардың ықпалы зор. Ата-бабамыздың қолөнер мұраларын жақсарту – қазіргі заман жастарының ісі, халықтың ертедегі істері жарасымды жалғасын тапса, өнер дамыған үстіне дами береді.

Бұл мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан ұлттық қоңыр ою-өрнек-

терімізді, қазіргі жаһандық заманда аман сақтап, жастарымыздың бойына ұялата білу біздің парызымыз. Ұлттық мәдениеттің бір саласы қолөнер, яғни ою-өрнек болғандықтан, қолөнер шеберлерінің дәстүрлі талабын да жан-жақты зерттеу болашақ жастардың ісі. Қолөнер – баға жетпес, өшпес мұра. Оны қорғай да, қолдай да білуіміз керек.

Біз үшін өзіміздің немесе басқалардың киімдерімізде қазақ оюын көру патриоттық сезім тудырады, ал басқа халық адамдары үшін алмағайып. Сондықтан менің оюларды қолдану стилім және стратегиям – оларды киім дизайнында белгілі көлемде қолдану. Киімдегі оюларды көрген кез келген адам оның шығарушы елді бірден тануы қажет деп есептеймін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жәнібеков Ө.* Қазақ киімі. Альбом. – Алматы: Өнер, 2005. – 160 бет.
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия /Бас редактор Нысанбаев Ө. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9.
3. *Қасимов С.* Қазақ халқының қол өнері. – Алматы: Қазақстан. 1995. – 240 бет.
4. *Райымхан К.Н.* Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 136 бет.
5. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National clothers of Kazakh people. Құрастырушылар Хинаят Б., Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 384 бет, суретті.
6. <http://news.nur.kz>

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ФИЛОЛОГИЯ

ТАУКЕБАЕВА Р.Б. ШАФИГУЛИНА Р. О специфике перевода художественного текста Көркем мәтінді аудару ерекшеліктері	3-9
TAUKEBAYEVA R.B. SHAFIGULINA R. About specificity of artistic texts translation	
УРАЗБАЕВ К.Б. АЙСИЕВА Д. Об устойчивых словосочетаниях в средствах массовой информации Бұқаралық ақпарат құралдарындағы тұрақты сөз тіркестері	10-17
URAZBAYEV K.B. AISSIYEVA D. About English Set Phrases in Mass Media	
САДЫҚБЕКОВ Қ.А. Мәмлүктер мемлекетінде қыпшақ тілінде жазылған діни жәдігерліктер Религиозные памятники, написанные на кипчакском языке в мамлюкском государстве	18-23
SADYKBEKOV K.A. Religious Monuments Written in Kipchak in the Mamluk State	
ТАУКЕБАЕВА Р.Б. БАЙРАМКУЛОВА С. Особенности концепта игры в романе С.Моэма «Театр» С.Моэмның «Театр» романындағы ойын концептісінің ерекшеліктері	24-30
TAUKEBAYEVA R.B. BAIRAMKULOVA S. About specificity of artistic texts translation	
ЧАКАНОВА С.Ж. Коммуникативная методика обучения русскому языку в иноязычной аудитории Шетел аудиториясында орыс тілін коммуникативтік әдіспен оқыту	31-35
CHAKANOVA S.ZH The Communicative Method of Teaching the Russian Language to Foreigners	
УРАЗБАЕВ К.Б. ХАЛМАТОВА З.У. Structural Formation of Technical Terms	36-42
УРАЗБАЕВ К.Б. ХАЛМАТОВА З.Б. Техникалық терминдердің құрылымдық жасалуы Семантические особенности технических терминов	

ДҮЙСЕН А. САЙБЕК Ж.	Ағылшын және қазақ тілдеріндегі зат есімнің ұқсастықтары мен айырмашылықтары Сходства и различия имен существительных в английском и казахском языках	43-47
DUYSSEN A. SAIBEK ZH.	Similarities and Distinctions of Nouns in English and Kazakh	
ҚОНЫСОВА А.А.	Ағылшын және қазақ тілдеріндегі етістіктің ашық рай категориясы Категория изъявительного наклонения в английском и казахском языках	48-50
KONYSSOVA A.A.	The Category of Indicative Mood in English and Kazakh	
ЖУРНАЛИСТИКА		
СЕРДӘЛІ Б.	Телеоператордың жарықпен жұмысы Работа телеоператора со светом	51-59
SERDALI B.	Work of the Television Cameraman with Light	
СӘДІБЕКОВ А.К.	Журналистің кәсіби этикасын заңдастыру - уақыт талабы Необходимость закона о профессиональной этике журналиста - требование времени	60-64
SADIBEKOV A.K.	The Urgency of Legalization of Journalist's Professional Ethics	
СЕРДӘЛІ Б.	Телепортрет Телепортрет	65-71
SERDALI B.	Teleportrait	
ПЕДАГОГИКА		
ОРТАЕВ Б.Т. ТЕМІРБЕКОВА С.Ж.	Болашақ мұғалімдердің технологиялық мәдениеті жөнінде О технологической культуре будущих учителей начальных классов	72-80
ORTAYEV B.T. TEMIRBEKOVA S.ZH.	About Technological Culture of Future Primary School Teachers	
ТЕМІРБЕКОВА С.Ж.	Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің еңбекке баулу бойынша технологиялық мәдениетінің мазмұны Содержание технологической культуры по приучению труда будущих учителей начальных классов	81-86
TEMIRBEKOVA S.ZH.	The Content of Technological Labour Teaching Culture of Future Primary School Teachers	

ТАРИХ

МӨМБЕТОВ Қ. Елбасы және түркі халықтарының бірлігі Глава государства и единство Тюркских народов	87-91
МАМБЕТОВ К. Head of State Unity of the Turkic Peoples	

ӘБУШӘРІП С. МӨМБЕТОВ Қ. Түркі халықтарының бірлігін нығайту – тарихи қажеттілік Укрепление единства тюркских народов – историческая необходимость	92-96
ABUSHARIP S. МАМБЕТОВ К. Strengthening of Unity of Turkic peoples as the Historical Necessity	

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ

БАЛТАБАЕВА А. МӨМБЕТОВ Қ. Түркі халықтарының рухани әлемі Духовный мир тюркских народов	97-102
BALTABAYEVA A. МАМБЕТОВ К. The spiritual world of Turkish peoples	
АЛПЫСБАЕВ Е.О. Имам Әбу Ханифаның хадис ғылымындағы орны Место имама Абу Ханифы в Хадисоведении	103-110
ALPYSBAYEV YE.O. The Role of Abu Hanifa in the Hadis Knowledge	

СОЦИОЛОГИЯ

ДЖАППАРОВА Р.Т. Роль образования в политическом воспитании молодежи Жастарды саяси тәрбиелеудегі білім берудің рөлі	111-114
ZHAPPAROVA R.T. The role of education in political training of youth	
ЧАКЫР М. Основные социологические факторы и влияние спорта на человека Спорттың адамға ықпалы және негізгі социологиялық факторлары	115-125
CHAKYR M. Impact of Sports on Human and Basic Sociological Factors	
СЕКСЕМБАЕВА С. Ұлт тағдыры – ел тағдыры Судьба нации – судьба страны	126-131
SEKSEMBAYEVA S. Destiny of the Nation – Destiny of the State	
ТАШКЕНБАЕВ Н. «Ұлтаралық қатынас мәдениеті» ұғымы Понятие “Культура межнациональных отношений”	132-135
TASHKENBAYEV N. Conception “Culture of international relations”	

ТАШКЕНБАЕВ Н.	
Жастар бойындағы ұлтаралық қатынас мәдениеті	136-139
Межнациональная культура отношения вдоль молодежи	
TASHKENBAYEV N.	
International culture of relation along young people	

ӨНЕРТАНУ

ЕРДЕНОВА А.М.	
СӘДІБЕК А.К.	
«Құсқанаты» оюы – бейбітшілік өрнегі	140-147
Орнамент «Құсқанаты» – узор мира	
YERDENOVA A.M.	
SADIBEK A.K.	
"Kuskanaty"’S Ornament as the World Pattern	

Мазмұны	148-151
Содержание	
Contents	
